I

Rbl. 1.—

Marcus Aurelius Iseendale

Marcus Aurelius

Iseendale

Marcus Aurelius

Iseendale

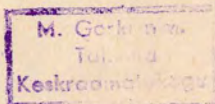
Vanakreeka keelest tõlkinud
ja kommenteerinud
Jaan Unt

Tallinn · «Eesti Raamat» · 1983

Originaali tiitel:
ΜΑΡΚΟΥ ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ
ΤΑ ΕΙΣ ΕΑΥΤΟΝ

Kujundanud *Rein Mägar*

M $\frac{0302010000-224}{901(15)-83}$ 28—83

Esimene raamat

Vanaisalt Veruselt — healoomulisus ja viha puudumine. (1)

Sigitaja mainest ja eeskujust — tagasihoidlikkus ja mehemeel. (2)

Emalt — austus jumalate vastu ja heldus, ning hoidumine mitte üksnes halvast teost, vaid ka sellisest mõttest; ja veel, lihtsus eluviisis, kauge rikaste tavadest. (3)

Vaarisalt — see, et ma ei käinud avalikes koolides, et mul olid head õpetajad kodus ja et ma mõistsin, et selliste asjade heaks tuleb innukalt kulutusi teha. (4)

Kasvatajalt — et minust ei saanud ei «rohelist» ega «sinist», ei parmulaari ega skutaari; vastupidavus ja vähenõudlikkus; ning oskus tegelda ise oma asjadega, sekeldamata ja toppimata nina teiste asjadesse; ning sallimatus laimu vastu. (5)

Diognetoselt — tühiste askelduste vältimine; uskmatus selle suhtes, mida imetegijad ja nõidujad jutustavad lausumistest, vaimude väljaajamisest ja muust sellisest; see, et ma ei pidanud põldvutte ega erutunud sellesarnaste asjade pärast; avameelse kõne talumine; ja et ma tutvusin filosoofiaga ja kuulasin algul Bakchiost ning siis Tandasist ja Marcianust; et ma poisipõlves kirjutasin dialooge; ja et kiindusin lihtsasse, loomanahaga kaetud asemesse ning muusse sellisesse, mis kuulub hellenliku eluviisi juurde. (6)

Rusticuselt — see, et mul tekkis kujutlus vajadusest oma iseloomu õigemaks muuta ja ravida; et ma ei pöördunud sofistliku lihvituse poole, ei tegelnud õpetlike arutluste sepitsemisega ega manitsuskõnede pidamisega, ei püüdnud kujutada endast ei ennasttäis askeeti ega heategijat, ning jäin eemale retoorikast ja peenutsevast sõnatsemisest; et ma kodus ei jalutanud ringi ametirüüs ega teinud muud sellist; ja lihtsus kirjade kirjutamisel, nagu too, mille ta kirjutas Sinuessast mu emale; leplik ja osavõtlik suhtumine neisse, kes on olnud pahased või halvasti käitunud, niipea kui nad ise tahavad endise juurde tagasi pöörduda; oskus lugeda hoolikalt ning mitte rahulduda üksnes üldiste mõtetega ega ennatlikult nõustuda lobisejatega; ja see, et minu kätte sattusid ülestähendused Epiktetose õpetustest, mis ta mulle oma kodust andis. (7)

Apollonioselt — sõltumatus ja juhusele mitte lootma jäämine; võime mitte hetkekski lakata järgimast mõistust; alati samasugune, nii suurtes valudes, lapse kaotuse kui ka raskete haiguste puhul; ja et ma ilmsi nägin elavat näidet, kuidas üks ja seesama inimene võib olla äärmiselt otsustav ja täielikult lõõgastuda; ning ärritumatus seletuste andmisel; ja et ma nägin inimest, kes silmaga nähtavalt pidas kogemust ja oskust õpetuste edasiandmisel tähtsusetuimaks oma hüvedest; ning et ma õppisin, kuidas tuleb sõpradelt vastu võtta seda, mida teeneiks loetakse, alandamata seejuures ennast ning olemata tundetult hoolimatu. (8)

Sextoselt — heasoovlikkus; isa kui perekonnapea poolt juhitava kodu eeskuju; mõte elust, mis on kooskõlas loodusega; sundimatu väärikus; hoolitsev tähelepanelikkus sõprade suhtes; kannatlikkus võhikute ja teiste selliste suhtes, kelle arvamused teadmistest

ei hooli; kohanemine kõigiga, nii et temaga suhtlemine oli meeldivam mistahes lipitsemisest ja sisendas ometi samal ajal nendelesamadele inimestele tema vastu kõige suuremat austust; eluks vajalike põhilausete käsitav ja kavakindel leidmine ja korrastamine; ning see, et ta mitte kunagi ei ilmutanud viha või mõne muu kire tundemärke ning oli kirgedest täiesti vaba ja ühtaegu äärmiselt südamlik; ning kiitus ilma kärata ja paljuteadmine ilma selle esiletõstmiseta. (9)

Grammatik Alexandroselt — hoidumine hukkamõistust ja tava neid, kes midagi võõrapäraselt, vigaselt või valesti hääldades ütlesid, mitte häbistada, vaid öelda oskuslikult üksnes õige sõna, mida tulnuks kasutada, kas siis vastuses, kinnitusena, arutledes vaadeldava asja enese, mitte aga sõna üle, või siis mingi muu sobiva kõrvalmärkusena. (10)

Frontolt — teadmine, milline on türanlik kadedus, muutlikkus ja teesklus ja kuidas need niinimetatud patriitsid üldse on üsna südametud. (11)

Platonist Alexandroselt — ei sageli ega ilma hädavajaduseta öelda või kirjutada, et mul pole aega, vältides seeläbi pidevalt kohaseid toiminguid, mis tulenevad suhetest kaasinimestega. (12)

Catuluselt — mitte suhtuda ükskõikselt sõbra etteheitesse, isegi kui see pole mõistlikult põhjendatud, vaid püüda kogunisti taastada endised suhted; ja südamest tulev kiitus oma õpetajaile, nagu seda kõneldakse Domitiusest ja Athenodotosest; ning tõeline armastus laste vastu. (13)

Severuselt — koduarmastus, tõearmastus, õiglusearmastus; ja et ma tänu temale õppisin tundma Thrasead, Helvidiust, Catot, Dionit ja Brutust ning sain kujutluse riigist, kus oleksid kõigi jaoks võrdsed õigused ning mida valitsetaks võrdsuse ja sõnava-

baduse põhimõtteil, ja ainuvalitsusest, mis kõige enam austaks valitsetavate vabadust. Ja temalt veel: ponnistuseta ja ühtlane püsivus austuses filosoofia vastu; püüd head teha ja visadus helduses, hea lootus ja usk sõprade sõprusesse; avameelsus nende suhtes, kellele tal oli midagi ette heita, ja see, et ta sõpradel polnud vaja oletada, mida ta tahab või mitte, sest see oli alati selge. (14)

Maximuselt — enesevalitsus ja, mistahes asjas, heitlikkuse puudumine; meelekergus nii haigustes kui ka muudes katsumustes; iseloomu tasakaalukus, leebus ja väärikus; kõigi ülesannete täitmine ilma hädaldamata; ja see, et kõik temast uskusid, et mida ta räägib, seda kõike ta ka mõtleb, ning kõike, mida ta teeb, teeb ta ilma halva kavatsuseta; mitte millegi üle imestumine ja kartmatus, ning ei mingit kiirustamist ega venitamist, ei mingit abitust, rusutust ega tehtud naeratust, ka mitte ägestumist ega umbusaldamist; heategevus, andestamine ning ei mingit valelikkust; mulje pigem väärdumatust kui õigenevast inimesest; ja see, et kellelgi polnud kunagi põhjust arvata, et ta vaatab ülalt alla, ega ka mitte iseennast temast paremaks pidada; ning meeldivus suhtlemises. (15)

Isalt — leebus ning kõigutamatus läbimõeldud otsustes; auahnuse puudumine selle suhtes, mida auavaldusteks peetakse; lahtised käed ning püsivus; valmidus kuulda võtta neid, kel on soovitada midagi üldkasulikku; kõrvalekaldumatus põhimõttest anda igaühele väärtuse järgi; kogemuslik teadmine, kus tuleb pingutada ja kus lõdvaks lasta; ja et ta tegi lõpu sellele, mis on seotud armastusega poisikeste vastu; mõistev suhtumine; see, et sõbrad ei pidanud alati koos temaga einestama ega teda ilmtingimata ta sõitudel saatma, ja et need, kes mingi vajaduse

tõttu olid sunnitud eemale jääma, leidsid ta taaskohtumisel ikka samasuguse olevat; hoolikas asjade uurimine nõupidamistel ja ühtlasi visadus: ta ei lõpetanud järelekaalumist enneaegselt ega rahuldunud käepärast olevate ettekujutustega; hoolimine sõpradest, ilma tujutsemata ja liialdamata; kõiges eneseküllasus ja helgus; kõige varakult läbimõtlemine ja ettevalmistamine isegi pisimates üksikasjades, etendamata seejuures tragöödiat; ja see, et tema ajal piirati kiiduavaldusi ja igasugust lipitsemist; riigivajaduste pidev silmaspidamine, majanduslikkus ühiskondlike kulutuste tegemisel ning kõigutamatus, hoolimata selliste asjade puhul osaks langevatest süüdistustest; ei väärusku jumalate ega poolehoiu otsimist inimeste suhtes, ei meeldida püüdmist ega hulkade heakskiidu taotlemist, kainus ja kindlus kõiges, ning mitte kunagi maitselage ega uuenduste otsija; ja see, et ta asju, mis teevad elu hõlpsamaks ja mille külluse annab õnn, kasutas ilma pimestatuseta ning samal ajal ettekäändeid otsimata, nii et kui need käepärast olid, võttis ta neid sundimatult, kui neid aga polnud, ei tundnud nende järele vajadust; ja et keegi ei võinud öelda, et ta on sofist või peiar või tegevusetu targutaja, küll aga seda, et ta on küps ja täiuslik mees ning kõrgemal lipitsemisest, selline, kes suudab seista nii iseenda kui ka teiste eest; peale selle, austades neid, kes tõeliselt filosofeerivad, ta küll teistsuguseid ei häbistanud, kuid ei lasknud end neist ka mõjutada; ja veel: meeldivus suhtlemises ja liialdusteta armastusväärsus; mõõdukas hoolitsemine oma keha eest, mitte nii, nagu seda teeb elu küljes rippuja või välise ilu taotleja, ega ka mitte ükskõikselt, vaid nii, et tänu iseenda tähelepanelikkusele võimalikult vähe vajada arstiabi, ravimeid või väliseid vahendeid; eriti aga see, et ta oli

kadeduseta valmis tagasi tõmbuma nende kasuks, kel oli mingeid võimeid, nagu näiteks sõnakunstis, seaduste- või tavadetundmises või milleski muus, ning aitas neid innukalt, et igaüks leiaks austust vastavalt sellele, millega välja paistis; ja see, et tehes kõike esivanemate tavade järgi, ei püüdnud ta end iga hinna eest näidata esivanemate tavade hoidjana; veel see, et ta ei otsinud liikumist ega tormanud siia-sinna, vaid püsis ühtedes ja samades paikades ning tegevustes; ning pärast teravaid peavaluhooge oli ta kohe jälle värske ning valmis oma tavalisteks toiminguteks; ja see, et tal polnud palju saladusi, vaid väga vähe ja harva, ning üksnes ühiskondlike asjade huvides; ning mõistmine ja mõõdukus vaatemängude korraldamisel, ehituste rajamisel, annetuste jagamisel ja muus seesuguses, olles inimene, kes peab silmas seda, mida teha on ta kohus, mitte aga tegevusest tulenevat kuulsust. Mitte selline, kes ükskõik millal kümbleb, kirglikult ehitab või roogade valiku, rõivaste koe ja värvi ning orjade ilu pärast muretseb. Rüü, milles ta naasis oma Loriumi maamajast ja palju sellest, mis juhtus Laviniumis, ning kuidas ta Tusculumis kohtles maksukogujat, kes andestust palus, ja kõik muu selline. Mitte midagi ebameeldivat, ammugi mitte häbitut või tormakat, ega sellist, et võiks öelda: «nii et higi tilgub» — ei, kõik oli tehtud ükshaaval läbimõeldult otsekui õppetunnis, häirimatult, korrastatult, jõuliselt, iseendaga kooskõlas. Tema kohta sobib see, mida jutustatakse Sokratesest, kes võis nii hoiduda kui ka mõnu tunda asjust, mille puhul paljud on hoidumises jõuetud, mõnu tundmises aga alistuvad. Kuid olla tugev ning lisaks sellele kummagi puhul vastupidav ja kaine — see on omane inimesele, kel on terve ja võitmatu hing, nagu näiteks Maximuse haiguse ajal. (16)

Jumalailt — see, et mul olid head vanaisad, head vanemad, hea õde, head õpetajad, head kodused, sugulased, sõbrad, peaaegu kõik; ja et ma ei juhtunud kellelegi neist mingit ülekohut tegema, kuigi mul on selline hingelaad, mille tõttu oleksin juhtumisi võinud midagi seesugust teha; on jumalate soosing, et ei tulnud ette sellist asjaolude kokkusattumist, mis võinuks mind häbisse saata. Ja see, et mu kasvatus vanaisa konkubiini juures kauem ei kestnud; et hoidsin oma noorust ega saanud meheks enneaegu, vaid lükkasin seda aega isegi edasi; et mind seati valitseja ja isa käe alla, kes edaspidi vabastas mu igasugusest pimestatusest ning viis mu mõttele, et on võimalik elada õukonnas ja seejuures mitte vajada ihukaitsjaid, tähelepanu äratavat rõivastust, tõrvikuid, kõiksuguseid kujusid ja muud seesugust toredust, et võib end piirata ja olla peaaegu nagu eraisik, ning mitte olla selle tõttu vääritum ja hooletum nende kohustuste suhtes, mida ühiskonna huvides tuleb võimukalt täita. See, et mul juhtus olema selline vend, kes oma iseloomuga võis anda mulle äratust iseenda eest hoolitsemiseks, samal ajal aga rõõmustas mind oma austuse ja kiindumusega; see, et mu lapsed ei sündinud kohtlastena ega kehalt äbarikena; et ma ei teinud suuremaid edusamme retoorikas, poeetikas ja teistes õpingutes, mille juurde oleksin ehk pidama jäänud, kui oleksin tundnud, et hästi edenen; et ma jõudsin seada oma kasvatajad sellisesse ausse, mida nad, nagu mulle näis, ihaldasid, ega lükanud seda edasi, lastes neil loota, et teen seda hiljem, sest nad olid veel noored; et ma õppisin tundma Apolloniust, Rusticust ja Maximust; ja et ma selgesti ja sageli kujutlesin, milline on loodusega kooskõlas olev elu, nii et kuivõrd see sõltub jumalaist ja sealt tulevaist andidest, toetusest ja

sisendustest, ei takista mind miski elamast juba nüüd kooskõlas loodusega, ja et ma selleni veel jõudnud pole, tuleb üksnes mu oma süüst ja sellest, et ma pole tähele pannud jumalailt tulevaid meenutusi ja peaaegu et õpetusi; et mu keha niisuguses elus on nii kaua vastu pidanud; et ma ei puutunud ei Benedictasse ega Theodotosse ning hiljemgi armukirgedest paranesin; ja et sageli Rusticuse peale pahaseks saades ei teinud midagi enamat, mida pidanuksin kahetsema; et ema, kel tuli surra noorelt, elas oma viimased aastad koos minuga; et ma mitte kunagi, kui tahtsin abistada mõnd vaest või kedagi, kes midagi vajas, ei pidanud kuulma, et mul pole selleks vahendeid, ja et mul endal ei tulnud ette sellist vajadust võtta midagi teiselt; et ma sain sellise naise, nii kuuleka, nii südamliku ja nii lihtsa; et mul oli küllaldaselt sobivaid kasvatajaid laste jaoks, et mulle unenägudes juhatati abivahendeid, muu hulgas ka veresülgamise ja peapöörituse vastu, ja kuidas seda kasutatakse Caietas; ja et ma filosoofiasse kiindudes ei sattunud mõne sofisti otsa, ei istunud mingitesse sõnasepitsejatesse süvenedes, süllogisme lahendades ega hakanud taevanähtustega tegelema; sest see kõik «vajab abi jumalailt ja õnne». (17)

Teine raamat

Kvaadide mail Granua ääres, I.

Öelda endale juba koidikul: kohtan kas tühikargajat, tänamatut, ülbitsejat, salakavalat, kadedat või ühiskonnavõõrast inimest. Kõik see on nendega juhtunud teadmatusest hea ja halva suhtes. Mind aga, kes ma olen mõistnud hea loomust, et see on ilus, ja halva loomust, et see on inetu, ja eksija enese loomust, et ta on mu enda sugulane — mitte ühe ja sellesama vere või seemne, vaid mõtlemise ja jumaliku osaduse poolest —, mulle kahju teha ei saa neist ükski, sest ükski ei saa mind siduda inetuga, ja ma ei saa vihastuda sugulase peale ega temast eemale hoiduda. Oleme ju sündinud koostööks nii nagu jalad, nagu käed, nagu silmalaud, nagu ülemised ja alumised hambad. Seega on üksteise vastu tegutsemine loodusega vastuolus, kurjaks saada ja ära pöörduda aga tähendab üksteise vastu tegutseda. (1)

Mis ma ka oleksin, on see ikkagi vaid ihu, hingus ja juhtija. Jäta raamatud, ära pinguta enam, pole antud. Selle asemel, nagu oleksid juba suremas, mõtle põlgusega ihust: verelöga, kondid ja kude, pundar närve, veene ja artereid. Vaatle ka, milline on hingus: tuuleõhk, ja mitte püsiv, vaid iga hetk väljaheidetav ning jälle sisseneelatav. Kolmandaks niisiis on juhtija. Mõtle nii: sa oled vana, ära luba tal enam orjata, ära luba tal enam lasta end tõmmata ühiskonnavõõraste püüdluste niitidest, ära luba tal

enam ärrituda selle sulle osaks määratu üle, mis on käes, või sukelduda sellesse, mis on tulevikus. (2)

Jumalailt tulev on täis ettehoolet, juhusest tulev pole väljaspool loodust või kedrust ja põimingut sellest, mida juhib ettehoole. Kõik voolab sealt, ning lisandub ka paratamatus ja kasu maailmatervikule, mille osa sa oled. Ja igale looduse osale on hea see, mida toob terviku loodus ning mis viimast alal hoiab, alal aga hoiavad maailma nii algmete kui ka ühendite muundumised. Need olgu alati su põhilaused, olgu sulle neist küllalt. Raamatujanu aga heida kõrvale, et sa ei sureks nurisedes, vaid tõeliselt lahkel meelel ning südamest tänulikuna jumalaile. (3)

Meenuta, kui kaua sa seda edasi lükkad ja kui sageli jumalailt ajapikendust võttes seda ei kasuta. Peab ju kord juba mõistma, millise maailma osa sa oled ja millise maailmajuhtija väljavooluna sa olemas oled ja et piir on tõmmatud su ajale ning kui sa seda aega helgumiseks ei kasuta, ta möödub ja sina möödud ja uuesti ta ei tule. (4)

Mõtle iga tund kui roomlane ja kui mees sellele, et teostada käsilolev hoolikalt, teesklematu väärikuse ja kiindumusega, vabalt ja õiglaselt, ning anda endale vaba aega kõikidest muudest kujutlustest. Seda vaba aega aga annad siis, kui sooritad iga tegu, nagu oleks see viimne su elus, eemaldudes kõigest, mis on sihipäratu, pöördumata kire mõjul ära valivast mõistusest, eemaldudes silmakirjalikkusest ja enesearmastusest ning rahulolematusest sellega, mis sulle osaks mõõdetud. Näed, kui vähest valitsedes võib elada jõudsavoolulist ja jumalaile meelepärast elu, sest kes seda silmas peab, sellelt ei nõua ka jumalad midagi rohkemat. (5)

Teota, teota end, hing, kuid endast lugupidamiseks pole sulle enam kuigi palju aega jäänud. On ju igaühel vaid üks elu, sinu oma on peaaegu läbi, sina aga ei tunne häbi iseenda ees, vaid paned oma õnne teiste hingedesse. (6)

Sind kisub eemale miski väljastpoolt tulev? Muretse siis endale ometi aega, et õppida juurde midagi head, ning lõpeta ringiekslemine. Kohe aga tuleb silmas pidada teistki eksiteed: ka tegude kõne on tühi neil, kes on end elamisega ära vaevanud, ilma et neil oleks eesmärki, millele täielikult suunata iga püüdlus ja kujutlus. (7)

Ei ole kerge leida kedagi, kes oleks õnnetu selle tõttu, et pole mõttes kaalunud, mis toimub kellegi teise hinges; need aga, kes ei anna endale aru omaenese hingeliigutustest, on paratamatult õnnetud. (8)

Tuleb alati meeles pidada, milline on terviku loodus ja milline sinu, ning millises suhtes on viimane esimesega ja millise terviku milline osa ta on, ning et pole kedagi, kes takistaks tegemast ja rääkimast alati seda, mis järgib loodust, mille osa sa oled. (9)

Filosoofi vääriliselt ütleb Theophrastos eksimuste võrdluses, nagu selliseid asju tavaliselt võrreldakse, et himust tulenevad üleastumised on raskemad ägedusest tulenevaist. Sest näib, et ägestunu pöördub mõistusest ära mingi ängistuse ja varjatud surutusega, himu pärast eksinu aga, jäädes alla naudingule, on oma eksimustes kuidagi ohjeldamatum ja naisestunum. Niisiis ütles ta õigesti ja filosoofiliselt, et naudinguga seotud eksimus väärib raskemat süüdistust kui eksimus, mis on seotud ängistusega. Ja üldse, üks sarnaneb enam inimesega, kes on kannatanud ebaõigluse all ning on ängistuse tõttu ägestuma sunnitud, teine aga, kantuna tegutsema himu pärast, püüdleb otse iseendast ebaõigluse poole. (10)

Kõike teha, rääkida ja mõelda nagu inimene, kes on valmis kohe elust lahkuma. Kui jumalad on, pole

äraminek inimeste seast kohutav, sest halvaga nad mind ei seo. Kui neid aga pole või kui nad inimlikest asjust ei hooli, siis mis läheb mulle korda elu maailmas, tühjas jumalaist või ettehooldest. Kuid nad on ja nad hoolivad inimlikest asjust ning selle, et inimesega ei juhtuks midagi tõeliselt halba, andsid nad kõigiti tema enda võimusse. Kui ülejäänust miski halb oleks, näinuksid nad siingi ette, et kõigil juhtudel oleks võimalik seda vältida. Mis aga ei tee halvemaks inimest, kuidas võib see inimese elu halvemaks teha? Ei teadmatusest ega teades, kuid suutmata hoiduda või seda hiljem parandada, ei saanud terviku loodus seda kahe silma vahele jätta ega ka mitte, kas siis võimetusest või oskamatusest, niivõrd eksida, et hea ja halb võiksid võrdselt osaks saada nii headele inimestele kui ka halbadele, läbisegi. Surm aga ja elu, kuulsusetus ja kuulsus, nauding ja valu, rikkus ja vaesus — kõik need saavad võrdselt osaks nii headele kui halbadele inimestele, olles ei ilusad ega inetud. Niisiis pole nad ei head ega halvad. (11)

Kuidas kõik kiiresti kaob, maailmas — kehad ise, igavikus — mälestused neist; milline on kõik aistiline ning eriti see, mis naudinguga võrgutab, või see, mis valu ja vaevaga hirmutab, või see, mida sõgedas pimestatuses ülistatakse, kui armetu ning põlastusväärne, räpane ning kergesti häviv, surnud — seda tähele panna on mõtlemisvõime ülesanne; mis inimesed on need, kelle arvamused ja hääled hea kuulsuse toovad; mis on suremine, ja et kui vaadelda üksnes seda ning mõttelise liigenduse abil eraldada sellele juurdekujuteldav, ei saa arvata midagi muud, kui et see on üks looduse tegudest, tunneb aga keegi hirmu looduse teo ees, on ta laps, ning pealegi pole see mitte ainult looduse tegu, vaid

on ka loodusele kasutoov; kuidas puudutab inimene jumalat ja millise osaga endast, ja millises seisundis on siis see inimese osake. (12)

Pole midagi viletsamat sellest, kes kõik ümberringi läbi käib, tuhnib läbi, nagu too ütleb, «altmaa sügaviku» ning oletamisi uurib, mis toimub ligimeste hingedes, mõistmata, et on küllalt, kui püsida üksnes iseenda sisemuses asuva jumaluse juures ning teda siiralt teenida. Tema teenimine aga tähendab hoida teda puhtana kirgedest, sihipäratusest ning rahulolematusest sellega, mis tuleb jumalailt ja inimestelt. Sest mis tuleb jumalailt, sisendab aukartust täiuslikkuse tõttu, mis aga inimestelt, on armas suguluse tõttu ning mõnikord ka mingil viisil kaastunnet äratav nende teadmatuse tõttu hea ja halva suhtes. See vigastus pole ju sugugi väiksem sellest, mis jätab ilma võimest eristada valget ja musta. (13)

Ka siis, kui sa elaksid kolm tuhat aastat või kümme korda .rohkem, pea ikkagi meeles, et keegi ei kaota ühtegi teist elu peale selle, mida ta elab, ega ela ühtegi teist peale selle, mille ta kaotab. Seega on kõige pikem seesama, mis kõige lühemgi. Sest olevik on kõigil võrdne, ehkki pole võrdne see, mis ära kulutatakse, ning nii osutub see, mis kaotatakse, tühiseks hetkeks. Sest minevikku ja tulevikku ei saa keegi kaotada: kuidas saab kelleltki ära võtta seda, mida tal pole? Selles suhtes tuleb niisiis meeles pidada kahte asja: esiteks, et kõik on igavesest ajast peale samalaadne ja ringiga naasev ning on täiesti ükskõik, kas vaadelda üht ja sedasama saja või kahesaja aasta või siis piiritu aja jooksul; teiseks, et võrdne on kaotus nii kõige pikaealisemal kui ka sellel, kes õige pea sureb. Sest olevik on ainus, millest neil tuleb ilma jääda, kuna see neil on ja ainult see, ning seda, mida pole, ei kaota keegi. (14)

Et kõik on arvamus. Selge, mida küünik Monimosele vastati, kuid selge on ka selle ütluse kasulikkus, kui võtta ta sisukus omaks tõe piires. (15)

Inimese hing teotab end kõige enam siis, kui ta niivõrd, kuivõrd suudab, saab maailmast lahti öelnud kasvajaks või otsekui paiseks. Sest ärrituda millegi tõttu, mis juhtub, on lahtiütlemine loodusest, millest kõigi teiste osakeste loomused kinni hoiavad. Teiseks teotab ta end siis, kui mõnest inimesest ära pöördub või läheb talle vastu, et kahjustada, nagu teevad vihastunute hinged. Kolmandaks teotab ta end siis, kui jääb alla naudingule või valule. Neljandaks, kui silmakirjatseb ning teeseldult ja luisates midagi teeb või räägib. Viiendaks, kui ei suuna mingit oma tegevust ja püüdlust eesmärgi poole, vaid toimib sihipäratult ja korratult, kui ometi on kohustus, et kõige väiksemgi asi sünniks sihiga suhestatult. Mõistusega olendite siht aga on: järgida vanima linna ja selle riigikorra mõtet ja seadust. (16)

Inimese elu pikkus on punkt, ollus — voolav, taju — hägune, keha koostis on kergesti kõdunev, hing on ekslev, saatus — tume, maine — heitlik; lühidalt öeldes, kõik, mis kehaga seotud, on jõgi, hingega seotu — uni ja pimestus, elu — sõda ning rändamine võõrsil, pärastine maine — unustus. Mis siis suudab meid saata ja juhtida? Ainult ja üksnes filosoofia. See seisneb selles, et hoida sisemist jumalust teotamatuna ja kahjustamatuna, tugevamana naudinguist, valust ja vaevast; sellisena, et ta ei teeks midagi sihitult, valelikult ega silmakirjalikult; ei vajaks, et teine midagi teeks või mitte; ja veel, et ta selle, mis juhtub või talle osaks antakse, võtaks vastu kui selle, mis tuleb kusagilt sealt, kust ta ise on tulnud; ja lõpuks, et ootaks surma lahkel meelel,

nähes temas ei midagi muud kui nende algmete lahutumist, mille ühendina iga elusolend tekib. Kui aga algmetele endile pole midagi kohutavat selles, et igaüks neist lakkamatult teiseks muundub, miks peaks siis keegi umbusaldama kõige muundumist ja lagunemist. On see ju loodusega kooskõlas, see aga, mis on halb, pole loodusega kooskõlas. (17)

Kolmas raamat

Carnuntumis.

Arvesse ei tule võtta mitte ainult seda, et elu iga päevaga kulub ja temast jääb järele üha väiksem osa, vaid sedagi, et kui inimene elab kauem, pole kindel, kas tal ka tulevikus jätkub samasugust mõtlemisvõimet, et mõista toimuvat ja õpetust, mis taotleb kogemusrikkust jumalikes ja inimlikes asjus. Sest kui ta hakkab vanadusnõtrusse langema, ei pruugi ta küll puudust tunda läbi puhuvast hingusest, toitumisest, kujutlemisest, püüdlemisest ja muust sellisest, kuid iseenda kasutamine, hoolikus kohase toimingu üksustes, ilmingute liigendamine, otse sellegi kaalumine, kas ei peaks juba ennast kõrvaldama, ning muu selline, mis nõuab ülimalt arendatud arutlusvõime kasutamist, kõik see kustub varem. Niisiis on vaja kiirustada mitte üksnes sellepärast, et iga päevaga jõutakse surmale üha lähemale, vaid ka selle tõttu, et mõtlemine toimuva üle ja sellest arusaamine lakkab varem. (1)

Vaja on jälgida sedagi, et mingi meeldivus ja paeluvus on ka neis sündmustes, mis loodusepärastele sündmustele kaasuvad. Kui näiteks leiva küpsemisel koorik mõnikord praguneb, on sellised lõhed küll vastuolus leivategija kunstiga, kuid siiski kuidagi sobivad ning omal viisil isuäratavad. Või jälle pakatavad viigimarjad, kui nad on täiesti küpsed. Ja ka küpsenud oliividele lisab just mädanemise

lähedus mingi erilise ilu. Niisamuti allakummardunud viljapead, lõvi kortsuline otsmik, metssea suust kobrutav vaht ja palju muud, mis omaette vaadelduna on nägususest kaugel, kuid loodusepärastele sündmustele järgnemise tõttu lisavad kaunidust ja köidavad meeli, nii et kui kellelgi on terviku sündmusteks sügavamat tunnet ja arusaamist, pole ka selles, mis juhtub vastavalt järgnevusele, peaaegu midagi, mis ei näiks talle kuidagi nauditavalt seatuna. Ta vaatab ka lõvi tõelisi lõugu mitte vähema naudinguga kui neid, mida näitavad jäljendades maalijad ja kujurid, ning suudab oma arukate silmadega näha ka vanamehe ja vanaeide teatavat õitsengut ja küpsust ning laste võluvust; ja palju kohtab sellist, mida ei tunnista mitte igaüks, vaid ainult see, kellele loodus ja ta teod on tõeliselt koduseks saanud. (2)

Hippokrates, kes ravis palju haigusi, jäi haigeks ja suri. Kaldealased ennustasid surma ette paljudele, hiljem aga haaras saatuse käsi neid endidki. Alexandros, Pompeius ja Gaius Caesar, kes nii palju kordi hävitasid maa pealt terveid linnu ning surmasid lahinguis arvutul hulgal ratsa- ja jalamehi, jätsid lõpuks ka ise eluga hüvasti. Herakleitos, kes nii palju tegeles loodusteaduslike arutlustega maailma tulestumisest, täitus seestpoolt veega ja, määrinud end sõnnikuga kokku, suri. Demokritose tapsid täid, Sokratese — teistsugused täid. Mida see tähendab? Asusid laevale, sõitsid, randusid: mine maha. Kui teise ellu, pole seegi jumalateta, kui aga tajumuste puudumisse, lakkad kannatamast naudinguid ja vaevu ning teenimast anumat, mis on sedavõrd halvem kuivõrd ise on teenistuses; sest üks on mõtlemine ja jumalus, teine — maamuld ja verelöga. (3)

Ära veeda ülejäänud osa elust kujutlustes teistest

inimestest, kui sa ei suhesta seda millegi üldkasuli-
kuga; sest sa jääd teisest tegevusest ilma, kujutle-
des, mida see ja see teeb ja mille pärast, ja mida ta
räägib, mida haub, mida sepitseb ning veel palju
muud sellist, mis eksitab sind omaenda sisimat
juhtijat jälgimast. Niisiis on kujutluste ahelas vaja
vältida sihipäratust ja uisapäisust ning veel enam
tühikarglust ja pahatahtlust, ja tuleb harjutada end
kujutlema üksnes selliseid asju, mille puhul võiksid
äkilisele küsimusele «Mida sa praegu mõtled?»
otsekohe avameelselt vastata: seda ja seda, nii et
sellest oleks kohe selge, et see kõik on lihtne ja hea-
tahtlik ning omane ühiskondlikule olendile, vabale
naudinguhimulistest ja üldse lõbujanulistest kujutel-
madest, igasugusest riiakusest ja kadedusest, kaht-
lustavast umbusust või muust sellisest, mille pärast
punastuksid, kui peaksid välja ütlema, et sa sellest
mõtteid mõlgutad. Sest selline mees, kes ei lükka
enam edasi kuulumist parimate hulka, on otsekui
jumalate vahemees ja sulane, seisab ühenduses ka
sellega, mis asub tema enese sisimas, tänu millele
inimene on rüvetamata ühestki naudingust, haava-
matu valu ja vaeva poolt, tabamatu mistahes ülbu-
sele, kättesaamatu mistahes halbusele, võistleja
võistluses peamises — kirgedest võitmata jäämises,
hinge põhjani õiglane; kes kogu hingest võtab rõõ-
muga vastu kõik, mis talle juhtub või osaks antakse;
kes sellele, mida keegi teine räägib, teeb või mõtleb,
suunab oma kujutlused harva ning mitte ilma suure
ja üldisest kasust tuleneva hädavajaduseta. Sest
tegevuseks on tal see, mis puutub temasse, ja ta mõt-
leb lakkamatult vaid sellele, mis tervikust tema jaoks
kokku on kedratud, ning esimese puhul toimib ta nii,
et see on ilus, teise puhul aga on veendunud, et see
on hea. Sest igaühele antud osa kantakse kaasa ja

kannab kaasas. Ning ta peab meeles ka seda, et kõik mõtlemisvõimeline on suguluses ja et hoolitsus iga inimese eest on kooskõlas inimese loomusega, kuulsust aga tuleb taotleda sellist, mis ei leviks mitte kõigi, vaid üksnes nende seas, kes elavad loodusega üksmeelselt. Kes aga nii ei ela, neist peab ta alati meeles, millised nad on kodus ja väljaspool kodu, öösel ja päeval, mis inimesed ja millistega mestis. Ei anna ta ju mingit tähendust selliste inimeste kiitusele, kes iseendilegi ei meeldi. (4)

Ära tegutse vastumeelselt ega ühiskonnast hoolimata, läbimõtlematult ega tõrksalt, ärgu ilustagu su mõtteid peenutsemine, ära ole paljusõnaline ega palju ja vööraste asjadega askeldav. Ja olgu jumal sinus kaitsjaks olendile, kes on mehelik, küps ja riiklikult tegev, roomlane ja valitseja, kes on otsekui seadnud end rivisse ning valmilt ootab taandumismärguannet elust lahkumiseks, vajamata vannet ega ühegi inimese käendust. Üksnes helgus, ei vajadust teiste teenete järele ega rahu järele, mida annavad teised. Tuleb olla, niisiis, õige, mitte õigenev. (5)

Kui leiad inimese elus midagi paremat õiglusest, tõest, arukusest, mehisusest ja üldse sellest, et su mõtlemisele oleks küllalt iseendast neis asjus, milles ta võimaldab sul tegutseda õige mõistuse järgi, ning saatusest neis, mis antakse osaks tahtevalikust sõltumata, kui sa sellest, ütlen ma, midagi paremat näed, siis pöördu kogu hingega selle poole ning maitse seda, mille leiad olevat parima. Kui aga ilmneb, et miski pole parem kui see sinus asuv jumalus, kes on allutanud endale oma püüdlused ning tähelepanelikult kujutlusi uurib ja aistilistest tundeelamustest, nagu ütles Sokrates, on end eemale kiskunud, kes on allutanud end jumalaile ning inimestest hoolib; kui sa leiad, et kõik ülejäänu on selle

kõrval tühisem ja armetum, ära anna kohta millelegi muule, mille poole kord juba kaldunult ja pöördunult sa ei suudaks enam hoiduda hüpiknukuna tõmblemast ega eelistada toda, sulle eriomast hüvet; sest pole ju lubatud seada mõistusliku ja tegeva hüve asemele midagi teistsugust, nagu paljude kiitus, ametid, rikkus või naudingute maitsmine. Kõik see, isegi kui näib lühikeseks ajaks sobivana, võtab äkitselt ülemvõimu ning kannab sind endaga. Sina aga, ütlen ma, vali lihtsalt ja vabalt see, mis on parem, ning hoia sellest kinni. «Kuid parem on see, mis on kasulik.» On see sulle kasulik kui mõistusega olendile, siis järgi seda, on see aga sulle kasulik kui elusolendile, siis tõesta seda ning järgi oma otsustust ilma pimestatuseta; ainult et kaalutle hästi põhjalikult. (6)

Ära kunagi pea endale kasulikuks midagi, mis sunnib sind loobuma ustavusest, kaotama häbitunnet, kedagi vihkama, kahtlustama, needma, silmakirjatsema, himustama midagi, mis vajab seinu ja katteid. Sest kes eelistab iseenda mõtlemist ja jumalust ning selle täiuslikkuse müsteeriume, see ei etenda tragöödiat, ei oiga, ei vaja üksildust ega rahvahulka; peamine: ta elab, ilma et ajaks taga või põgeneks. Kas ta aga kasutab kehaga ümbritsetud hinge pikema või lühema ajavahemiku, see ei lähe talle vähimatki korda ning kui tulekski kohe lahkuda, läheb ta sama valmilt nagu mistahes teise toimingu puhul, mida võib teha tagasihoidlikult ja sündsalt; kogu elu hoidub ta ettevaatusega üksnes sellest, et ta mõttega ei sünniks mingit mõtleva ja riiklikult tegeva olendi jaoks sobimatut muutust. (7)

Kasvatatud ja puhastunud inimese mõtteis ei leia sa midagi, mis oleks mäda, määrdunud või põletikuline. Ning saatuse käsi ei taba ta elu sellisena, et

see oleks mittetäielik, nagu võiks öelda traagikust, kes lahkub lõpetamata ja lõpuni mängimata. Ja veel, ei midagi orjalikku, ei midagi peenutsevat, ei midagi seotut ega lahknenut, ei midagi sõltuvat ega valgust kartvat. (8)

Austa võimet, mis loob arvamuse: temas on kõik selleks, et arvamus su sisimas juhtijas ei jätaks enam järgimata loodust ning mõistusega olendi ehitust. Nõuab ta aga kaalutletust, kodusust inimeste suhtes ja jumalate järgimist. (9)

Heites niisiis kõrvale kõik, hoia kinni üksnes sellest vähesest ja veel pea meeles, et igaüks elab ainult olevikus, selles tühises hetkes, ülejäänu aga on kas juba läbi elatud või pole veel selge. Seega vähene on see aeg, mis inimene elab, väike on see maanurk, kus ta elab, väike on ka kestvaimgi pärastine maine, ja seegi vaid inimeste järgluses, kes õige pea surevad ning ei tunne ei iseendid ega ammugi mitte seda, kes on ammuilma surnud. (10)

Juba nimetatud juhistele lisandugu veel üks: alati määratleda ja kirjeldada seda, mis juhtub tekitama kujutlust, et vaadelda teda tervikuna tervenisti eritledes, milline ta on oma alasti olluse poolest, ja öelda endale tema oma nimi ning nende nimed, mille ühendina ta on tekkinud ja milleks ta lahutub. Sest miski ei põhjusta meelekindlust rohkem, kui suutmine kavakindlalt ja täpselt uurida kõike, mis elus juhtub, ning selle nägemine alati sel viisil, et ühtlasi ka aduda, mis laadi maailmas mis laadi kasu see toob ja milline on selle väärtus terviku suhtes ja milline inimese suhtes, kes on kodanikuks ülimas linnas, milles ülejäänud linnad on otsekui majad. Mis see on, millest on ühendunud, ja kui kaua aega looduspäraselt kestab see, mis praegu mu kujutluse tekitab, ning millist voorust on tema suhtes vaja:

leebust, mehisust, tõde, ustavust, lihtsust, eneseküllasust ja muud sellist. Seepärast peab iga asja peale ütlema: see tuleb jumalalt, see kooskõlas osaks mõõdetu ja kokkukeerutatud kedrusega ning sellise kokkujuhtumuse ja juhusega, see aga jälle hõimlaselt, sugulaselt ja ühiskonnakaaslaselt, kes, tõsi küll, viibib teadmatuses selle suhtes, mis tema jaoks loodusega kooskõlas on. Ent mina ei viibi teadmatuses ning seepärast suhtlen ma temaga ühiskonna loodusepärast seadust mööda heasoovlikult ja õiglaselt. Ühtlasi pean ma keskmisis asjus silmas vastavust väärtusele. (11)

Kui teed seda, mis sul parajasti käsil, õiget mõistust järgides, tarmukalt, kogu jõuga ja heasoovlikult, ning ei hoia püsivalt puhtana mitte midagi kõrvalist, vaid omaenese jumalust, nagu peaksid ta kohe tagasi andma; kui sa need ühendad, ilma et ootaksid või põgeneksid, ning pead selles, mis käsil, küllaldaseks tegevust kooskõlas loodusega, ja selles, millest kõneled või mida ütled, kangelaslikku tõde, elad hästi. Ja pole kedagi, kes võiks seda takistada. (12)

Nagu arstidel on alati käepärast tööriistad ja vahendid, et äkilise vajaduse puhul abi anda, nii olgu ka sinul valmis põhilaused, et mõista jumalikke ja inimlikke asju ning teha kõik ja ka kõige väiksemgi asi, pidades meeles nende mõlemate vastastikust seost. Sest sa ei tee hästi midagi inimlikku, suhestamata seda jumalikuga, ning vastupidi. (13)

Ära eksle enam. Sest ei jõua sa lugeda ei oma märkmeid, roomlaste ja hellenite tegusid ega väljavõtteid raamatuist, mis sa enesele vanaduspäeviks tallele oled pannud. Niisiis kiirusta sihi poole ning jättes tühjad lootused, abista nii, nagu suudad, ise-

ennast — kui sulle miski sinusse endasse puutuv korda läheb. (14)

Nad ei tea, kui paljut tähistavad «varastama», «seemet külvama», «hinda pärima», «rahus olema», «vaatama, mida tuleb teha», mis ei toimu mitte silmadega, vaid teistsuguse nägemise abil. (15)

Keha, hing, mõtlemine: kehal on aistingud, hingel — püüdlused, mõtlemisel — põhilaused. Kujutlusjäljendeid vastu võtta on omane ka lojustele; tõmmelda püüdlustes — ka metselajatele ja liiderdajatele, Phalarisele ja Nerole; kasutada mõtlemist juhtijana toiminguiks, mis kohastena näivad — ka neile, kes jumalaid ei usu, isamaa hülgavad ning vaid suletud uste taga tegutsevad. Kui ülejäänu on niisiis ühine nendega, keda nimetatud, jääb heale inimesele eriomasena üle armastada ja võtta rõõmuga vastu seda, mis temaga juhtub ja talle osaks on kedratud, oma rinnas asuvat jumalust aga mitte segadusse ajada ning mitte rahutuks teha kujutluste paljususega, vaid hoida lahkemeelsena, sündsalt jumalat järgivana, sõnamata midagi, mis oleks vastuolus tõega, ning tegemata midagi, mis oleks vastuolus õiglusega. Ja kui ka ükski inimene ei usuks, et ta elab lihtsalt, tagasihoidlikult ja meelekerguses, pole ta neist ühegi peale pahane ega pöördu ära teelt, mis viib elu sihile, kuhu tuleb jõuda puhtana, rahulikuna, valmina ning sunduseta oma osaga sobides. (16)

Neljas raamat

Kui see, mis sisimas valitseb, on loodusega koos-
kõlas, võtab ta juhtuva suhtes sellise hoiaku, et tal
on alati kerge kohaneda sellega, mis on võimalik
ja mis talle antakse. Sest ta ei armasta mingit kind-
lat piiritletud ainet, vaid püüdleb mööndusega ette-
seatu poole, selle aga, mis talle vastu tuleb, teeb
endale aineks, just nagu tuli saavutab ülevõimu
temasse heidetava üle, millest mingi väike õlilam-
bike kustuks; lõõmav tuli aga teeb temale ette jääva
kiiresti omaks, neelab alla ning tõuseb just selle
abil veelgi kõrgemale. (1)

Ainuski tegu ärgu olgu tehtud sihipäratult ega tei-
siti kui vastavuses nõuetega, mis moodustavad
kunsti. (2)

Otsivad endile üksildust — maaelu, mereranda,
mägesid; ja sinagi ihaldad väga selliseid asju. Kuid
kõik see on väga labane ja võhiklik, sest on võima-
lik, millal aga iganes tahad, leida üksildust iseen-
das. Ei leia ju inimene kusagil rahulikumat ja sekel-
dusvabamat üksildust kui iseenda hinges, eriti kui
temas leidub sellist, millele pilguheitmine annab
talle kohe täieliku kerguse; kerguse all aga ei
mõista ma mitte midagi muud kui korrastatust.
Võimalda endale niisiis pidevalt sellist üksindust
ja uuenda iseennast; kuid olgu lühikesed ja algme-
taolised need, millega kohtumisest on kohe küllalt,

et pesta puhtaks kogu hing ja saata sind tagasi mitte ärrituvana selle pärast, mille juurde sa naased. Sest mille peale sa ärritud? Inimeste kurjuse peale? Meenuta endale otsustust, et mõistusega olendid on sündinud üksteise pärast, ja seda, et talumine on osa õiglusest ja et nad eksivad tahtmatult, ja kui palju on juba neid, kes elasid vaenus, kahtlustustes, vihates ja tapeldes, nüüd aga on kangestunud ja tuhaks saanud, ning lakka juba kord. Ent sa oled ärritatud ka selle pärast, mis sulle tervikust osaks antakse? Uuenda mälus kaks võimalust — kas ettehoole või aatomid, ning kuidas tõestati, et maailm on otsekui linn. Või puudutab sind kehaga seotu? Mõtiskle veel kord selle üle, et mõte ei segune sujuvalt või katkeliselt liikuva hingusega, kui ta on kord juba end leidnud ja ära tundnud talle omase võimu, ning muu üle, mida sa valust ja naudingust oled kuulnud ja millega oled nõustunud. Või eksitab sind kuulsus? Vaata, kui kiiresti kõik unustusse vajub, ning mõtle mõlemalt poolt piiritu igaviku sügavusele ja järelkaja tühjale kõlale ja selle muutlikkusele ja määratlematusele, mis üksnes näib meie võimuses olevat, ja maakoha kitsusele, millega see on piiratud. Sest kogu Maagi on vaid punkt, ja kui suur nurgake temast on siis see asupaik ja kui palju on seal neid, kes sind kiitma hakkavad ja millised nad on? Edaspidi, niisiis, ära unusta seda tagasitõmbumist omaenda maanurka ning eelkõige ära pinguta kramplikult, vaid ole vaba ja vaata asjadele nagu mees, nagu inimene, nagu kodanik, nagu surelik olend. Kõige käepärasema seas aga, millele pilku heidad, olgu järgmised kaks. Esiteks, et asjad ja tegemised ei puuduta hinge, vaid püsivad liikumatuina väljaspool ning hingevaevad tekivad üksnes meie sisimast arvamu-

sest. Ja teiseks, et kõik see, mida sa näed, peagi muundub ja lakkab olemast; ning mõtle pidevalt, kui paljusid muundumisi sa ise oled juba kohanud. Maailm on teisenemine, elu — arvamus. (3)

Kui mõtlev alge on meile ühine, siis on ühine ka mõistus, millele vastavalt me mõistuslikud olendid oleme; kui see nii on, siis on ühine ka mõistus, mis käsib midagi teha või mitte teha; kui nii, siis on ka seadus ühine; kui nii, siis oleme kodanikud; kui nii, siis osaleme mingis kodakondsuses; kui nii, siis on maailm otsekui linn. Sest millisest muust ühisest kodakondsusest võib öelda, et temas osaleb kogu inimsugu? Sealt, sellest ühisest linnast tuleb meile ka mõtlev, mõistuslik ja seaduslik alge; või kust siis mujalt? Nii nagu maa minus on mulle eraldatud mingist maast, märg — teisest algmest, ja mingist lättest hinguslik, ning soojus ja tuli mingist oma lättest — sest miski ei tule eimiskist, nagu ka ei lähe mitteolevasse —, nii tuleb ka mõtlemine kusagilt. (4)

Surm on nagu sündiminegi, looduse müsteerium: ühendumine nendestsamadest algmetest nendekssamadeks. Üldse mitte midagi, mille pärast keegi peaks häbenema, sest selles pole midagi, mis mõtleva olendi puhul oleks vastuolus järgnevusega või tema ehituse mõttega. (5)

Et sellised nii teevad, on looduspäraselt paratamatu; kes seda ei taha, see tahab, et viigipuul poleks mahla. Üldse pea sellisel puhul meeles, et möödub vaid üürike aeg ja nii sina kui ka tema olete surnud, ja veel veidi, ning ei jää enam teie nimesidki. (6)

Kaota arvamus, kaob ka «mulle tehti kahju», kaota «mulle tehti kahju», kaob ka kahju. (7)

Mis ei tee inimest endast halvemaks, ei tee ka

tema elu halvemaks ning ei tee talle kahju ei väljast- ega seestpoolt. (8)

Selle loodus, mis toob kasu, on sunnitud seda tegema. (9)

Et kõik, mis juhtub, juhtub õiglaselt: kui jälgid hoolikalt, leiad, et see on nii. Ma ei ütle üksnes «vastavalt loomulikule järgnevusele», vaid vastavalt õiglusele, nii nagu annaks keegi kõike osaks väärtuse järgi. Niisiis jätka, nagu juba alustasid, ning mida sa ka ei teeks, tee nii, et oleksid hea, hea sõna tõelises mõttes. Hoia seda alal igas toimingus. (10)

Ära arva nii, nagu otsustab teotaja või nagu ta tahab, et sina otsustaksid, vaid vaata, kuidas on asi tegelikult. (11)

Need kaks valmidust peavad alati olema: üks — teha üksnes seda, mida inimeste kasuks sisendab valitsemis- ja seadusandluskunsti mõte, ja teine — ümber kohaneda, kui on keegi, kes sind parandab ja mõjustab mingit seisukohta muutma. Kuid muutmine peab alati tulenema üksnes mingist veenvusest, näiteks et see on õiglane või üldkasulik ja muud sellist, mitte et see näiks nauditavana või kuulsust toovana. (12)

Sul on mõistus? On. Miks sa siis seda ei kasuta? Sest kui see teeb oma töö, mida muud sa siis veel tahad? (13)

Sa oled tekkinud siia osana ja kaod sellesse, kes su sünnitas, või õigemini, sind võetakse muundumise käigus tema mõistuseseemnesse. (14)

Samal altaril on palju viirukikübemeid, üks langes varem, teine hiljem — see aga on ükskõik. (15)

Kümne päeva pärast näid sa neile, kelle jaoks

praegu oled loom ja ahv, Loojana — kui pöördud põhilausete ja mõistuse austamise juurde. (16)

Mitte nii, nagu elaksid kümme tuhat aastat. Paratamatus ripub su kohal: kuni elad, kuni on võimalik, saa heaks. (17)

Kui palju vaba aega võtab endale see, kes ei vaata, mida ligimene ütles või tegi või mõtles, vaid üksnes seda, mida ta ise teeb, et just see oleks õiglane ja vaga, nii nagu sellel, kes on hea. Mitte tumedat iseloomu, mitte ringi vahtida, vaid joosta õigesti piki sirgjoont, kõrvale kaldumata. (18)

Kes on ärevuses pärastise maine pärast, ei kujuta ette, et igaüks, kes teda mäletab, peagi ka ise sureb ning seejärel jällegi too, kes asemele tuleb, kuni ärevusesolijate ja kustujate kaudu edasi minnes kustub kogu mälestus. Oleta, et need, kes mäletavad, on surematud ja et mälestus on surematu — mis sinul sellest? Ma ei hakka ütlemagi, et surnul sellest midagi pole, vaid ka elaval — mis on kiitus? Välja arvatud vahest see, kui tegemist on mingi muu tagamõttega. Lase siis nüüd sobimatult mööda see looduslik annetus, mil on tulevikus teine mõte. (19)

Kõik, mis kas või mingilgi viisil ilus on, on ilus iseendast ja iseendas lõplik, ilma et temasse ühe osana kuuluks kiitus. Ei saa ju kiidetav ei halvemaks ega paremaks. Seda ütlen ma ka nende kohta, mida tavaliselt ilusaks nimetatakse, nagu ainelised asjad ja kunstitööd. Ning tõeliselt ilus — vajab ta siis veel midagi? Mitte rohkem kui seadus, mitte rohkem kui tõde, mitte rohkem kui heasoovlikkus või häbitunne. Mis siis nende seast on ilus kiitmise tõttu või mida neist rikub laitus? Muutub siis smaragd halvemaks, kui teda ei kiideta? Ja kuld, elevandiluu, purpur, lüüra, pistoda, lilleke või puu? (20)

Kui hinged püsima jäävad, kuidas siis igavesest ajast peale õhk neid mahutab? Aga kuidas mahutab maa terve igaviku jooksul maetute kehi? Just nagu muundumine ja lagunemine seal teevad mõningaseks püsimiseks ruumi teistele surnutele, nii ka õhku üle viidud hinged, mõnda aega säilinud, muunduvad ning valguvad laiali ja süttivad, võetuna terviku mõistuseseemnesse, ning annavad sel viisil ruumi juurdetulevaile. Nii võib vastata tingimusel, et hinged püsima jäävad. Vaja on aga silmas pidada mitte üksnes sel viisil maetud kehade hulka, vaid ka iga päev meie ja teiste elusolendite poolt söödud elusolendite hulka. Kui palju neid hävitatakse ja mingis mõttes maetakse toitujate kehades, ning ikkagi mahutab neid üks ja seesama koht, tänu vereks muutumisele ning teisenemisele õhu- ja tulealgeks.

Milline on selle puhul tõe uurimise käik? Lahutamine aineliseks ja põhjuslikuks. (21)

Mitte kõrvale eksida, vaid igas püüdluses ilmutada õiglust ning igas kujutluses hoida alal käsitusvõime. (22)

Mulle on heakõlaline kõik, mis on kooskõlaline sinule, oo maailm, miski pole mulle varane või hiline, mis on õigeaegne sinule. Viljaks on mulle kõik, mida toovad sinu aastaajad, oo loodus: kõik tuleb sinust, kõik on sinus, kõik suubub sinusse. Too ütleb: «Armas Kekropsi linn», sina aga, kas sina ei sõna: «Oo, armas Zeusi linn»? (23)

«Tegele vähesega,» ütleb ta, «kui tahad elada meelekerguses.» Võib-olla on parem tegelda sellega, mis on hädavajalik ning mida looduspäraselt riigis osaleva olendi mõistus valib ja nii, nagu ta valib? Toob ju see meelekergust mitte ainult ilusast, vaid ka vähesega tegelemisest. Sest enamik sellest, mida

me räägime või teeme, pole hädavajalik, ning kui see kõrvale jäetakse, ollakse palju vabam ja häirimatum. Seepärast tuleb iga kord endale meelde tuletada: on see ikka tõepoolest hädavajalik? Ja kõrvale tuleb jätta mitte üksnes tegevused, mis hädavajalikud pole, vaid ka kujutlused, et nendele järelveetuina tegevused ei järgneks. (24)

Katsu, kuidas sulle ka hea inimese elu sobib, inimese elu, kellele meeldib see, mis talle tervikust osaks antakse, kellele on küllalt omaenese õiglasest teost ja heasoovlikust hingelaadist. (25)

Toda oled sa näinud? Vaata nüüd ka seda. Ära häiri ennast, muuda end lihtsamaks. Keegi teeb halba? Iseendale teeb halba. Sinuga juhtus midagi head? Kõik juhtuv oli tervikus algusest peale sulle osaks määratud ja kokku kedratud. Üldse aga: elu on lühike, tuleb ära kasutada olevik, läbimõeldult ja õiglaselt. Lõõgastudes ole kaine. (26)

Kas heakorrastatud maailm või kokkukuhjatud segu, kuid siiski maailmakord. Kas võib siis olla, et sinus on mingi kord, kõiksuses aga korratus, ja seda siis, kui kõik asjad on nii eraldatud ja laiali hajutatud ning ometi üksteisega kaasa tundvad? (27)

Tume iseloom, naiselik iseloom, jäik iseloom, loomalik, lojuslik, lapsik, nõme, võlts, veiderdajalik, väiklane, türanlik. (28)

Kui maailmas on võõras see, kes ei jõua äratundmisele, mis selles on, siis mitte vähem võõras on see, kes ei jõua äratundmisele, mis selles sünnib. Pagulane on see, kes pageb riikliku mõistuse eest; pime on see, kelle vaimusilm on suletud; kerjus, kes vajab teist ja kel pole iseendas kõike, mis eluks vajalik. Paise maailmas, kes ütleb lahti ja eraldab end ühise looduse mõistusest, olemata rahul sellega, mis juhtub: toob ju seda see, kes sinugi on ilmale toonud; linnast lahkulöönu on see, kes lahutab oma hinge teiste mõistusega olendite omast, kui see ometi on ühtne. (29)

Üks filosofeerib hitoonita, teine raamatuta. Too, poolalasti, ütleb nii: «Mul pole leiba, kuid mõistusele jään truuks.» Mina aga teadmistest elatist ei saa, kuid jään samuti truuks. (30)

Austa seda tagasihoidlikku kunsti, mida oled õppinud, ning leia temas puhkust, ülejäänud elu aga läbi nagu see, kes kogu hingest on usaldanud kõik oma asjad jumalaile ning kes ei hakka mitte ühegi inimese türanniks ega orjaks. (31)

Mõtle näiteks Vespasianuse aegadele — näed seda kõike: naituvad, kasvatavad lapsi, põevad, surevad, sõdivad, pidutsevad, kauplevad, harivad maad, lipitsevad, on ennast täis, kahtlustavad, sepitsevad kurja, soovivad kellegi surma, nurisevad selle pärast, mis on, armastavad, koguvad vara, himustavad konsuliametit, kuningavõimu. Ja nüüd pole toda nende elu enam kusagil. Mine edasi Traianuse aegade juurde: jällegi kõik seesama, surnud on toogi elu. Samuti vaatle ka teisi ajajärke ja terveid rahvaid ning vaata, kui palju on neid, kes kramplikult pingutasid ja varsti langesid ning algmeiks lahutusid. Eriti aga tuleb mõttes uuesti läbi käia kõik need, keda sa ise tundsid ja kes hüpiknukkudena tõmblesid tühiste asjade pärast, selle asemel et teha seda, mis on vastavuses iseenda ehitusega, hoida sellest kõvasti kinni ning leida, et sellest on küllalt. Siin on hädavajalik meeles pidada, et ka jõupingutusel on igale tegevusele vastavalt oma väärtus ja mõõdupärasus. Sest siis ei tunne sa masendust, tegeldes vähemtähtsate asjadega mitte rohkem, kui on kohane. (32)

Kunagi tavalised sõnad on nüüd vananenud. Nii

on ka nende nimed, keda kunagi palju ülistati, nüüd mingil viisil vananenud sõnad: Camillus, Caeso, Volesus, Dentatus, ning peagi ka Scipio ja Cato, siis ka Augustus, siis ka Hadrianus ja Antoninus. Sest kõik on mööduv ning saab kiiresti muinasslooliseks, ja kiiresti matab kõike ka täielik unustus. Ja seda kõnelen ma neist, kes kord imepäraselt hiilgasid. Ülejäänuid aga, niipea kui nad on hinge heitnud, «keegi ei tea ega tunne». Mis siis üldse on igavene mälestus? Tühi jutt. Ja mis on siis sellist, mille poole tarmukalt püüda? Ainult see üks: õiglane meel, ühiskondlikud teod, kõne, mis kunagi ei valeta, hingelaad, mis võtab rõõmuga vastu kõik, mis juhtub, kui paratamatu, kui tuntu, kui ühest ja samast algalusest ja lättest voolava. (33)

Anna end vabatahtlikult Klotho hooleks ja lase end kokku keerutada sellega, millega ta tahab. (34)

Kõik on üürike, nii see, kes mäletab, kui ka see, keda mäletatakse. (35)

Vaatle lakkamatult, kuidas kõik sündiv sünnib muundumise käigus, ja harju mõttega, et midagi ei armasta terviku loodus nii väga, kui muundada olemasolevat ning teha samasugust uut. Sest mingil viisil on kõik olemasolev seemneks temast tulevale. Sina aga kujutled seemnena üksnes seda, mida heidetakse mulda või üska, mis aga on liiga labane ja võhiklik. (36)

Peagi sured, ja sa polegi veel ei lihtne, häirimatu ega vaba kahtlusest, et miski väljastpoolt võiks sulle kahju teha; polegi veel kõigi vastu lahkemeelne ega näe, et mõistus seisneb üksnes õiglases teos. (37)

Pane tähele, mis juhib neid ja mis mõistvaid inimesi, mille eest nad põgenevad ja mida taga ajavad. (38)

Võõra sisimas juhtijas sinu jaoks halba ei ole, ka mitte ümbritseva mingis muutumises või teisenemises. Kuid milles siis? Tolles, mis loob sinus arvamuse, et miski on halb. Too jätku arvamata ning kõik on hästi. Ja isegi kui talle kõige lähemat, keha, lõigatakse või põletatakse, kui see mädaneb või laguneb — ikkagi olgu too osake, mis sellest arvamuse loob, rahulik, s. t. otsustagu, et see, mis võib võrdselt osaks langeda nii halvale kui ka heale inimesele, pole ei halb ega hea. Sest mis langeb võrdselt osaks ka sellele, kes elab loodusega kooskõlas, pole loodusega ei kooskõlas ega vastuolus. (39)

Mõelda maailmast pidevalt kui ühtsest elusolendist, kel on ühtne ollus ja ühtne hing, ja sellest, kuidas kõik antakse edasi tema ühtsesse tajusse ning kuidas ta teeb kõike ühtse püüdlusega ja kuidas kõik on kõige toimuva kaaspõhjused ning kuidas kõik on otsekui kokku keerutatud ja kedratud. (40)

Oled hingeke, mis tassib laipa, nagu ütles Epiktetos. (41)

Muundumine ei ole pahe muundumises olijale, nagu ka selles tekkijale pole see mitte mingi hüve. (42)

Igavik, see on otsekui kõige sündiva jõgi ning võimas vool. Vaevalt paistab miski, kui ta on juba mööda kandunud, üks kandub mööda ja teist juba kantakse. (43)

Kõik, mis juhtub, on sama tavaline ja tuntud nagu roos kevadel ning viljad suvel. Sellised on ka haigus ja surm, teotus ja salakavalus ning muu seesugune, mis rumalaid rõõmustab või ängistab. (44)

Järgnev kaasub eelnevale alati temale kodusena. Sest see pole mingi ükshaaval loendamine, mis sisaldaks üksnes meelevaldset, vaid mõttekas seos. Ja nii nagu on sobivalt ja seostatult korrastatud kõik

olev, nii ilmneb ka kõiges, mis sünnib, mitte paljas järglus, vaid mingi imestusväärne kodusus. (45)

Alati pidada meeles Herakleitose mõtet, et maa surm on veeks saamine, vee surm — õhuks saamine, õhu oma — tuleks, ja vastupidi. Meeles pidada ka seda, kes unustab, kuhu tee viib; ja et millega nad kõige enam pidevalt suhtlevad — tervikut juhtiva mõistusega, sellega on nad riius, ja need asjad, millega nad iga päev kohtuvad, näivad neile võõraina; ja et ei tule tegutseda ega rääkida otsekui magades, sest ka siis näib meile, et me tegutseme ja räägime; ja et ei tule olla nagu vanemate lapsed, s. t. lihtsalt «nii, nagu oleme üle võtnud». (46)

Kui keegi jumalaist sulle ütleks, et sured homme või igal juhul ülehomme, siis, kui sa pole just äärmiselt tühine inimene, ei peaks sa oluliseks, et see oleks pigem ülehomme kui homme; on seal siis palju vahet? Niisamuti ära pea tähtsaks, et see oleks pigem paljude aastate pärast kui homme. (47)

Mõtiskle pidevalt, kui palju arste, kes sageli haigete kohal kulmu kortsutasid, on surnud; kui palju tähetarku, kes teistele surma ennustasid, nagu oleks see midagi tähtsat; kui palju filosoofe, kes lõputult arutlesid surma ja surematuse üle; kui palju kangelasi, kes nii paljusid surmasid; kui palju türanne, kes on kasutanud oma võimu teiste elude üle kohutava kõrkusega, otsekui oleksid nad surematud; kui palju linnu on nii-öelda surnud, Helike, Pompeji, Herculaneum ning arvutult teisi. Mine nüüd nende juurde, keda oled tundnud, üksteise järel: üks mattis teise, seejärel aga kangestus ka ise, teine jälle tolle, ning kõik lühikese aja jooksul. Ja üldse vaadelda inimlikke asju alati kui üürikesi ja armetuid: eile veel lima, homme aga muumia või tuhk. Niisiis: läbida see lühike ajahetk loodusega kooskõlas ning lõpetada lahkel meelel, just nagu langeks küpseks saanud oliiv, kiites oma kandjat ning olles tänulik end sigitanud puule. (48)

Olla nagu rannakalju, mille vastu lakkamatult murduvad lained, tema aga seisab ning tema ümber rahuneb mässav meri.

Õnnetu mina, et see minuga juhtus. Ei, mitte nii. Õnnelik mina, et see minuga juhtus, mina aga olen endiselt ängistusest vaba, tundmata masendust selle pärast, mis on käes, tundmata hirmu selle ees, mis tuleb. Juhtuda võinuks see ju igaühega, kuid mitte igaüks poleks olnud seejuures vaba ängistusest. Miks siis peaks too õnnetus olema suurem sellest õnnest? Kas sa üldse nimetad inimese õnnetuseks seda, mis pole inimese loomuse ebaõnn? Ja kas tõesti näib sulle inimese loomuse ebaõnnena see, mis pole vastuolus selle loomuse tahtega? Mis edasi? Tema tahet oled sa tundma õppinud; ei takista ju see, mis juhtus, sind olemast õiglane, suuremeelne, arukas, mõistev, kaalutlev, valelikkuseta, tagasihoidlik, vaba, ja muud voorused, mille kõigega varustatult on inimese loomus kõik talle eriomase kätte saanud. Edaspidi pea meeles, et sa kõige puhul, mis sind ängistusse viib, kasutaksid järgmist põhilauset: see pole õnnetus, seda väärikalt taluda aga on õnn. (49)

Lihtlabane ja võhikulegi tuttav, kuid siiski tõhus abivahend surma põlgamiseks on mõttes uuesti läbi käia need, kes ihnelt elust kinni hoides viivitasid. Mida on neil nüüd rohkem kui neil, kes enneaegu surid? Ikkagi lamavad lõpuks kusagil ka Caedicianus, Fabius, Julianus, Lepidus või mõni muu selline, kes kandsid hauda paljusid, enne kui neid endid hauda kanti. Ja üldse: pisike on see ajavahemik, ja mida kõike küll selle jooksul tuleb ära seedida ja

koos milliste inimestega ja millises kehvas kehas. Ära siis pea seda millekski tähtsaks. Vaata haigutavat igavikku enda taga ning teist piiritut ees. Mispoolest erineb selles kolm päeva elanu kolm korda vanemast kui Nestor? (50)

Tõtta alati lühimat teed mööda, lühim aga on see, mis on loodusega kooskõlas; nii et kõnelda ja teha kõike kõige tervemal viisil. Sest selline juhis vabastab tülinast ja sõdimisest, igasugusest tagamõttest ja peenutsemisest. (51)

Viies raamat

Kui ärkad hommikul vastumeelselt, olgu sul käepärast: ärkan inimlikuks tegevuseks; ja mina veel tujutsen, kui lähen tegema seda, mille jaoks olen sündinud ning mille pärast olen maailma seatud? Või olen ma loodud selle jaoks, et lamada tekkide all ja end soojendada? «Kuid see on nauditav.» Niisiis oled sa sündinud nautimiseks? Ja üldse mitte tegudeks või tegevuseks? Kas ei näe sa taimi, värvukesi, sipelgaid, ämblikke, mesilasi tegemas seda, mis neile eriomane, omalt poolt koos maailmakorra korda loomas? Ja sina ei taha teha seda, mis kuulub inimesele, ei tõtta selle poole, mis on kooskõlas sinu loomusega? «Ent peab ju ka puhkama.» Peab. Kuid andis ju loodus mõõdu sellegi jaoks, nagu ka söömiseks ja joomiseks, ning ikkagi astud sa mõõdust üle, üle sellest, mida on küllalt? Tegudes aga mitte, neis püsid sa «võimalikkuse piirides». Sest sa ei armasta ennast, muidu armastaksid ka oma loomust ja tema tahet. Need, kes armastavad oma kunsti, vaevavad endid oma tööga ära, pesemata ja söömata. Austad sina oma loomust vähem kui vermija vermimist, tantsija tantsimist, rahaahne raha või kuulsusejanuline oma tühja kuulsust? Ka viimased, kui tunnevad millegi vastu kirge, tahavad pigem mitte süüa või magada, kui mitte suurendada seda, mille poole püüdlevad. Sulle aga näib, et ühiskondlik tegevus on armetum ning vähem tarmukust väärt? (1)

Kui kerge on täielikult eemale tõugata ja minema pühkida iga tüütu või sobimatu kujutlus ning otsekohe leida end täielikus tüünuses. (2)

Pea end iga sõna ja teo vääriliseks, mis on kooskõlas loodusega, ning ärgu puudutagu sind sellega kaasnev hukkamõist mõnede poolt või jutud, vaid kui midagi teha või öelda on ilus, ära arva, et sa pole selle vääriline. Sest neil on oma sisim juhtija ja püüdlus, sina aga ära vahi ringi ega silmitse seda, vaid sammu otseteed, käies looduse, enda oma ja ühise, järel, sest tee on mõlemal üks. (3)

Käin läbi selle, mis on loodusega kooskõlas, kuni langen ja puhkan, andes hinguse sellele, kust iga päev hingan, ja langedes sellele, kust mu isa sai oma seemne, ema — vere, amm — piima; kust iga päev nii paljude aastate jooksul võtan sööki ja jooki; mis kannab mind, kes ma teda tallan ja nii paljudeks asjadeks ära kasutan. (4)

Vaimuteravust nad sinu puhul imetleda ei saa. Olgu. Kuid on palju muud, mille kohta sa ei saa öelda: pole selleks loodud. Ilmuta niisiis seda, mis on tervenisti sinu võimuses: teesklematus, väärikus, vastupidavus, naudinguhimu puudumine, rahulolu saatusega, vähenõudlikkus, heasoovlikkus, sõltumatus, üleliigse vältimine, lobisemisest hoidumine, hingesuurus. Näed, kui palju on, mida oled võimeline ilmutama ja mille puhul ei saa tuua ettekäändeks andetust või oskamatust, ent sina püsid vabatahtlikult madalamal? Või sunnib loomuannete puudumine sind nurisema, ihne olema, lipitsema, kehva keha peale kaebama, meeldida püüdma, uhkeldama ning hinges nii heitlik olema? Jumalate nimel, ei. Kuid sa oleksid võinud sellest juba ammu eemalduda ja kui üldse keegi võinuks sulle midagi ette heita, siis üksnes pikaldast ja vaevalist arusaamist. Ning ka selles suhtes tuleb end harjutada, mitte aga jätta seda südamesse võtmata ning nautida oma loidust. (5)

Mõni, kes kellegi heaks midagi teeb, on ka ise kohe käepärast, et teisele tänuvõlga kokku arvata. Mõni pole küll ise käepärast, ent temagi mõtleb omaette teisest kui võlglasest, teades, mida on teinud. Mõni aga otsekui ei teagi, mida on teinud, ning sarnaneb kobarat kandva viinamarjaväädiga, mis, olles kord juba kandnud talle omast vilja, ei otsi sinna juurde midagi muud, nagu hobune joostes, koer jälitades, mesilane mett tehes, inimene aga head tehes ei karju, vaid läheb edasi teise teo juurde nagu viinamarjavääť selle juurde, et õigel ajal jälle kobarat kanda. «Niisiis tuleb kuuluda nende hulka, kes teevad seda otsekui andmata endale sellest aru?» Jaa. «Kuid just sellest tulebki endale aru anda, sest, ütleb ta, ühiskondlikule olendile on eriomane teada, et ta tegutseb ühiskondlikult ja, Zeusi nimel, tahta, et ka ühiskonnakaaslane seda teaks.» On tõsi, mis sa räägid, kuid sinuni ei jõua see, millest praegu on jutt. Seepärast oled sa üks nende hulgast, keda ma alguses nimetasin, sest ka neid juhib mingi arupärane veenvus. Kui aga tahad taibata, millest praegu on jutt, ära karda — selle tõttu sa küll ühtki ühiskondlikku tegu mööda ei lase. (6)

Ateenlaste palve: saja, saja, armas Zeus, ateenlaste põldudele ja aasadele. Paluda tuleb kas üldse mitte või siis nii, lihtsalt ja vabalt. (7)

Nagu öeldakse, et sellele määras Asklepios külma veega pesemise või paljajalu käimise, nii öeldakse ka, et sellele määras terviku loodus haiguse, vigastuse, ilmajäämise või midagi muud sellist. Sest ka seal tähistab «määras» midagi sellist: «määras kellelegi vastavalt ta tervisele». Ning siingi on see, mis kellegagi juhtub ehk kuidas kellelgi läheb, mää-

ratud vastavalt ta saatusele. Nii ütleme me ka, et «meiega läheb nii», nagu müüri või püramiidi ehitajadki kandilistest kividest ütlevad, et need «lähevad», kui need mingis seotises üksteisega kokku sobivad. Sest üldse on olemas üks sobivus ja seos, ja nii nagu kõikidest kehadest moodustub selline keha, nagu on maailm, nii moodustub ka kõikidest põhjustest selline põhjus nagu saatus. Seda, millest ma räägin, mõistavad isegi täielikud võhikud: ütlevad nad ju, et «tal tuli ette selline asi». Seega talle saadeti see ja see oli talle määratud. Suhtugem siis sellessegi nii nagu sellesse, mida Asklepios määrab. Ka viimase hulgas leidub piinavat, kuid terviselootuses võtame me selle rõõmuga vastu. Pea niisiis sedagi, mida üldine loodus peab vajalikuks ette võtta ja teostada, millekski selliseks nagu su oma tervis. Ja nii võta rõõmuga vastu kõik, mis sünnib — isegi kui see sulle ebameeldivana näib —, sest see juhib sinna, maailma tervise juurde ning Zeusi õnnelikule teele ja hüvangule. Ning kellelgi ei tule ette midagi, millest ei tuleks kasu tervikule, sest mingisuguselt looduselt ei tule midagi, mis poleks kooskõlas sellega, mida ta juhib. Seega on kaks põhjust, miks seda, mis sinuga juhtub, armastama peab: esiteks sellepärast, et see sinuga sündis, sulle määrati ja oli sinuga mingis suhtes, tulles kedrusena ülaltpoolt, vanimatest põhjustest; teiseks sellepärast, et terviku juhtija õnneliku tee ja teostumise, ning, Zeusi nimel, isegi püsimajäämise põhjuseks on seegi, mis juhtub igaühega eraldi. Saab ju terviklus vigastada, kui lõhud kasvõi üheski kohas ta seose ja pidevuse, kas osades või siis põhjustes. Lõhud aga siis, niivõrd kui see sinu võimuses on, ning teatud viisil hävitad, kui oled rahulolematu. (8)

Mitte tülgastust tunda, üles öelda ega masenda-

tud olla, kui sul igas asjas ei õnnestu tegutseda õigete põhilausete järgi, vaid pöörduda jälle tagasi, kui miski viltu on läinud, olla rahul, kui enamik asju inimlikult välja kukub, ning armastada seda, mille juurde tagasi pöördud; ja pöörduda filosoofia juurde tagasi mitte nagu koolmeistri juurde, vaid nagu silmahaiguse käes kannataja käsna või munavalge juurde, nagu mõni teine salvi või loputuse juurde. Nii ei tee sa mõistusele allumisest etteastet, vaid leiad selles puhkust. Pea meeles, et filosoofia tahab üksnes seda, mida tahab su loomus, sina aga hakkasid tahtma muud, mitte seda, mis on kooskõlas loodusega. «Kuid mis on siis tollest meeldivam?» Kuid kas nauding ei peta meid just sel viisil? Ent vaata, kas pole meeldivamad suuremeelsus, vabadus, lihtsus, heatahtlikkus, vagadus. Ja kui sa mõtled arusaamis- ja teadmisvõime kindlusele ja jõudsale voolule, siis mis on meeldivam kui mõistmine ise? (9)

Tõsiasjad on mingil viisil niivõrd peidetud, et ka paljud filosoofid, ning sugugi mitte esimesed ettejuhtuvad, peavad neid mittekäsitatavaiks, ja isegi stoikud raskestikäsitatavaiks. Ning kogu meie nõustumine on kõikuv, sest kust võiks leida kedagi, kes oleks kõigutamatu. Mine nüüd üle esemete endi juurde — kui lühiajalised ja armetud, ning võivad sattuda ka kõlvatu, hoora või röövli valdusse. Seejärel mine nende inimeste kommete juurde, kellega sa koos elad ja kellest isegi kõige väljapaistvamat vaevu võib taluda, kõnelemata sellest, et iseennastki hädavaevu välja kannatatakse. Ei suuda mõelda, mis sellises pimeduses ja räpas, olluse, aja, liikumise ja liikuvate asjade nii tugevas voolus on siis see, mida võib hinnata ja tarmukalt taotleda. Vastupidi, tuleb end lohutada ning oodata loodupärast lagunemist, ja mitte kiruda selle viibimist, vaid leida puhkust

üksnes järgmises: esiteks, et minuga ei juhtu midagi, mis poleks kooskõlas terviku loodusega, ning teiseks, et minu võimuses on mitte midagi teha minu jumala ja jumaluse vastu, sest keegi ei saa mind sundida talle vastu hakkama. (10)

Mis see on, milleks ma praegu oma hinge kasutan? Küsida seda eneselt iga kord ning järele katsuda, mis toimub mul praegu selles osas, mida juhtijaks kutsutakse, ning kelle hing mul praegu on: ega mitte poisikese oma? ega mitte nooruki oma? ega mitte türanni, lojuse või metslooma oma? (11)

Millised on asjad, mida enamik hüvedeks peab, seda võid näha ka järgmisest. Kui keegi mõtleb mingile tõeliselt olemasolevale hüvele, nagu näiteks mõistmisele, arukusele, õiglusele, mehisusele, ei saa ta sellele mõeldes kuulda sinna juurde «nii palju hüvesid . . .», sest viimane ei sobi sellega. Kui aga keegi mõtleb asjadele, mis enamikule hüvedena näivad, kuulab ta koomiku sõnu ning võtab nad kergesti vastu kui asjakohaselt lisatu. Seega on hulgalgi kujutlus sellest erinevusest, sest muidu poleks nii, et ühel juhul on see solvav ja lükatakse tagasi, öeldud aga rikkuse ja kõige selle kohta, mis teenib luksust ja kuulsust, tunnistame me ütluse vastuvõetavaks kui tabava ja teravmeelse. Mine nüüd edasi ja küsi, kas selliseid asju, millele mõeldes võib asjakohaselt lisada, et nende omanikul tänu küllusele «pole, kuhu kusta», tuleb hinnata ja arvata hüvede hulka? (12)

Koosnen põhjuslikust ja ainelisest. Kumbki neist ei hävi mitteolevasse, nagu pole ka tekkinud mitteolevast. Seega paigutatakse iga mu osa muundumise käigus mingisse maailma osasse ning see jälle muundub teiseks maailma osaks ja nii edasi selles, mis on piiritu. Sellise muundumise käigus tekkisin

ka mina ja need, kes minu sigitasid, ja nii edasi selles, mis on teistpidi piiritu. Sest miski ei takista seda sel viisil ütlemast, ka mitte see, kui maailma juhitakse piiritletud ringkäikudes. (13)

Mõistus ja temal rajanev kunst on võimed, millele on küllalt iseendist ja endiga kooskõlas olevaist tegudest. Nende püüdlus lähtub neile omasest algalusest ning nad jõuavad oma teed mööda endi ette seatud sihile, mistõttu selliseid tegevusi kutsutaksegi õigseteks, tähistades tee õigsust. (14)

Inimene ei tohi silmas pidada midagi sellist, mis ei ole inimese ülesanne sedavõrd, kuivõrd ta on inimene. Sellised asjad ei kuulu inimese nõudmiste hulka, neid ei nõua inimese loomus ning nad pole inimloomuse teostumisviisid. Mitte neis pole inimesele seatud siht ega see, mis moodustab selle sihi — hüve. Ja veel, kui miski neist inimese ülesanne oleks, siis poleks ta ülesandeks nende põlgamine ja vastuseis nendele, ning kes selliseid asju ei vaja, ei vääriks kiitust, ja kes kasutab midagi sellist vähem, kui ta võiks, poleks hea, kui sellised asjad head oleksid. Tegelikult aga, mida enam keegi end neist või muust selletaolisest eemaldab või siis kasvõi talub, et teda millestki sellisest eemaldatakse, seda parem inimene ta on. (15)

Milline on see, mida sa sagedasti kujutled, selliseks kujuneb ka su mõttelaad. Sest hing värvub kujutlustest. Värvi siis teda selliste kujutluste järjepidevusega nagu see, et seal, kus võib elada, seal võib ka hästi elada. Õukonnas aga võib elada, niisiis võib õukonnas ka hästi elada. Ja veel: mille pärast miski tehtud on, selle jaoks on ta tehtud, mille jaoks ta on tehtud, selle poole ta ka kandub, mille poole ta aga kandub, seal on ka igaühe kasu ja hüve. Mõistusega olendi hüve on niisiis ühiskond. Sest

see, et me oleme sündinud ühiskonna jaoks, on ammu tõestatud. Või polnud selge, et halvemad on paremate pärast, paremad aga üksteise pärast; hingestatud olendid on paremad kui hingetud, hingestatutest aga on paremad mõistusega olendid. (16)

Võimatut taga ajada on hullumeelsus, et aga halvad ei teeks just midagi sellist, on võimatu. (17)

Kellegagi ei juhtu midagi, mida ta pole loodud taluma. Teisega juhtus seesama, tema aga kas üldse ei teagi, et juhtus, või tahtes meelekindlust näidata, püsib vankumatuna ja haavamatuna. On ju siis kohutav, kui teadmatus ja meeldimispüüd on tugevamad kui mõistmine. (18)

Asjad ja tegemised ise ei puuduta hinge mingil viisil, neil ei ole sissepääsu hinge juurde ning nad ei saa hinge muuta või liigutada, tema üksi muudab ja liigutab iseennast, ning milliste otsustuste vääriliseks ta end peab, selliseks teeb ta ka selle, mis tema ees seisab. (19)

Ühes suhtes on inimene meile kõige kodusem, kuivõrd tuleb neile head teha ja neid taluda; kuivõrd aga mõned minule omastele ja lähedastele tegudele teele ette seisavad, muutub inimene minu jaoks üheks neist asjust, mis on ükskõiksed, mitte vähem kui päike või tuul või metsloom. Need võivad mingit tegevust küll takistada, kuid püüdluse ja hingelaadi jaoks takistust ei ole, tänu möödusele ja ümberpaigutamisele. Sest mõtlemine paigutab kõik, mis tegevust tõkestab, ümber sellesse, mis on esmane, nii et see, mis tegevust segab, seda tegevust tagant tõukab, ja see, mis teel ees seisab, sellel teel edasi aitab. (20)

Maailmas hinda kõige täiuslikumat. Kõige täiuslikum aga on see, mis kõike kasutab ja kõike suunab. Ning iseendaski hinda kõige täiuslikumat. Ja

kõige täiuslikum on see, mis on samasugune nagu kõige täiuslikum maailmas. Sest sinuski on tema see, mis kõike muud kasutab ning sinu elu suunab. (21)

Mis pole kahjulik linnale, ei tee kahju ka kodanikule. Iga kujutluse puhul kahjust rakenda seda mõõdupuud: kui see linnale kahju ei tee, pole ka minule kahju tehtud. Kui aga linn kahju kannatab, ei tule kahjutegija peale vihastuda. Milles vääratus seisneb? (22)

Mõtle sageli olemasoleva ja toimuva möödakandumise ja haihtumise kiirusele. Sest ollus on nagu jõgi lakkamatus voolamises, tegevused on pidevais muundumistes, põhjused on tuhandeis muutumistes, paigal ei püsi isegi see, mis on lähedal, ning piiritu minevik ja tulevik on haigutav sügavik, milles kõik kaob. Kas pole siis rumal see, kes kõige selle juures end tähtsaks teeb, kramplikult pingutab või hädaldab, nagu vaevaks teda miski, mis on tähtis ja kestev. (23)

Pea meeles kogu ollust, millest sinul on vaid üliväike osake, ja kogu igavikku, millest sulle määratud ajavahemik on vaid tühine hetk, ning saatust — milline osake on sul sellest? (24)

Keegi on minu vastu eksinud? Vaadaku ta ise, tal on oma hingelaad, oma tegevus. Minul aga on praegu see, mis on mul üldise looduse tahtel, ja ma teen seda, mida tahab minult praegu mu oma loomus. (25)

Sinu hinge juhtiv ja valitsev osa olgu häirimatu ihus toimuva sujuva või katkelise liikumise suhtes ning ärgu otsustagu sellega koos, vaid eraldagu see ning piiristagu elamused vastavais kehaosades. Kui nad aga antakse mõtlemisse edasi teise kaastund-

mise kaudu, nagu see ühtses kehas aset leiab, siis ei tohi püüda aistingule vastu astuda, sest see on looduspärane; ent sisim juhtija ärgu lisagu enese poolt arvamust, nagu oleks tegemist millegi hea või halvaga. (26)

Elada koos jumalatega. Jumalatega aga elab see, kes pidevalt näitab neile, et ta hingele meeldib, mis talle osaks antakse, ning et ta teeb seda, mida tahab jumalus, kelle Zeus andis killuna endast igaühele kaitsjaks ja juhtijaks. Ja see on igaühe mõtlemine ja mõistus. (27)

Sa ei vihastu ju higise inimese peale? Või selle peale, kel tuleb suust halba lehka? Mida peaks ta tegema? Selline juba on kord ta suu, sellised juba on kord ta kaenlaaugud, ning sellistest peab paratamatult tulema selline eritis. «Kuid inimesel on mõistus,» öeldakse, «ning ta võib tähele panna ja mõista, milles on viga.» Tore on, tuleb välja, et sinulgi on mõistus; liiguta siis oma mõistusliku hingelaadiga teise mõistuslikku hingelaadi, näita, tuleta meelde. Sest kui ta sind kuulab, ravid sa tema terveks ning polegi mingit vajadust vihastuda.

Mitte nii nagu traagik ega nii nagu hoor. (28)

Nagu mõtled elada siis, kui oled lahkunud, nii saab elada siingi. Kui nad aga ei lase, siis lahku ka elust, ent mitte nii, nagu oleksid kannatanud millegi halva pärast. On suitsu — lähen ära; miks pead seda millekski tähtsaks? Kui aga miski selline mind välja ei aja, ma jään ja olen vaba ning keegi ei takista mind tegemast seda, mida tahan; tahan ma aga seda, mis on kooskõlas mõistusliku ja ühiskondliku olendi loomusega. (29)

Terviku mõtlemine on ühiskondlik. Tegi ta ju halvemad paremate pärast ning sobitas paremad üksteisega. Näed, kuidas ta korraldas, määras, andis

igaühele väärtuse järgi ning viis kõige täiuslikumad üksmeeles üksteisega kokku. (30)

Kuidas oled seniajani suhtunud jumalatesse, vanematesse, vendadesse, naisesse, lastesse, õpetajatesse, kasvatajatesse, sõpradesse, sugulastesse, orjadesse? Kas kõigi nende suhtes kehtib sinu kohta seniajani: «Ei ülekohtuselt toimida eal ega öelda»? Meenuta ka, mida oled juba läbi teinud ja mida oled suutnud üle elada. Ning et su elu lugu on juba valmis ja teenistus lõpetatud, ning kui palju ilusat oled sa näinud, kui paljusid naudinguid ja valusid oled tühiseks pidanud, kui palju kordi pole hoolinud kuulsusest ja kui paljude pahatahtlike vastu oled olnud heatahtlik. (31)

Kuidas võivad saamatud ja rumalad hinged viia segadusse haritut ja teadlikku? Kuid milline hing on haritud ja teadlik? Selline, kus on teadmine algusest ja lõpust ning mõistusest, mis läbib tervet ollust ja läbi kogu igaviku, kindlaksmääratud ringkäikudes, valitseb kõiksust. (32)

Õige pea: tuhk või luustik, nimi või isegi mitte enam nimi; nimi aga on üksnes heli ja kaja. Mis elus on kõrgelt hinnatud, see on tühi, mäda ja väike, purelevad koerad, riiakad lapsed — alles naersid ja juba nutavad. «Laiateeliselt maalt aga kõrge Olümpose poole» lendavad ustavus, häbitunne, õiglus ja tõde. Mis siis veel hoiab meid siin kinni, kui tajutav on kergesti muunduv ega püsi, tajumine toob häguseid, petlikke jäljendeid, hingeke ise on vereaur, kuulsus aga selliste juures on tühi? Mis siis veel? Ootad lahkel meelel kas kustumist või üleminekut. Mida aga teha seni, kuni see aeg pole veel tulnud? Mida muud kui austada ja kiita jumalaid, inimestele aga teha head ning neid taluda ja nendest hoiduda; ent mis on väljaspool ihu ja hinguse piire, selle kohta

meeles pidada, et see pole ei sinu oma ega sinu võimuses. (33)

Alati võid püsida jõudsas voolus, kui võid püsida õigel teel ning kui võid õigel viisil kujundada oma arvamust ja tegutseda. Kaks asja on ühised nii jumala kui ka inimese ja iga mõistusega olendi hingele: olla tõkestamata kellegi teise poolt ning leida hüve õiglases hingelaadis ja tegevuses, täites sellega oma soovi lõplikult. (34)

Kui see pole ei minu pahe ega minu pahest tulenev tegevus ning kui see ühisele asjale kahju ei tee, miks siis mitte olla selle suhtes ükskõikne? Mis aga kahjustab ühist asja? (35)

Mitte lasta end kujutlustest täielikult kaasa haarata, vaid olla abiks vastavalt võimetele ja väärtusele, ka siis, kui nad alanduvad keskmiste asjadeni; ent mitte kujutleda seda kahjuna — see on halb harjumus. Mitte nii, vaid nagu vanake ära minnes küsis kaasa oma kasvandiku vurrkanni, pidades meeles, et see on vaid vurrkann, nii ka siin. Muidu hakkad sa hüüdma otsekui kõnetoolis. Inimene, oled sa unustanud, mis need asjad tegelikult on? «Jah, kuid nad näevad nende pärast tõsist vaeva.» Ja seepärast pead sinagi narriks muutuma?

Lõpuks ometi sain, kus mind ka ei tabataks, hea käekäiguga inimeseks, hea käekäik aga on sellel, kes on võtnud endale hea osa, ning hea osa — see on head muutused hinges, head püüdlused, head teod. (36)

Kuues raamat

Terviku ollus on kuuletuv ja paindlik, seda juhtival mõistusel aga pole mingit põhjust halba teha, sest temas halbust ei ole ning ta ei tee kellelegi halba ega kahjusta kedagi. Kõik aga sünnib ja teostub tema tahte järgi. (1)

Olgu sulle ükskõik, kas sul on külm või palav, kui teed seda, mis on sobiv, ning kas oled unine või välja maganud, kas sind kirutakse või ülistatakse ja kas oled suremas või teed midagi muud. Sest ka see, et me sureme, on üks tegudest siin elus ning temagi puhul on küllaldane: teha hästi see, mis käsil on. (2)

Vaata sissepoole; ärgu sul ühegi asja puhul jäägu märkamata ta iseloomulik omadus ja väärtus. (3)

Kõik esemed muunduvad ülikiiresti ning kas haihtuvad, kui ollus on ühtne, või pudenevad laiali. (4)

Juhtiv mõistus teab, kuidas ja mida ta teeb ning millise ainega. (5)

Parim viis kätte maksta — mitte muutuda samasuguseks. (6)

Vaid ühest tunne rõõmu ja puhkust: sellest, et minna ühelt ühiskondlikult teolt teisele ühiskondlikule teole, kandes meeles jumalat. (7)

Sisim juhtija äratab ja muudab end ise, teeb end selliseks, milline tahab olla, ning sunnib kõike, mis juhtub, näima endale sellisena, nagu ta seda tahab. (8)

Kõik teostub terviku looduse järgi ja mitte mingi muu, kas siis väljastpoolt hõlmava või seespoolse ja hõlmatud või väljaspoolse ja eraldatud looduse järgi. (9)

Kas segu, vastastikune põiming ja laialipudenemine, või ühtsus, kord ja ettehoole. Kui on esimene, milleks ma siis himustan viibida selles sihipäratus ühendis ja segadikus? Mille pärast mul siis veel muretseda peale selle, kuidas kord «muutuda mullaks». Mispärast peaksin häiritud olema? Tabab ju mindki laialipudenemine, mida ma ka ei teeks. Kui aga kehtib teine, tunnen austust, püsin vankumatuna ning usaldan julgelt seda, kes kõike juhib. (10)

Kui asjaolud sunnivad sind kuidagi häiritud olema, pöördu kiiresti tagasi iseendasse, eemaldudes korrapärasusest mitte kauemaks, kui oled sunnitud, sest pidevalt seose ja sobivuse juurde tagasi pöördudes valitsed teda kindlamalt. (11)

Kui sul ühtaegu oleksid nii kasuema kui ka ema, siis austaksid sa küll ka esimest, kuid pöörduksid ikkagi pidevalt tagasi teise juurde. Sellised on nüüd sinu jaoks õukond ja filosoofia. Pöördu sageli tagasi ja puhka teise juures, mille kaudu esimenegi saab sulle talutavaks, nagu ka sina temale. (12)

Nagu maiuspalade ja muude selliste roogade puhul kujutlemine, et see on kala laip, see aga linnu või sea laip, või jälle, et falerni vein — see on viinamarjakobara mahl, ja purpuräärisega tooga — limuse verega määritud lambavill; ning sigitamisel — ematupe hõõrumine ja lima eritamine koos mingi krambiga; niisiis nagu on need kujutlused, mis jõuavad asjade endi juurde ja neid läbistavad, nii et võib näha, millised nad on, nii tuleb teha ka terve elu puhul ja seal, kus asjad näivad meile kujutluses üliväga usaldusväärsetena, neid paljastada, näha nende armetust ning kõrvale jätta legendid, tänu millele nad tähtsad on. Sest kohutav on see mõistusevastane pimestatus, ning just siis, kui sulle kõige enam näib, et tõsiste asjadega hõivatud oled, oledki kõige enam tema võimuses. Vaata, mida ütleb Krates isegi Xenokratese kohta. (13)

Enamik sellest, mida hulk imetleb, on kõige üldisematele soomõistetele taandatuina asjad, mida hoiab koos kas seisund või loodus: kivid, puit, viigipuud, viinapuud, oliivipuud; mõnevõrra mõõdupärasemate poolt imetletavad asjad taanduvad sellele, mida hoiab koos hing, nagu lamba- või veisekarjad; veelgi väljapaistvamate poolt imetletav — sellele, mida hoiab koos mõistuslik hing, kuid mitte sedavõrd, kuivõrd ta on üldine, vaid kuivõrd ta on oskuslik või mingil muul viisil väljaõppinud, ehk lihtsalt öeldes: suurema hulga orjade valdamisele. See aga, kes austab mõistuslikku, üldist ja riiklikult mõtlevat hinge, ei pöördu enam millegi muu poole, vaid hoiab eelkõige oma hinge mõistusliku ja ühiskondlikuna, nii paigalseisus kui ka liikumises, ning aitab selleks kaasa ka neile, kes on samasugused. (14)

Ühed kiirustavad sündima, teised kiirustavad sündinud olema, ent sündivaski on miski juba kustunud; voolused ja teisenemised noorendavad maailma lakkamatult, nii nagu aja peatumatu kulg piiritut igavikku alati noorena hoiab. Ja mida sellest, mis ses jões mööda jookseb, peakski kõrgelt hindama? Sellest, mil pole võimalik peatudagi? Otsekui hakkaks keegi armastama möödalendavat varblast, see aga on juba silmist kadunud. Ja nii on igaühe elugi midagi sellist nagu vere aurumine ja õhu sissehingamine. Sest korraks õhku sisse tõmmata ja jälle tagasi anda, mida me kogu aeg teeme, see ei erine sellest, kui anda tagasi kogu sissehingamisvõime,

mille sa eile või üleeile sündimisel omandasid, sinna, kust sa ta esmakordselt said. (15)

Hingusest läbi puhutud olla nagu taimed, sisse hingata nagu lojused või metsloomad, kujutlustele vastavalt jäljendeid vastu võtta, püüdluste niitidest tõmmatud olla, karjadesse koguneda, õgida — see pole hinnatav, sest on samasugune kui toidujäakide väljaheitmine. Mis on siis hinnatav? Pälvida käteplaginat? Ei. Ka mitte keelteplaginat, sest enamuse kiitus, see on keelteplagin. Niisiis heidad sa kõrvale ka kuulsuse. Mis jääb siis hinnatavaks? Mulle näib, et liikumine ja paigalseis kooskõlas oma ehitusega; ka igasugune hool ja oskus juhib selle juurde. Taotleb ju iga oskus seda, et tema poolt tehtu sobiks sellega, mille jaoks ta on tehtud; seda peab silmas ka aednik, kes viinamarjaväädi eest hoolt kannab, hobusekasvataja või koerte hooldaja. Ja mille poole püüavad kasvatamine ja õpetamine? See niisiis ongi hinnatav. Ja kui sul see üks on hästi, siis muu pärast sa endale enam muret ei tee. Sa ei lakka hindamast ka paljut muud? Siis ei õnnestu sul olla ei sõltumatu, eneseküllane ega kirgedest vaba. Sest paratamatult pead kadestama, kiivas olema ja umbusaldama neid, kes võivad selle muu ära võtta, või siis salajas sepitsema midagi nende vastu, kellel on see, mida sa hindad; üldse on paratamatu, et kes midagi sellist vajab, leiab end olevat rahutu ning mõistab sageli hukka isegi jumalaid. Häbitunne iseenda mõtlemise ees ja selle hindamine aga teeb sind selliseks, kes iseendale meeldib, kaaskodanikega sobib ning on jumalatega kooskõlas, see tähendab, kiidab kõike, mida nad osaks annavad ja korraldavad. (16)

Üles, alla, ringi — nii kanduvad algmed. Vooruse liikumine aga ei seisne milleski sellises, vaid on

midagi jumalikumat ning oma vaevaga tabataval teel edasi minnes kulgeb õnnelikult. (17)

Mida nad küll teevad? Inimesi, kes on nende kaasaegsed ja elavad nendega koos, nad kiita ei taha, ent ise peavad ülitähtsaks järeltulijate kiitust, keda nad pole kunagi näinud ega näegi. See on ju pea sama hea kui tunda ängistust selle pärast, et eelkäijad sinust kiidukõnesid ei loonud. (18)

Kui sul on millegagi raske toime tulla, siis ära arva, et see on inimesele võimatu; kui aga miski on inimesele võimalik ja loomukohane, pea seda enesegi jaoks saavutatavaks. (19)

Jõuharjutustel kriimustab meid keegi küünega või annab pead tõstes löögi, meie aga ei tee teist nägugi, ei solvu ega umbusalda teda hiljem otsekui pahatahtlikku, ehkki oleme tähelepanelikud, kuid mitte umbusklikult nagu vaenlase puhul, vaid heasoovlikult kõrvale hoidudes. Nii sündigu ka teistel elualadel: jätkem paljud asjad südamesse võtmata, nii nagu jõuharjutustel. Sest nagu ma ütlesin, on võimalik kõrvale hoiduda ja mitte kahtlustada ega vaenulik olla. (20)

Kui keegi võib mu seisukoha kummutada ja selgeks teha, et ma ei arva või ei tee õigesti, siis kohandan end rõõmuga. Sest ma otsin tõde, see aga pole kunagi kellelegi kahju teinud; küll aga kannatab kahju see, kes jääb püsima vale ja teadmatuse juurde. (21)

Mina aga teen seda, mis on minu jaoks kohane, muu mind ei eksita, sest see on kas hingetu või mõistusetu või ekslev ja tee suhtes teadmatuses. (22)

Mõistuseta elusolendite ning üldse asjade ja esemete suhtes käitu nii nagu mõistusega olend mõistusetute suhtes — meelekindlalt ja vabalt. Inimeste suhtes käitu nii nagu mõistusega olendite suhtes —

ühiskondlikult. Kõiges aga pöördu jumalate poole ning olgu sul ükskõik, kaua sa nii tegutsed, sest on ju küllalt kolmestki sellisest tunnist. (23)

Makedoonia Aleksander ja tema muulaajaja surid ning said üheks ja sellekssamaks: kas võeti ühesugustesse maailma mõistuseseemnetesse või pudenesid ühtmoodi aatomiteks. (24)

Mõtle, kui palju kehalisi ja hingelisi asju üheskoos sünnib meist igaühes ühel ja selsamal tühisel ajahetkel. Siis sa ei imesta, kui palju rohkem, õigemini aga kõik, mis sünnib, toimub üheskoos selles ühes ja kõikehõlmavas, mida me maailmaks nimetame. (25)

Kui keegi küsib su käest, kuidas kirjutatakse nimi Antoninus, kas sa hääldad siis igat tähte krampliikult pingutades? Ja kui nad vihased on? Kas ka sina vihastud? Kas ei loenda sa tasasel häälel edasi minnes üksikult igat häälikut? Nii pea siingi meeles, et iga kohane toiming moodustub teatud üksustest. Tuleb järgida neid ning, laskmata end segadusse ajada ja ärritumata ärritunute peale, kavakindlalt teostada oma ülesanne. (26)

Kui julm see on, mitte lubada inimestel püüelda selle poole, mis näib neile koduse ja kasulikuna. Ent sinagi mingil viisil ei lase neil seda teha, kui saad kurjaks, et nad eksivad. Nemad tormavad ju selle poole kõigiti nii nagu neile koduse ja kasuliku poole. «Kuid see pole seda.» Siis õpeta ja tõesta, ilma et saaksid kurjaks. (27)

Surm on puhkus tajumuslikest jäljendeist, püüdluste käes tõmblemisest, mõttekäikude läbimisest ja ihu teenimisest. (28)

On inetu, kui elus, milles keha sul üles ei ütle, hing ütleks üles varem. (29)

Vaata ette, ära keisristu, ära värvu purpurseks; sest selliseid asju tuleb ette. Hoia end lihtsana, heana, puhtana, väärikana, vabana peenutsemisest, õigluse sõbrana, aukartlikuna jumalate ees, heatahtlikuna, südamlikuna, täis tugevust sobivaiks tegudeks. Võitle, et jääda selliseks, milliseks filosoofia sind teha tahtis. Austa jumalaid, hoia inimesi. Elu on lühike, maisel elamisel on vaid üks vili: vaga hingelaad ja ühiskondlik tegevus. Kõiges nii nagu Antoninuse õpilane: tema visadus selles, mis tehakse mõistusega kooskõlas, ühtlus igas asjas, vagadus, näoilme selgus, leebus, tühise auahnuse puudumine ning võidutahe seal, kus tegemist oli tõsiasjade käsitamisega; ja kuidas ta üldse ei jätnud midagi enne, kui oli selle küllaldaselt hästi läbi kaalunud ja selgelt läbi mõelnud; kuidas ta kannatas välja neid, kes teda ebaõiglaselt hukka mõistsid, ilma et oleks neid omakorda hukka mõistnud; kuidas ta kunagi ei kiirustanud ja kuidas ei võtnud kuulda laimu; kui hoolikas iseloomude ja tegude uurija ta oli, ent mitte häbistaja, mitte iga hääle peale heituv, ei kahtlustaja ega sofist; kuidas talle oli küllalt vähesest, olgu see elupaik, magamisase, rõivad, söök või teenijaskond; ning kuivõrd tööd armastav ja kannatlik; ja kuni õhtuni kasina toiduga ega vajanud isegi ülejäägidest vabanemist väljaspool harjumuspärast aega; kindlus ja samasugusus sõprusvahekordades ning taluvus nende suhtes, kes tema arvamustele avameelselt vastu astusid, ja rõõm, kui keegi pani ette midagi paremat; ja kui aukartlik jumalate ees, ilma väärusuta. Leiaks viimne tund sindki nii hea südametunnistuse juures kui teda. (30)

Kainestu, hüüa end tagasi ning, ärganud unest ja mõistnud, et sind vaevasid unenäod, vaata ärkvel olles neid asju, nagu vaatasid noid. (31)

Koosnen kehast ja hingest. Kehale on muidugi

kõik ükskõik, ei suuda ju tema vahet teha. Mõttele aga on ükskõik see, mis pole tema tegevus, ent mis on tema tegevus, on kõik tema võimuses. Kuid sellegi hulgast tunneb ta muret üksnes käesoleva pärast: tulevased ja möödunud tegevused — needki on ükskõik. (32)

Vaevanägemine pole loodusega vastuolus ei käe ega jala jaoks, kui need teevad seda, mis on inimesele omane. Kui aga pole nende jaoks loodusega vastuolus, siis pole nende jaoks ka halb. (33)

Olid siis suured need naudingud, mida tundsid röövlid, kõlvatud, isatapjad, türannid? (34)

Kas sa ei näe, kuidas tavalised käsitöölised, ehkki nad mingil määral sobituvad võhikutega, sellele vaatamata oma kunsti mõttest kinni hoiavad ega luba endil sellest taganeda? Kas pole siis kohutav, kui ehitaja või arst tunnevad oma kunsti mõtte ees enam aukartust kui inimene oma mõistuse ees, mis tal on jumalatega ühine? (35)

Aasia ja Euroopa — nurgakesed maailmas, kogu meri — tilgake maailmas; Athos — kühmuke maailmas; olevik ajas — punkt igavikus; kõik on väike, püsimatu, kaduv. Kõik tuleb sealt, tollelt üldiselt juhtijalt, kas siis püüdlusena või vastavalt järgnevusele. Ning ka lõvi lõuad ja mürk ja igasugune kuritegu, otsekui okkad, otsekui pori, on kaasuvad sellele, mis on väärikas ja ilus. Ära siis kujutle neid asju võõrana sellele, mida austad, vaid pea silmas kõigi asjade allikat. (36)

Kes praegust näeb, on näinud kõike, mis sündis igavesest ajast peale ja mis piiritus ajas edasi juhtub. Sest kõik on samasugune ja samalaadne. (37)

Mõtle sageli kõigi maailmas olevate asjade seostatusele ja nende omavahelisele suhestatusele. Sest mingil viisil on kõik üksteisega põimitud ja kõik

seepärast üksteisele armsad. Järgneb ju üks teisele tänu pingeliikumisele, kooshingusele ja olluse ühtsusele. (38)

Milliste asjaoludega oled kokku juhitud, nendega end ka sobita, ja milliste inimestega oled kokku viidud, neid ka armasta, ent tõeliselt. (39)

Iga vahendi, tööriista ja tarbeesemega on kõik hästi, kui ta teeb seda, mille jaoks on tehtud, ehkki seal pole tegijat ennast enam kohal. Nende puhul aga, mida loodus koos hoiab, on ja püsib tegev jõud seespool. Seepärast tulebki tema ees enam aukartust tunda ning mõelda, et kui sa käitud ja elad tema tahte järgi, lähebki sul kõik meelepäraselt. Ning ka kõiksusel lähevad nii ta asjad meelepäraselt. (40)

Ükskõik, milliseid tahtevalikust sõltumatuid asju sa enda jaoks hüveks või hädaks pead, ikkagi on paratamatu, et sa sellisesse hätta sattumise või sellise hüve ebaõnnestumise puhul hakkad hukka mõistma jumalaid ja vihkama inimesi, kes kas siis on või sinu kahtlustuses saavad sellise sattumuse või ebaõnnestumise põhjustajaiks. Ükskõiksusetuse tõttu neis asjus teeme me ka palju ebaõiglast. Kui aga tegeleme üksnes nende hüvede ja hädadega, mis on meie võimuses, ei jää ühtki põhjust jumala süüdistamiseks ega inimesega sõjajalale asumiseks. (41)

Kõik me töötame koos ühe lõpptulemuse heaks, ühed teadlikult ja arusaamisega, teised ise seda märkamata, just nagu vist Herakleitos ütleb, et magajadki on maailmas toimuva tegijad ja kaastöölised. Igaüks töötab kaasa omal viisil ja pealekauba seegi, kes hukka mõistab ning püüab vastu astuda ja toimuvat hävitada, sest sellistki pidas maailm vajalikuks. Edaspidi niisiis endale aru, kelle hulka sa end paigutad. Too, kes tervikut juhib, kasu-

tab sind igal juhul hästi ja võtab su vastu, kui mingi osa oma kaastööliste ja koostöötajate seast. Sina aga ära saa selliseks nagu armetu ja naerutav värss näitemängus, millest Chrysippos räägib. (42)

Kas siis päike kavatseb teha seda, mis on vihma töö? Või Asklepios seda, mis on Viljakandja oma? Ja kuidas on tähtedega? Kas pole nad erinevad, ent töötavad siiski kaasa ühe ja sama asja heaks. (43)

Niisiis, kui jumalad pidasid aru minu üle ja selle üle, mis minuga juhtuma peab, pidasid nad hästi aru, sest arutut jumalat pole kujutledagi kerge. Mis põhjusel pidanuksid nad püüdma mulle halba teha? Mida oleks see neile andnud või sellele üldisele, millele nende ettehoole kõige enam on suunatud? Kui nad aga isiklikult minu üle aru ei pidanud, siis üldiste asjade üle pidasid nad igal juhul aru ning vastavalt järgnevusele pean ma ka seda, mis juhtub, rõõmuga vastu võtma ja armastama. Kui nad aga millegi üle aru ei pea — seda uskuda pole vaga, või siis lakakem ka ohvreid toomast, palumast, nende nimel tõotamast ning tegemast muudki, mida teeme, pidades jumalaid juuresviibivaiks ja meiega koos elavaiks; niisiis, kui nad millegi meisse puutuva üle aru ei pea, siis mina ju ometigi võin iseenda üle aru pidada, minul tuleb vaadelda, mis on kasutoov. Kasu aga toob igaühele see, mis on kooskõlas ta enese ehituse ja loomusega, ning minu loomus on mõistuslik ja määratud osalema riigis. Linnaks ja isamaaks on mulle kui Antoninusele Rooma, mulle kui inimesele — maailm. Ning hüveks on mulle üksnes see, mis on kasulik nendele linnadele. (44)

Mis juhtub iga üksikuga, on tervikule kasulik. Sellest oli küllalt. Ent jälgides näed üldiselt võttes veel sedagi: ka see, mis inimesega või teiste inimestega.

«Kasu» tavalises mõttes aga tuleb nüüd kasutada keskmiste asjade kohta. (45)

Nagu sulle on vastumeelne amfiteatris ja teistes sellistes kohtades toimuv, kus näeb alati üht ja sedasama ning ühelaadsus vaatepildi küllastavaks teeb, nii tunda seda ka terve elu suhtes. Sest kõik, üles ja alla, on üks ja seesama ning ühest ja sellestsamast. Kui kaua siis veel? (46)

Mõtiskle pidevalt, et kõiksugused inimesed kõiksuguste tegevusaladega ja kõikvõimalikest rahvustest on surnud; nii et jõuda kuni Philistioni, Phoibose ja Organionini. Mine nüüd üle teist masti meeste juurde. Niisiis tuleb meil muunduda seal, kus on nii palju kangeid kõnemehi, nii palju väärikaid filosoofe — Herakleitos, Pythagoras, Sokrates, veelgi varem nii palju kangelasi, hiljem nii palju väejuhte, türanne. Sinna juurde veel Eudoxos, Hipparchos, Archimedes, teised teravapilgulised loomused, uhked, lahtiste kätega, osavad, ennast täis, need, kes pilkasid isegi kaduvat ja üürikest inimelu, nagu Menippos ja teised sellised. Mõtle neile kõigile, sellele, et nad juba ammuilma lamavad. Ja mis on neile selles kohutavat? Ja neile, keda üldse ei nimetata? Ainult üks siin ongi palju väärt: elada see elu läbi tões ja õigluses, heatahtlikuna valetajate ja ebaõiglaste vastu. (47)

Kui tahad end rõõmustada, mõtle kaasaegsete headele külgedele, nagu selle ettevõtlikkus, tolle tagasihoidlikkus, kolmanda heldus, kellelgi teisel veel midagi muud. Sest miski ei tee rohkem rõõmu kui vooruste kujutised, mis ilmnevad sinuga kõrvu elavate inimeste iseloomudes ja niivõrd kui võimalik koos juhtuvad olema. Seepärast tulebki neid käepärast hoida. (48)

Sa ei ärritu ju selle tõttu, et kaalud nii ja nii

mitu naela ja mitte kolmsada. Nii ka see, et elad nii ja nii mitu aastat, ja mitte rohkem. Nii nagu oled rahul sellega, kui palju sulle ollust on määratud, nii ka aja puhul. (49)

Püüa neid veenda, tegutse kas või vastu nende tahtmist, kui õigluse mõte selleks sunnib. Kui aga keegi jõudu kasutades su teele ette seisab, mine üle rahulikkuse ja ängistumatuse juurde, kasuta takistust mõneks teiseks vooruseks ja pea meeles, et püüdled mööndusega, et midagi võimatut sa ei soovinudki. Mida siis? Just nii ja niisugust püüdlust. See sul aga õnnestub. Millele oleme juhitud, see ka sünnib. (50)

Kuulsusehimuline arvab iseenda hüveks võõra tegevuse, naudinguhimuline — iseenda elamuse, see aga, kes mõtleb — iseenda tegutsemise. (51)

On võimalik selle kohta mitte midagi arvata ja hinge mitte vaevata: asjade eneste loomuses ju pole võimet meie otsustusi luua. (52)

Harjuta end mitte olema tähelepanematu selle suhtes, mida teine räägib, ja aseta end niipalju kui võimalik rääkija hinge. (53)

Mis pole kasulik mesilasperele, ei too kasu ka mesilasele. (54)

Kui meremehed kiruksid tüürimeest või haiged arsti, kelle teise poole nad siis pöörduksid või kuidas too ise saaks kindlustada meresõitjaile pääsemist või ravitavaile tervist? (55)

Kui paljud, kellega ma koos maailma tulin, on juba lahkunud. (56)

Kollatõbisele näib mesi mõruna, marutõbisele vesi hirmuäratavana ning lastele pall ilusana. Miks peaksin ma siis vihastuma? Või näib sulle, et eksitus jaksab vähem kui kollane sapp kollatõbisel või mürk marutõbisel. (57)

Keegi ei takista sul elada nii, et see oleks kooskõlas sinu loomuse mõttega, ja sinuga ei juhtu midagi, mis oleks vastuolus üldise looduse mõttega. (58)

Millised on need, kellele nad meeldida tahavad, ja milliste tulemuste pärast ning milliste tegevustega. Kui kiiresti igavik kõik katab ja kui palju on ta juba katnud. (59)

Seitsmes raaamat

Mis on pahe? See, mida oled sageli näinud. Ja kõiges, mis juhtub, olgu sul käepärast, et see on see, mida oled sageli näinud. Kõikjal — üles, alla — leiad üht ja sedasama, mida on täis vanade, keskmiste ja tunaste aegade lood, mida praegugi on täis linnad ja majad. Pole midagi uut, kõik on tavaline ja lühiajaline. (1)

Kuidas võivad põhilaused surra, kui ei kustu neile vastavad kujutlused. Nende lakkamatu taassüütamine aga on su enese võimuses. Kas ma võin arvata selle kohta seda, mida peab? Kui võin, milleks siis rahutust tunda? Mis on väljaspool mu mõtlemist, see on minu mõtlemise jaoks eimiski. Mõista seda ja oledki õige. Taaselustuda on sul võimalik: vaata asju uuesti nii, nagu neid juba nägid — selles seisnebki taaselustumine. (2)

Pidukäigu väärikailmeline tühisus, näitemängud laval, lamba- ja veisekarjad, taplused, koertele heidetud kont, kalade basseini visatud paluke, sipelgate vaevarikas rassimine ja tassimine, ärevuses hiirekeste siia-sinna sagimine, niitide küljes tõmblevad nukud. Selle kõige keskel on vaja seista heatahtlikult ja kõrkuseta, kuid ka aru saades, et igaüks on väärt nii palju, kui palju on väärt see, mida ta taotleb. (3)

Tuleb aru saada, mida räägitakse — iga üksiku sõnani, ja mis toimub — iga üksiku püüdluseni, ning viimase puhul kohe vaadata, millise eesmärgiga see on suhestatud, esimese puhul aga jälgida, mida see tähistab. (4)

Kas mu mõtlemisvõimest on selleks küllalt või mitte? Kui on küllalt, kasutan teda tööks kui terviku looduse poolt antud tööriista; kui aga pole küllalt, siis kas loovutan töö inimesele, kes suudab selle paremini teostada, kui see teisiti kohaselt välja ei tule, või teen, nagu suudan, tõmmates kaasa selle, kes suudab minu sisimat juhtijat kasutades teha, mis praegu ühiskonna jaoks õigeaegne ja kasutoov on. Sest ükskõik, mida ma ise või koos kellegi teisega teen, on vaja taotleda üksnes seda — kasu ja sobivust ühiskonnale. (5)

Kui paljud, keda ülistati, on juba unustuse hõlma heidetud. Ja kui paljusid, kes neid ülistasid, pole enam ammu näha. (6)

Ära häbene, kui sind aidatakse. Sest sul tuleb täita oma ülesanne nagu sõdurilgi lahingus müüri pärast. Ja mis siis, kui sa lonkad ning üksinda müüriharjale ronida on võimatu, kuid kellegi teisega koos võimalik? (7)

Tulevik ärgu sind häirigu: sa jõuad sinna, kui vaja peaks olema, sellesama mõistusega, mida praegu kasutad selleks, mis käsil. (8)

Kõik on omavahel põimitud ja see seos on püha ning peaaegu miski pole teisele võõras. Sest kõik on kooskõlastatult paika pandud ning loob koos ühe ja sellesama maailmakorra. Sest maailm on üks läbi kõige ja jumal on üks läbi kõige ning ollus on üks ja seadus on üks — kõigile mõtlevaile olendeile ühine mõistus, ning tõde on üks, sest samasuguste ja samas mõistuses osalevate olendite jaoks on üks teostus. (9)

Kõik aineline kaob kiiresti terviku olluses, kõik põhjuslik võetakse kiiresti terviku mõistusesse ning mälestus kõigest maetakse kiiresti igaviku poolt. (10)

Mõistusliku elusolendi puhul on loodusele vastav tegu kooskõlas ka mõistusega. (11)

Õige või õigenev. (12)

Nagu ühtsetes kehades liikmed, nii on eraldatuses ühiseks koostööks loodud mõistuslikud olendid. See mõte jõuab sinuni paremini, kui endale sageli ütled: olen *melos* — liiges — mõistuslike olendite terviklusеs. Kui sa aga *r*-tähe abil ütled, et oled *meros* — osa —, ei armasta sa inimesi veel kogu südamest, sinu rõõm heategevusest pole veel käsitav, sa teed seda üksnes kui sobivat, mitte veel nii nagu iseendale head tehes. (13)

Neile, mis sellise sattumuse tõttu kannatada võivad, sattugu väljastpoolt ette mis tahes. Nemad, need kannatajad, mõistavadki hukka, kui tahavad, ent mulle pole veel kahju tehtud, kui ma ei arva, et juhtunu on halb. Mitte arvata aga on mul võimalik. (14)

Mida keegi ka teeks või räägiks, mina pean olema hea; nii nagu kuld, smaragd või purpur võiksid alati öelda: mida keegi ka teeks või räägiks, mina pean olema smaragd ning hoidma oma värvi. (15)

Sisim juhtija end ise ei vaeva, näiteks ei hirmuta iseend oma himu tõttu. Kui aga keegi teine suudab teda hirmutada või ängistada, siis tegelgu pealegi sellega, ent ise ta oma arvamust selliselt ei muuda. Keha hoolitsegu ise, kui suudab, et ta midagi ei kannataks, ning kõnelgu, kui kannatab, hing aga, see, mida hirmutatakse ja ängistatakse ning millele täielikult kuulub arvamus selliste asjade kohta, ärgu kannatagu midagi, sest sa ei vii teda sellise otsustuseni. Sisim juhtija iseenesest ei vaja midagi, kui ta ise endale vajadust ei loo, ning samuti on ta häirimatu ja tõkestamatu, kui ta end ise ei häiri ega tõkesta. (16)

Õnn, see on hea jumalus või hea sisim juhtija. Mida siis teed siin sina, kujutlus? Mine ära, jumalate nimel, sinna, kust tulid, ma ei vaja sind. Oled tulnud oma vanast harjumusest — ma ei vihasta su peale, ainult kao. (17)

Keegi tunneb hirmu muundumise ees? Ent mis võib toimuda ilma muundumiseta? Mis on terviku loodusele armsam või kodusem? Sa ise, saaksid sa end pesta, kui puud ei muunduks? Või saaksid sa süüa, kui ei muunduks toit? Kas mingi muu vajalik asi saaks teostuda ilma muundumiseta? Kas sa ei näe siis, et samasugune on su enese muundumine ning terviku loodusele samuti hädavajalik? (18)

Läbi terviku olluse otsekui läbi tormleva voolu kulgevad kõik kehad, sama loomusega, mis terviku loodus, ja sellega koostöös nagu meie liikmed üksteisega.

Kui palju Chrysipposi, kui palju Sokrateseid, kui palju Epiktetoseid on igavik juba alla neelanud. Jõudku see sinuni ka iga muu inimese ja asja puhul. (19)

Mind haarab vaid üks ja ainus: et ma ise ei teeks midagi sellist, mida inimese ehitus ei taha või nii, nagu ta ei taha või mida ta praegu ei taha. (20)

Unustus on lähedal: pea unustad sa kõik ning pea unustavad kõik sinu. (21)

Inimesele on omane armastada neidki, kes vääratavad. See aga sünnib siis, kui sulle ühtaegu mõttesse tuleb, et nad on sugulased ning eksivad teadmatusest ja tahtmatult, ja et te mõlemad peagi surete, ja eelkõige see, et ta ei teinud sulle kahju, sest ta ei teinud su sisimat juhtijat halvemaks, kui see enne oli. (22)

Terviku loodus voolib terviku ollusest otsekui vahast näiteks hobuse, siis, sulatanud selle kokku,

kasutab sama ainet puu loomuse jaoks, seejärel inimese jaoks, seejärel millekski muuks. Ja igaüks neist on tulnud ilmale väga lühikeseks ajaks. Ning laeka jaoks pole selles, et ta laguneb, midagi kohutavat, nagu polnud selleski, et ta kokku pandi. (23)

Kuri näoilme on loodusega liiga suures vastuolus; kui viimane sageli hävib või on üksnes näivuseks, siis ta lõppude lõpuks kustub, nii et pole enam üldse võimalik teda süüdata. Seepärast püüagi aru saada, et see on mõistusega vastuolus. Sest kui hääbub iseenda eksimuse tajumine, milleks siis veel elada? (24)

Tervikut juhtiv loodus muudab kohe kõik, mida sa näed, ja teeb nende ollusest teised asjad ja nende ollusest jälle teised, et maailm oleks alati noor. (25)

Kui keegi on sinu vastu eksinud, mõtle kohe, mis oli seejuures tema arvates hea või halb. Seda nähes tunned talle kaasa ning ei imestu ega vihastu. Sest sinugi arvates on hea kas veel seesama, mis tema arvates, või miski muu samalaadne, ning siis tuleb andeks anda, või kui sa midagi sellist enam heaks ega halvaks ei pea, on sul kerge olla heatahtlik selle vastu, kes valesti näeb. (26)

Mitte mõelda puuduvast nagu juba olevast, vaid loendada olemasolevast parimaid ning tuletada endale meelde, kui otsitavad need oleksid, kui neid poleks. Ühtlasi aga pea silmas, et sa sel viisil rahul olles ei harjuks neid nii hindama, et oleksid häiritud, kui neid enam pole. (27)

Tõmbu iseendasse. Mõistusliku sisima juhtija loomusele on küllalt iseendast, kui ta tegutseb õiglaselt ning tänu sellele on tüüne. (28)

Pühi maha kujutlus. Peata hüpiknukuna tõmblemine. Piirista ajas olevik. Jõua äratundmisele, mis sinu või kellegi teisega juhtub. Lahuta ja liigenda ese põhjuslikuks ja aineliseks. Mõtle viimsele tunnile. Teise eksimine jäta sinna, kus eksimus tekkis. (29)

Mõttes kaasas käia sellega, mida räägitakse. Lasta mõtlemisel sukelduda sellesse, mis toimub ja mida tehakse. (30)

Muuda end helgeks lihtsuse ja häbitundega ning ükskõiksusega selle suhtes, mis on keskmine vooruse ja pahe vahel. Armasta inimsugu. Käi jumala järel. Too ütleb küll, et kõik on selline tava järgi, tegelikult aga on üksnes algmed, kuid on küllalt, kui meeles pidada: kõiksus on selline tava järgi; juba ongi päris vähe. (31)

Surmast: kas laialipudenemine, kui on aatomid, või kui on ühtsus, siis kas kustumine või üleminek. (32)

Valust: väljakannatamatu kõrvaldab elust, kestev aga on väljakannatatav; mõte, end leides, hoiab alles oma tüünuse ning sisim juhtija ei saa halvemaks. Need osad aga, millele valu on halba teinud, andku sellest teada, kui suudavad. (33)

Kuulsusest. Vaata nende mõtteid, millised need on ning mille eest põgenevad ja mida taga ajavad. Ja veel, et nagu liivaluited üksteise peale kuhjudes eelmisi katavad, nii kaetakse ka elus eelnev kiiresti selle poolt, mis peale tuleb. (34)

«Arvad sa nüüd, et sellele, kel on üllas mõttelaad ja vaade, mis haarab kogu aja ja kogu olemise, näib inimese elu millegi tähtsana?» «Võimatu,» ütles too. «Niisiis ei pea selline ka surma millekski kohutavaks?» «Mitte mingil juhul.» (35)

Kuninglik on, kui teed hästi, räägitakse aga halvasti. (36)

On inetu, kui nägu on kuulekas ning kujundub ja korrastub, nagu mõte käsib, viimane aga iseennast ei kujunda ega korrasta. (37)

Ei vihaaluseks või saada asjad, sest
nad millestki ei hooli. (38)

Rõõmu sa too jumalaile, kes surma ei tunne, ja meile. (39)

Ka elu lõigataks' kui küpseid viljapäid,
üks alles veel, kuid teine juba läind. (40)

Kui mind mu lastega on jätnud taeva hool,
siis sellelgi on mõte. (41)

On ju käes minul hüve ja õigus ka. (42)

Mitte kaasa nutta, mitte erutuda. (43)

Mina aga vastan õigusega järgmist: Sa eksid, inimene, kui arvad, et see, kes kasvõi millekski kõlbab, peab ohu korral arvesse võtma elu või surma võimalusi, mitte aga silmas pidama üksnes seda, et kui ta tegutseb, kas ta tegutseb siis õiglaselt või ebaõiglaselt ja kas nagu hea või nagu halb inimene. (44)

Selles, Ateena mehed, seisnebki tõde: kuhu keegi peab paremaks end rivisse seada või kuhu ta juhi poolt seatakse, seal, nagu mulle näib, peab ta ka püsima ning ohule vastu astuma, võtmata arvesse ei surma ega midagi muud peale selle, mis on inetu. (45)

Kuid vaata, mu armas, kas väärikus ja hüve ei seisne milleski muus kui selles, et alal hoida ja olla alal hoitud? Sest eks pea tõeline mees jätma kõik, mis on seotud sellega, et elada nii ja nii palju aega, ning mitte elu külge klammerduma, vaid usaldades selle jumala hooleks ja uskudes naiste juttu, et saatuse eest ei page keegi, silmas pidama seda, mis viisil ta selle aja, mis tal elada tuleb, võimalikult hästi elaks. (46)

Vaadelda tähtede jooksu, kuna sinagi kaasa jooksed, ning pidevalt mõelda algmete üksteiseks muundumisele. Sest sellised kujutlused puhastavad meid maise elu räpast. (47)

Ilus on see Platonil. Ja ka siis, kui jutt on inimestest, tuleb maapealseid asju vaadelda otsekui kusagilt ülalt: karjad, sõjaväed, põllud, pulmad, lahutused, sündimised, surnud, kohtute melu, inimtühjad paigad, mitmesugused barbarlikud rahvad, peod, itkud, turud, täielik segu ja vastandeist kujunev maailmakord. (48)

Uuesti vaadelda möödunut, nii paljusid ülemvõimu muutumisi. Võimalik on näha ka ette, seda, mis tuleb. Sest see on igal juhul samalaadne ega saa väljuda praegu toimuva korrapärast. Seepärast ongi üks ja seesama, kas uurida inimelu nelikümmend aastat või kümne tuhande aasta jooksul. Sest mida näeksid sa veel? (49)

Ja mis sündind on maast, see maaks ka saab,
ent eetri lapsi uuesti kord
viib tagasi taevalaotusse tee,

või siis: aatomite põimituste lagunemine ja mingisugune tundetute algmete laialipillutamine. (50)

Ja
nad sööki, jooki, nõiakunsti proovides
on voolu tõrjumas, et mitte surra.
Aga jumala saadetud tuulega peab
ju leppima kaebetus vaevas. (51)

Osavam selili panema, kuid mitte ühiskondlikum, mitte tagasihoidlikum, mitte kuuletuvam selle suhtes, mis juhtub, ega mõistvam ligimeste vääratuste suhtes. (52)

Kus on võimalik teostada oma tööd jumalaile ja inimestele ühist mõistust järgides, seal pole midagi kohutavat. Sest kus on võimalik leida kasu õnnelikul teel asuvast ja meie ehitusele vastavalt edasiliikuvast tegevusest, seal ei tule kahtlustada mingit kahju. (53)

Kõikjal ja lakkamatult on see sinu võimuses: prae-

guse juhtumusega jumalaid austavana rahul olla, praegustesse inimestesse õiglaselt suhtuda ning olemasolevat kujutlust oskuslikult kohelda, et ei hiiliks sisse midagi, mida poleks käsitatud. (54)

Ära vahi vooraste sisimaid juhtijaid, vaid vaata otse sinna, kuhu sind loodus juhib — terviku oma selle läbi, mis sinuga juhtub, ning sinu oma selle läbi, mis sul teha tuleb. Teha tuleb igaühel seda, mis ta ehitusele vastab — nagu ta on tehtud, tehtud aga on kõik muu mõistuslike pärast nagu üldse kõikjal halvemad paremate pärast, mõistuslikud aga üksteise pärast. Esmane inimese ehituses on ühiskonnatunne, teiseks on järeleandmatus kehalistele elamustele, sest mõistuslikule ja mõtlevale liikumisele on omane ennast piiristada ning mitte jääda alla ei aistilisele ega püüdluslikule liikumisele, sest mõlemad on loomalised, mõtlev liikumine aga tahab olla eesotsas ning mitte anda neile ülemvõimu. Ning õigusega, sest ta on looduse poolt loodud neid kõiki kasutama. Kolmandaks mõistuslikus ehituses on kaalutletus ja läbinägelikkus. Kui tal see on, siis sammugu sisim juhtija otseteed ning kõik talle kuuluva on ta saanud. (55)

Nüüd aga, nagu oleksid juba surnud ning elanud vaid siiamaani, tuleb ülejäänu, mis on peale selle, elada kooskõlas loodusega. (56)

Armastada üksnes seda, mis sinuga juhtub ja on sulle kokku kedratud. Sest mis on sobivam? (57)

Iga juhtumuse puhul hoida silme ees neid, kellega juhtus seesama ja kes seejärel kurtsid, võõrastasid, hukka mõistsid. Ja kus on nad nüüd? Mitte kusagil. Ja sina? Kas ka sina tahad samuti teha? Ning mitte jätta võõraid hingemuutusi muutujaile ja muudetavaile, ise aga tegelda tervenisti vaid sellega, kuidas neid juhtumusi kasutada? Sest kui kasutad neid

ilusti, saavad nad sinu aineks, ainult pane tähele ja taha, et sa kõiges, mida teed, oleksid iseenda ees ilus. Ning mõlema puhul pea meeles, et pole ükskõik, kellest tegevus lähtub. (58)

Vaata sissepoole. Seespool on hüve läte, mis võib alati välja voolata, kui teda alati välja kaevad. (59)

Kehagi peab olema kindel ja kõikumatu, nii liikumises kui ka paigalseisus. Sest nii nagu mõte väljendub näos, hoides seda aruka ja kaunijoonelisena, nii tuleb tervelt kehaltki sama nõuda. Kõike seda tuleb aga silmas pidada sundimatult. (60)

Elamiskunst sarnaneb pigem maadlus- kui tantsukunstiga, sest tuleb seista vankumatult ning valmina selleks, mis tuleb, mitte aga selleks, mis on ette teada. (61)

Pidevalt tähele panna, millised need on, kellelt sa kinnitust tahad saada, ja millised on nende sisimad juhtijad. Sest sa ei hakka hukka mõistma neid, kes tahtmatult komistavad, ega vaja neid tunnistajaiks, kui vaatad nende arvamuse ja püüdluse allikaisse. (62)

Iga hing, ütleb ta, jääb tõest ilma tahtmatult; nii ka õiglusest, arukusest, heatahtlikkusest ja kõigest seesugusest. Seda on hädavajalik lakkamatult meeles pidada — nii suhtud kõkidesse tasasemal meelel. (63)

Iga valu puhuks olgu käepärast, et see pole inetu ega tee juhtivat mõtlemisvõimet halvemaks, sest ei riku teda ei aine ega ühiskondlikkuse poolest. Enamiku valude puhul aga aidaku sind ka Epikurose mõte, et see pole ei väljakannatamatu ega igavene, kui pead meeles piire ja ei mõtle midagi juurde. Pea meeles sedagi, et palju sellest, mille peale me ärritume, on varjatult seesama, mis valu, näiteks unisus, higistamine, isutus. Nii et kui miski

selline sind rahulolematuks teeb, siis ütle endale, et annad järele valule. (64)

Vaata, et sa ei tunneks ebainimlike inimeste vastu sama, mida inimesed inimeste vastu. (65)

Kust me teame, et Telauges polnud hingelaadilt Sokratesest üle? Pole ju küllalt sellest, et Sokrates kuulsusrikkamalt suri, oskuslikumalt sofistidega väitles, vastupidavamalt öökülmi talus, otsustas üsna julgelt vastu seista, kui tal salamislase järele kästi minna, ning uhkeldas tänavail, mille üle tuleks veel eriti mõelda, kui see tõsi oleks. Vaatama peab hoopiski seda, milline hing Sokratesel oli ning kas talle oli küllalt sellest, et olla õiglane inimeste ja vaga jumalate suhtes, saamata asjatult kurjaks halbuse peale, orjamata võõrast teadmatust, suhtumata tervikust osaks antavasse kui millessegi võõrasse ja võtmata seda kui väljakannatamatut, laskmata mõtlemisel tunda kaasa ihu kirgedega. (66)

Loodus ei seganud sind sellesse ühendisse nii, et poleks lubatud ennast piiristada ning teha endale kuuluv enesele alluvaks. Vägagi võimalik on saada jumalataoliseks meheks, ilma et keegi ära tunneks, et selline oled. Pea seda alati meeles ja veel seda, et õnnelik elu toetub väga vähesele. Ning ära selle tõttu, et oled jätnud lootuse saada dialektikuks või loodusetundjaks, loobu saamast vabaks, tagasihoidlikuks, ühiskondlikuks ja jumalale kuuletuvaks. (67)

Elada sunduseta ja täiesti rõõmsa meelega; ka siis, kui kõik su kohta karjuksid, mis neile pähe tuleb; ka siis, kui metsloomad rebiksid sulle ümber kasvanud tahkunud lihataigna liikmeid. Sest mis kõige selle juures takistab su mõttel tüünust säilitada, tänu tõesele otsusele sind ümbritseva kohta ning valmidusele kasutada seda, mis sulle on antud? Nii, et otsustus ütleks sellele, mis ette juhtub: selline

oled sa olemuslikult, ehkki arvamuspäraselt näid teistsugusena, ning kasutus ütleks sellele, mis ette satub: sind ma otsisingi, sest alati on mulle just olevik mõistusliku ja riikliku vooruse ning üldse inimese või jumala kunsti aineks. Sest kõik, mis juhtub, on jumalale või inimesele kodune ning pole ei uus ega raskesti käsitatav, vaid tuntud ja toimetulemiseks kerge. (68)

Iseloomu täiuslikkus — see on see, kui iga päev veeta nagu viimne ja mitte erutuda, mitte nüristuda ega silmakirjatseda. (69)

Jumalad, olles surematud, ei ärritu, et nad nii tohutu igaviku jooksul peavad igati taluma ikka selliseid ja nii tohutult paljusid halbu inimesi; enamgi veel, nad kannavad nende eest kõigiti hoolt. Sina aga, kellel kohe tuleb lakata olemast, ütled üles, ja seda veel siis, kui oled ise üks halbadest. (70)

On naeruväärne mitte põgeneda iseenda pahelisuse eest, mis ometi on võimalik, teiste pahelisuse eest aga põgeneda, mis on võimatu. (71)

Mille mõistuslik ja riiklik võime leiab olevat ei mõtlemisvõimelise ega ühiskondliku, seda peab ta põhjendatult kehvemaks. (72)

Kui sina oled head teinud ja teisele on head tehtud, miks otsid sa veel nagu rumal sinna juurde kolmandat, head teinud inimese kuulsust või hüvitust? (73)

Keegi ei väsi kasu saamast. Kasu aga on tegevus kooskõlas loodusega. Ära siis väsi saamast kasu seeläbi, et tood kasu. (74)

Terviku loodus püüdles maailmakorra loomisele, nüüd aga toimub kõik, mis toimub, vastavalt järgnevusele, või siis on mõttetu isegi kõige peamine, mille poole maailma juhtija ise püüdleb. Selle meenutamine teeb sind palju tüünemaks. (75)

Kaheksas raamat

Tühise auahnuse puudumisele viib seegi, et sa ei saa enam selleks, kes on terve elu või siis vähemasti noorusest peale filosoofina elanud; paljudele teistele ning iseendalegi on selgeks saanud, et filosoofiast oled sa kaugel. Niisiis oled omadega segi, nii et filosoofi kuulsuseni pole sul enam kerge jõuda ning ka tingimused on sinu vastu. Kui sa niisiis tõeliselt näed, kuidas asi on, siis lakka juba kord hoolimast, milliseks sind peetakse; olgu sulle sellest küllalt, kui sa ülejäänud elugi elad lõpuks nii, nagu tahab su loomus. Jälgi siis, mida ta tahab, ning miski muu ärgu sind eksitagu: oled ju kogenud, et nii palju ringi ekselnuna pole kusagil leidnud õnnelikku elu, ei süllogismides, ei rikkuses, kuulsuses, lõbudes, mitte kusagil. Kus ta siis on? Selle tegemises, mida otsib inimese loomus. Ent kuidas saab ta seda teha? Hoides põhilauseid: neist ka püüdlused ja tegevused. Milliseid põhilauseid? Selle kohta, mis on hea ja mis halb, ja et inimesele pole hea mitte miski, mis ei tee teda õiglaseks, arukaks, mehiseks ega vabaks, ning halb mitte miski, mis ei tee sellele vastupidist. (1)

Iga tegevuse puhul küsi iseendalt: kuidas see mulle sobib? Kas ma ei kahetse seda? Veel veidi, ja oled surnud ja ongi kõik. Mida ma siis veel otsin, kui käsilolev töö on mõtlevale, ühiskondlikule ja jumalaga võrdsete õigustega elusolendile omane? (2)

Mis on Alexandros, Gaius ja Pompeius Diogenese, Herakleitose ja Sokratesega võrreldes? Sest need nägid asju, põhjusi ja aineid ning nende sisimad juhtijad jäid alati üheks ja sellekssamaks, seal aga — kui palju muretsemist ja orjamist kui palju. (3)

Et nad teevad ikka sedasama, mine sa või lõhki. Kõigepealt, ära lase end häirida, sest kõik on terviku loodusega kooskõlas ning vähe aja pärast oled sa eikeegi ja eikusagil, nagu pole Hadrianust, pole Augustust. Seejärel, suunates pilgu kindlalt oma tegevusele, näe seda, ning pidades meeles nii seda, et sa pead olema hea inimene, kui ka seda, mida nõuab inimese loomus, tee seda tagasi vaatamata ning räägi, nagu sulle näib kõige õiglasemana, ent üksnes heatahtlikult, tagasihoidlikult ja silmakirjatsemata. (4; 5)

Terviku looduse tööks on see, et viia siin olevad üle teisale, muundada, võtta siit ja kanda sinna. Kõik on muutumine, siiski mitte nii, et peaks kartma midagi uut; kõik on tavaline ning ka osaks antav on võrdne. (6)

Igale loomusele on küllalt oma õnnelikust teest. Mõistuslik loomus kulgeb õnnelikult siis, kui ta kujutlustes ei nõustu vale ja selgusetuga, püüdlused suunab üksnes ühiskondlikele tegudele, soove ja kõrvalehoidumisi ilmutab üksnes nende asjade suhtes, mis on meie võimuses, ning võtab rõõmuga vastu selle, mis talle üldise looduse poolt osaks antakse. Sest ta on selle osa, nii nagu lehe loomus on taime loomuse osa, ainult et lehe loomus on mittetajuva, mõistusetu ja tõkestatava loomuse osa, inimese loomus aga on tõkestamatu, mõtleva ja ka õiglase loomuse osa, sest see jaotab aega, ollust, põhjust, tegevust ja juhtumusi igaühele võrdselt ja väärtuse

järgi. Pane ainult tähele, et võrdsust ei leia sa iga üksiku asja suhtes, vaid kõik koos ühe puhul vastab kogusummale teise puhul. (7)

Lugeda pole võimalik. Kuid ülbust maha suruda on võimalik, naudingust ja valust võitu saada on võimalik, kuulsusest üle olla on võimalik, tundetute ja tänamatute peale mitte ägedaks saada, vaid nende eest koguni hoolt kanda on võimalik. (8)

Ärgu enam keegi kuulgu sind laitmas elu õukonnas, ka mitte sa ise. (9)

Kahetsus on teatav etteheide iseendale, et oled millelgi vajalikul lasknud mööda minna, hüve aga peab paratamatult olema midagi vajalikku ning seepärast peab hea ja ilus inimene tema pärast hoolas olema. Ent ükski ilus ja hea inimene ei kahetse seda, et mõni nauding on mööda lastud, niisiis pole nauding ei vajalik ega hea. (10)

Mis on see iseendas ta oma ehituse järgi? Mis temas on olluslik ja aineline? Mis põhjuslik? Mida ta maailmas teeb? Kaua aega ta kestab? (11)

Kui ärkad unest vastumeelselt, tuleta meelde, et ühiskondlik tegevus on kooskõlas su ehitusega ja inimloomusega, magamine aga on ühine mõistusetute olenditega; mis aga on kellegi jaoks loomusega kooskõlas, see on talle kodusem, loomupärasem ning seega ka meeldivam. (12)

Lakkamatult ja, kui võimalik, iga kujutluse puhul pidada silmas loodusõpetust, õpetust kirgedest ja dialektikat. (13)

Ükskõik, kellega sa kohtud, ütle endale kohe: millised on ta põhilaused selle kohta, mis on hea ja mis halb? Sest kui ta põhilaused naudingu, vaeva ja selle kohta, mis neid põhjustab, ning kuulsuse, kuulsusetuse, surma ja elu kohta on nii- ja niisugused, siis ei näi mulle ei imestusväärse ega võõrastavana, kui ta teeb nii ja nii, ning ma ei unusta, et ta on sunnitud nii tegema. (14)

Pea meeles, et nagu on inetu võõrastada seda, et viigipuu kannab ilmale viigimarja, nii ka siis, kui maailm kannab ilmale midagi sellist, mida on kandma pandud; ka arstil ja laevajuhil on inetu võõrastada, kui keegi on jäänud palavikku või on tekkinud vastutuul. (15)

Pea meeles, et ümber kohaneda ja järgida seda, kes sind parandab, tähendab samuti vabadust. Teostub ju sinu tegevus, sinu püüdluse ja otsustuse järgi ning ka sinu meele järgi. (16)

Kui on sinu võimuses, miks sa siis seda teed? Kui aga teise, keda sa siis hukka mõistad? Aatomeid või jumalaid? Mõlema suhtes on see hullumeelsus. Hukka mõista ei tule kedagi. Sest kui suudad, siis paranda teda, kui mitte, siis asja ennast. Kui ka seda mitte, milleks siis sulle veel hukkamõistmine? Sest sihipäratult teha ei tule midagi. (17)

See, mis on surnud, ei lange väljapoole maailma. Kui aga jääb siia, siis ka muundub siin ja laguneb oma algmeteks, maailma ja sinu omadeks. Ning nemadki muunduvad ega nurise. (18)

Iga asi on sündinud millegi jaoks, hobune, viinamarjad. Miks sa imestud? Ka päike ütleb: olen sündinud mingiks tööks. Ning ka teised jumalad. Aga milleks sina? Nautimiseks? Vaata, kas see mõte peab proovile vastu? (19)

Loodus on iga asja puhul katkemist mitte vähem silmas pidanud kui algust või kestmist, nagu see, kes palli üles pillub: mida head juhtub üles lendava palliga või mida halba alla lendava või juba maha kukkunuga? Mida head juhtub tekkiva mulliga või halba lõhkevaga? Sama ka lambikese puhul. (20)

Pööra väljapoole ja vaata, milline ta on, milliseks saab vananedes, põdedes, hoorates?

Lühiealised on nii kiitja kui ka kiidetav, nii see, kes mäletab, kui see, keda mäletatakse. Pealegi veel üksnes selle vöötme nurgakeses, ja siingi pole kõik üksteisega kooskõlas ega igaüks iseendaga; kuid ka kogu Maa on vaid punkt. (21)

Pea silmas eset või põhilauset või tegevust või tähistatavat.

Õiglaselt on see sinuga juhtunud. Sina aga tahad pigem homme heaks saada kui seda täna olla. (22)

Teen midagi? Teen seda, suhestades selle inimeste hüvanguga. Juhtub minuga midagi? Võtan vastu, suhestades selle jumalatega ja kõige lättega, kust kokkukeerutatud lõngana lähtub kõik, mis sünnib. (23)

Nagu sinu jaoks näeb välja pesemine: õli, higi, räpp, rasvane vesi, kõik tülgastavad asjad, nii ka iga osa elust ja iga ese. (24)

Lucilla Veruse, seejärel Lucilla; Secunda Maximuse, seejärel Secunda; Epitynchanos Diotimuse, seejärel Epitynchanos; Faustina — Antoninus, seejärel Antoninus. Nii on kõik. Celer Hadrianuse, seejärel Celer. Aga need terased, kaugelenägelikud ja enesest pimestatud, kus nad on? Nagu need terased Charax, platonist Demetrios, Eudaimon ja teised seesugused. Üürike kõik, ammu surnud. Mõnda ei mäletata isegi mitte lühikest aega, mõned saavad muinasloolisteks, mõned on juba muinaslugudestki haihtunud. Pidada niisiis meeles, et paratamatult seisab ees kas su ühendi laialipudenemine või siis su hinguse üleminek ja paigutamine teisale. (25)

Inimese rõõm on teha inimesele eriomast. Omane aga on inimesele heasoovlikkus omasuguste vastu, aistiliste liikumiste tühiseks pidamine, veenvate

kujutluste eristamine, terviku looduse ja sellega kooskõlas toimuva vaatlemine. (26)

Kolm suhet: ümbritseva anuma suhtes; jumaliku põhjuse suhtes, millest tulenevalt kõigega kõik juhtub; nende suhtes, kes meiega koos elavad. (27)

Valu on kas kehale halb — sel juhul teatagu see ise — või hingele, ent sellel on võimalik alles hoida omaenese helgust ja tüünust ning mitte arvata, et see on halb. Sest iga otsustus, püüdlus, soov ja kõrvalehoidumine on seespool ning miski halb siia ei tõuse. (28)

Pühi maha kujutlused, rääkides endale pidevalt: praegu on minu võimuses, et selles hinges poleks mitte midagi halba, mitte mingit himu ning üldse mitte midagi, mis häirib, ning vaadates iga asja puhul, milline see on, kasutan ma seda väärtuse järgi. Ära unusta seda looduspärast võimet. (29)

Rääkida senatis ja kellega tahes sündsalt, mitte ülepakutud selgusega; kasutada loomulikku kõneviisi. (30)

Augustuse õukond: naine, tütar, lapselapsed, võõraslapsed, õde, Agrippa, sugulased, kodused, sõbrad, Areios, Maecenas, arstid, preestrid-ohvritoojad — terve õukonna surm. Seejärel mine teiste juurde — vaadeldes mitte üksikute inimeste surma —, näiteks Pompeiused. Ja veel see, mis on kirjutatud hauakividele: viimane oma suguvõsast. Mõelda, kui palju ja kramplikult pingutati enne neid, et jätta mõni järeltulija, siis aga peab paratamatult keegi viimaseks saama: jällegi kogu suguvõsa surm. (31)

Elu tuleb kokku seada üksikute tegude haaval, ja kui iga tegu annab, nagu suudab, talle kuuluva, siis leida, et sellest on küllalt. Mis aga puutub sellesse, et ta temale kuuluva kätte saaks, siis siin ei saa mitte keegi sind takistada. «Kuid miski väljast-

poolt seisab teele ette.» «Õiglaselt, arukalt, põhjendatult» suhtes on see eimiski. Miski muu hakkab võib-olla takistama tegutsemist, kuid rahulikkusega takistuse enda suhtes ning heasoovliku üleminekuga selle juurde, mis on antud, astub kohe asemele teine tegevus, sobitudes sellesse kokkuseadesse, millest on jutt. (32)

Pimestumata võtta, valmilt minna lasta. (33)

Kui oled kunagi juhtunud nägema ära lõigatud kätt või jalga või otsast raiutud pead, lamamas kusagil eraldi, ülejäänud kehast eemal — just selliseks teeb, nagu suudab, iseennast see, kes ei taha seda, mis juhtub, lööb lahku või teeb midagi ühiskonnavastast. Ja oledki välja aetud, kusagil eemal looduspärasest ühtsusest, sest sa oled loodud osaks, nüüd aga lõikasid end ära. Kuid siin on see peensus, et sul on võimalik end uuesti ühendada. Ühelegi teisele osale pole jumal seda lubanud — eraldatuna ja küljest lõigatuna uuesti ühineda. Ent ennäe eelist, millega ta inimese au sisse tõstis: ta tegi nii, et inimese võimuses on eelkõige end tervikust üldse mitte lahti rebida, kui aga lahti rebib, siis uuesti tagasi pöörduda, kokku kasvada ning asuda osana oma kohale. (34)

Nii nagu teiste võimete poolest on igaüks mõistuslikest olenditest umbes samasugune nagu mõistuslike olendite loomus, nii saime temalt sellegi. Sest nii nagu tema kõik, mis teel ees seisab ja vastu astub, ümber paigutab, saatusesse seab ja iseenda osaks teeb, nii võib ka mõistuslik olend iga takistuse teha endale aineks ja kasutada teda selleks, mille poole parajasti püüdles. (35)

Ärgu viigu sind segadusse kujutlus kogu elust. Ära võta mõttes kokku, milliseid ja kui palju vaevarikkaid asju peab tõenäoliselt veel sündima, vaid

küsi endalt iga üksiku puhul, kui ta käes on, mis selle asja puhul on väljakannatamatu ja ülesaamatu. Sest häbi on siis seda tunnistada. Seejärel tuleta endale meelde, et sind ei rusu mitte tulevik ega minevik, vaid ainult olevik. See aga väheneb, kui piiristad üksnes tema ning sõitled oma mõtlemist, kui ta seda vähestki ei suuda ära kannatada. (36)

Kas siis Pantheia või Pergamos istub praegu oma isanda haua juures? Ja Chabrias või Diotimos Hadrianuse oma juures? Naeruväärne. Või kui nad seal istuksid, kas nood siis tajuksid seda? Või kui tajuksid, kas siis naudiksid? Või kui naudiksid, kas need saaksid siis surematuks? Kas pole neilegi saatusest määratud saada kõigepealt vanaeitedeks ja vanameesteks ning seejärel surra? Ja mida noil hiljem teha, kui need on surnud? Hais on see kõik ja veretöga kotis. (37)

Kui suudad teraselt vaadata, vaata, nagu ta ütleb, tarkuse silmadega otsustades. (38)

Õiglusele vastanduvat voorust ma mõistusliku olendi ehituses ei näe, naudingule vastanduvat aga näen — enesevalitsus. (39)

Kui eemaldad arvamuse selle kohta, mis näib sind ängistavat, oled sa ise väljaspool ohtu. «Kes on see ise?» Mõistus. «Kuid mina ei ole mõistus.» Olgu. Siis ärgu mõistus ise end ängistagu. Kui sul aga miski muu end halvasti tunneb, siis arvaku ta seda enda kohta ise. (40)

Tõkestus aistingule on halb loomalise looduse jaoks. Tõkestus püüdlusele — samuti halb loomalise looduse jaoks. Samal viisil on miski muu tõkestav ja halb taimse ehituse jaoks. Nii on ka takistus mõtlemisele halb mõtleva looduse jaoks. Kõike seda rakenda iseenda suhtes. Sind puudutab valu või nauding? Vaadaku aisting ise. Püüdlusele seisis miski

teele ette? Kui püüdlesid möönduseta, on see juba halb sulle kui mõistusega olendile, kui aga võtad seda üldises tähenduses, siis pole sind veel ei kahjustatud ega tõkestatud. Seda aga, mis on eriomane mõtlemisele, ei saa keegi teine tõkestada, seda ei puuduta ei tuli, raud, türann, teotus ega miski muu; kui ta saab keraks ümaraks, siis ta selleks ka jääb. (41)

Kui ta pole seda väärt, siis mitte ängistust tunda — pole ma ju kunagi kedagi teistki tahtlikult ängistust tundma pannud. (42)

Üht rõõmustab üks, teist teine, mind aga see, kui mu sisim juhtija on terve, nii et ta ei pöördu ära ühestki inimesest ega sellest, mis inimestega juhtub, vaid vaatab kõike heatahtlike silmadega, võtab kõik vastu ning kasutab kõike väärtuse järgi. (43)

See aeg kingi iseendale. Need, kes pigem pärastist mainet taga ajavad, ei arvesta, et nood, kes tulevad, on teised sellised, kes neid praegu rusuvad. Ning noodki on surelikud. Ja mis see üldse sinusse puutub, kas nad just selliste häältega vastu kajavad või kas neil sinust just selline arvamus on. (44)

Võta mind ja heida, kuhu tahad. Sest sealgi on mu jumalus lahkemeelne, see tähendab: talle on küllalt, kui ta suhtub ja tegutseb kooskõlas omaenese ehituse järgimisega. On see siis seda väärt, et selle tõttu mu hingel oleks halb, et ta oleks halvem iseendast, labastuv, sooviv, kokkutõmbuv, ehmuv? Leiad sa midagi, mis seda väärt oleks? (45)

Inimesega ei saa juhtuda midagi, mis poleks inimesele omane sündmus, ega härjaga midagi, mis poleks härjale omane, ega viinamarjagagi, mis poleks viinamarjale omane, ning kiviga, mis poleks kivile omane. Kui nüüd igaühega juhtub see, mis on tavaline ja loomulik, miks sa siis ärritud? Ei kandnud ju

üldine loodus sulle midagi, mida sa kanda ei suudaks. (46)

Kui oled ängistatud millegi tõttu, mis on väljaspool, ei vaeva sind mitte see, vaid sinu otsustus selle kohta. Seda maha pühkida aga on juba sinu võimuses. Kui sind aga ängistab miski su hingelaadis, siis mis takistab sul põhilauset õigendada? Ja kui sa siiski oled ängistatud, seetõttu et ei tee mõnda asja, mis näib sulle õige olevat, miks sa siis ennemini ängistud kui teed? «Kuid miski tugevam seisab teele ette.» Siis ära ole ängistatud, sest tegemata jäämise põhjus pole sinus. «Kuid elu pole elamist väärt, kui see tegemata jääb.» Siis lahku elust heatahtlikuna, nagu sureb seegi, kes teeb, ning lahkel meelel teele etteastunute suhtes. (47)

Pea meeles, et sisim juhtija saab allaheitmatuks, kui talle iseendasse tõmbununa on küllalt iseendast ja kui ta ei tee seda, mida ei taha, isegi kui see oleks põhjendamatu vastuhakk. Mis veel siis, kui ta otsustab millegi üle mõistusega, läbimõeldult? Seepärast ongi kirgedest vaba mõtlemine kindel kants kõrgel. Sest inimesel pole kaitstumat paika, kust varju leides ta oleks edaspidi alistamatu. Kes seda pole ära näinud, on rumal, kes aga on ära näinud ja ei varju, õnnetu. (48)

Ära räägi iseendale rohkem, kui esmased kujutlused teatavad. On teatatud, et see ja see räägib sinust halvasti. Seda on teatatud, kuid pole teatatud, et sulle oleks kahju tehtud. Ma näen, et laps on haige. Näen, kuid et ta ohus oleks, ei näe. Sel viisil püsi alati esmaste kujutluste juures ja ära ise omalt poolt midagi juurde lisa, ning sinuga ei sünni midagi, või pigem lisa juurde nagu see, kes tunneb kõike, mis maailmas juhtub. (49)

Kurk on mõru — viska minema. Teel on okkad —

hoidu neist kõrvale. Sellest on küllalt, ära lisa veel juurde: miks see küll maailma sündis? Siis naeraks loodust tundev inimene su välja, just nagu ka puusepp või kingsepp su üle naeraksid, kui heidaksid neile ette, et näed töökojas laaste või ribasid tehtavaist asjust. Tõsi küll, neil on, kuhu seda visata, terviku loodusel aga pole väljaspool teda ennast mitte midagi ning tema kunstis ongi imetlusväärne see, et iseennast piiristanud, muundab ta kõik, mis seespool näib riknevat, vananevat ja kõlbmatu olevat, iseendaks, ja et teeb nendestsamadest jälle teised ja uued, nii et ta ei kasuta ainet väljastpoolt ega vaja kohta, kuhu heita see, mis on halvaks läinud. Niisiis on talle küllalt oma ruumist, oma ainest ja oma kunstist. (50)

Ei lohakalt tegutseda ega segaselt vestelda, ei kujutlustes eksi minna ega olla hinges täielikult kaasakistav või ülevoolav, ning mitte veeta elu ilma vaba ajata.

Tapavad, rebivad lõhki, jälitavad needustega — mis puutub see mõtte puhtaks, mõistlikuks, arukaks ja õiglaseks jäämisse? Just nagu siis, kui keegi astuks läbipaistva ja kosutava lätte juurde ning hakkaks seda teotama, see aga ei lakka voolamast ega joogivett andmast; ja kui ta heidaks sinna pori ja isegi sõnnikut, hajutab vesi selle kiiresti, uhab minema ega värvu mitte mingil viisil. Kuidas võiks sinulgi olla ammendamatu allikas, mitte aga auk seisva veega? Kui hoiad end iga tund vabana — heatahtlikult, lihtsalt ja tagasihoidlikult. (51)

Kes ei tea, mis on maailm, ei tea, kus ta on. Kes ei tea, milleks see on sündinud, ei tea, kes ta on, ega seda, mis on maailm. Kes aga ühe neist kõrvale jätab, ei tea öelda ka seda, mille jaoks ta ise on sündinud. Kellena siis näib sulle nüüd see, kes põgeneb kiituse eest või ajab seda taga — kiitust käteplaksutajailt, kes ei tea, kus nad on ega kes nad on. (52)

Tahad, et sind kiidaks inimene, kes ise neab end tunni jooksul kolm korda ära? Tahad meeldida inimesele, kes iseendale ei meeldi? Kas meeldib siis iseendale see, kes kahetseb pea kõike, mida teeb? (53)

Mitte üksnes kaasa hingata ümbritseva õhuga, vaid edaspidi ka kaasa mõelda kõike hõlmava mõtleva algega. Sest mõtlemise jõud on valgunud kõikjale ning jõuab selleni, kes on võimeline teda neelama, mitte vähem kui õhk selleni, kes suudab sisse hingata. (54)

Üldiselt ei kahjusta pahe maailma mitte kuidagi, pahe ositi võetuna aga ei kahjusta kuidagi teist inimest ning on kahjulik üksnes sellele, kellele on antud ka temast eemalduda, niipea kui ta seda vaid tahab. (55)

Minu tahtevalikule on ligimese tahtevalik samavõrra ükskõik, kui tema hingus või ihu. Sest ehkki me oleme sündinud eelkõige üksteise pärast, siiski on meie sisimail juhtijail igaühel ta oma võim. Muidu oleks ligimese pahe olnud minu häda, mida jumal aga ei kavatsenud, selleks et minu õnnetus poleks kellegi teise võimuses peale mu enese. (56)

Päike näib olevat alla valgunud ning on valgunud kõikjale, ent siiski pole ta laiali valgunud. Sest tema valgumine on pinge. Vähemasti nimetatakse tema sära *aktines* — kiired, sõnast *ekteinesthai* — pingutama. Seda aga, milline on kiir, võid sa näha, vaadates, kuidas päikesevalgus justkui jaguneb vastu teel ette tulevat kõva keha, mis eraldab teisel pool asuvat õhku; siin jääb ta seisma ning ei libise maha

ega kuku. Selline peab olema ka mõtte valgumine ja edasivalgumine — mitte mingil juhul laialivalgumine, vaid pinge, ning ta ei suru vägivaldselt ja tormakalt teel ette tulevaid takistusi ega kuku maha, vaid seisatab ja valgustab seda, mis ta vastu võtab, sest see, mis valgust edasi ei saada, jätab iseennast särast ilma. (57)

See, kes tunneb hirmu surma ees, tunneb hirmu kas tajumuste puudumise või teistsuguste tajumuste ees. Ent kui sul pole enam tajumusi, siis pole enam ka millegi halva tajumist, kui aga omandad teise taju, oled teine elusolend ega lakka elamast. (58)

Inimesed on sündinud üksteise pärast, niisiis õpeta või talu. (59)

Nool lendab ühel, mõtlemine teisel viisil, ent mõte, kui ta on ettevaatlik ja kui ta vaatlemisega tegeleb, lendab mitte vähem otse ning selle poole, mis talle ette on seatud. (60)

Siseneda igaühe sisimasse juhtijasse; lasta ka igal teisel siseneda omaenese juhtijasse. (61)

Üheksas raamat

Kes tegutseb õiglusetult, on jumalavallatu. Sest kui terviku loodus lõi mõistusega olendid üksteise pärast, et nad üksteisele väärtuse järgi abiks oleksid, mitte kuidagi aga ei kahjustaks, siis on selge, et tema tahtest üleastunu on jumalavallatu vanima vastu jumalate seast. Ka see, kes valetab, on jumalavallatu sama jumala vastu. Sest terviku loodus on kogu oleva loodus, olemasolev aga on olevale kodune. Ning ka tõeks nimetatakse teda ja ta on kõige tõelise esmapõhjus. See, kes valetab tahtlikult, on jumalavallatu, kuivõrd ta pettes on õiglusetu, see aga, kes tahtmatult — kuivõrd tal tekib lahkheli terviku loodusega ja kuivõrd ta rikub korda, võideldes maailmakorra loodusega, sest see, kes tõele vastupidise poole püüdleb, võitleb iseenda läbi: sai ta ju looduselt juba ette eeldused, mis jättis hooletusse ning pole nüüd võimeline valet tõest eristama. Niisamuti on jumalavallatu ka see, kes ajab taga naudinguid otsekui midagi head ning põgeneb vaeva ja valu eest otsekui halva eest, sest on paratamatu, et selline mõistab sageli hukka üldist loodust, mis halbadele ja korralikele midagi osaks andes ei tegevat seda väärtuse järgi, sest sageli elavad halvad naudinguis, omades seda, mis neid pakub, korralikele aga saavad osaks valu ja vaev ning see, mis neid põhjustab. Peale selle, kes tunneb hirmu valu ja vaeva ees, hakkab kord hirmu tundma sellegi ees, mis maailmas edaspidi sünnib, see aga on juba

jumalavallatu. Kes aga ajab naudinguid taga, ei hoidu edaspidi olemast õiglusetu, ja see on silmanähtavalt jumalavallatu. Asjadesse, mis üldise looduse jaoks on võrdsed — sest ta ei looks mõlemat, kui need tema jaoks võrdsed poleks —, peavad ka need, kes loodust järgida tahavad, loodusega ühel nõul olles võrdselt suhtuma. Nii et kes valusse ja naudingusse või surma ja elusse või kuulsusse ja kuulsusetusse, mida terviku loodus võrdselt kasutab, ka ise võrdselt ei suhtu, selle puhul on selge, et ta on jumalavallatu. Selle all, et terviku loodus neid võrdselt kasutab, mõtlen ma seda, et need juhtuvad võrdselt, vastavuses nende sündmuste ja kaasuvate sündmuste järgnevusega, mis toimuvad ettehoolde mingi ürgse püüdluse järgi, millega ta mingist algusest lähtudes selle maailmakorra poole püüdles, võttes enda rüppe tulevaste asjade mõtted ja määrates ette kindlaks just selliste tekkimiste, muundumiste ja järgluste viljastavad jõud. (1)

Silmapaistvaim oleks mees, kellele saaks osaks lahkuda inimeste hulgast, ilma et oleks tundnud valet, igasugust silmakirjatsemist, luksust ja enesepimestust. Sellest vähemasti tülgastununa hinge heita on paremuselt teine tee. Või otsustada ühte heita pahega ning isegi kogemus ei veena sind selle katku eest põgenema? On ju mõtlemise riknemine palju enam katk kui ümbritseva hinguse mingi halb segunemine ja muutumine. Sest viimane on elusolendite katk, kuivõrd nad on elusolendid, too aga inimeste oma, kuivõrd nad on inimesed. (2)

Ära põlga surma, vaid ole temaga rahul kui ühega sellest, mida loodus tahab. Sest nagu on noor olla ja vanaks saada, kasvada ja õitseda, nagu on hammaste, habeme ja hallide juuste tulek, nagu on seemet külvata, ihuvilja kanda ja ilmale tuua ning

teised looduspärased tegevused, mida su elu aastaajad toovad, nii on ka lagunemine. Niisiis on mõtlevale inimesele omane mitte suhtuda surmasse tervenisti andunult, tormakalt või upsakalt, vaid oodata teda kui üht looduspärastest tegevustest. Ja nagu praegu ootad, et sinu naise üsast väljuks vastsündinu, nii võtta vastu seegi tund, mil su hing langeb välja oma kestast. Kui aga tahad ka lihtlabast, võhikulegi tuttavat ja südamele mõjuvat ettekirjutust, siis eriti leplikuks teeb sind surma suhtes nende esemete vaatlemine, millest tuleb lahkuda, ja nende iseloomude vaatlemine, millega sa siis enam ei pea segunema. Sest ehkki nende peale ei tule mitte mingil juhul solvuda, vaid isegi nende eest hoolt kanda ja tasasel meelel taluda, siiski peab meeles pidama, et lahkud inimestest, kelle põhilaused pole samasugused. Sest kui üldse miski, siis kisuks meid teisele poole ja hoiaks elu küljes kinni üksnes see, kui oleks lubatud elada koos nendega, kes on omaks võtnud just sellised põhilaused. Nüüd aga näed, kui palju tülinat tuleb selle kooselu lahkhelidest, nii et võid öelda: tule kiiremini, surm, et ma veel ka ise iseennast ei unustaks. (3)

Kes eksib, eksib iseenda vastu; õiglusetu, tehes end halvaks, teeb halba iseendale. (4)

Sageli käitub õiglusetult see, kes jätab midagi tegemata, mitte üksnes see, kes midagi teeb. (5)

On küllalt, kui on käesolev käsitav arvamus, käesolev ühiskondlik tegevus ja käesolev rahulolev hingelaad kõige suhtes, mis juhtub vastavuses sellega, mis tuleneb põhjusest. (6)

Pühkida maha kujutlus, peatada püüdlus, kustutada soov, hoida sisim juhtija iseenda võimuses. (7)

Mõistusetutele olenditele on jaotatud üks hing, mõistuslikele on jaotatud üks mõtlev hing, nii nagu

kõigel, mis maast on pärit, on üks ka maa, ja nagu me ühe valgusega näeme ja üht õhku sisse hingame — kõik, kes me nägijad ja hingestatud oleme. (8)

Kõik, mis osaleb milleski ühises, kiirustab samasuguse poole. Kõik maast pärinev tõmbub maa poole, kõik märg voolab kokku, õhuline niisamuti, nii et tuleb kasutada eraldavaid tõkkeid ja jõudu. Tuli on küll tänu algmelisele tulele üleskanduv, kuid on niivõrd valmis ka iga siinse tulega koos põlema lööma, et iga kuivem aine on hästi süttiv, sest seda, mis süttimist takistab, on temasse vähem juurde segatud. Ja nii ka kõik see, mis ühises mõtlevas looduses osaleb, kiirustab samuti sugulasliku poole, või isegi enamal määral, sest sedavõrd kui ta on teistest parem, on ta ka valmim temale kodusega segunema ja kokku sulama. Juba mõistusetuil leiduvad mesilaspered, karjad, noorte üleskasvatamine linnupesades ja just nagu armastus. Sest juba seal olid olemas hinged ning paremais avalduv kokkuajav tung, millist polnud ei taimedel, kividel ega puudel. Mõistusega olendeil aga on riigid, sõprus, kodud ja koosolekud ning sõdades lepingud ja vaherahud. Veelgi parematel aga tekkis mingil viisil isegi eraldatuist ühtsus, nagu tähtedel. Nii suutis tõusmine parema poole isegi eraldatuses luua üksteisega kaasa tundmise. Ent vaata, mis praegu sünnib: praegu on üksnes mõtlevad olendid unustanud püüu üksteise poole ja lähenemise, ning üksnes siin pole näha kokkuvoolamist. Ja ikkagi, ehkki nad põgenevad, piiratakse nad ümber ning püütakse kinni. Sest loodus on tugevam. Kui oled tähelepanelik, siis näed, millest ma räägin. Võib ju pigem leida maa, mis maad ei puuduta, kui inimesest lahutatud inimese. (9)

Vilja kannab ka inimene, ka jumal, ka maailm, igaüks omal ajal. Pole tähtis, et harjumuspärases keelekasutuses käib see otseses tähenduses viinamarjaväädi ja muu sellise kohta. Mõistusel aga on nii ühine kui ka isiklik vili ja sellest sünnivad teised, samasugused nagu mõistus ise. (10)

Kui suudad, õpeta ümber, kui aga mitte, siis pea meeles, et selleks sulle heatahtlikkus antud ongi. Jumaladki on seesuguste suhtes heatahtlikud ning mõnes asjas annavad isegi kaasabi: tervises, rikkuses, kuulsuses. Vaat kui head nad on. Ja sinulgi on võimalik; või ütle, kes sind segab? (11)

Näe vaeva mitte nagu mõni vilets, mitte nagu keegi, kes tahab leida kaastunnet või imetlust, vaid tahtes üksnes üht: liikuda ja paigal seista nagu riiklik mõistus nõuab. (12)

Täna tulin välja kõikidest katsumustest, õigemini: viskasin välja kõik katsumused, sest nad polnud mitte väljaspool, vaid seespool, arvamustes. (13)

Kõik see on kogemusele tavaline, ajalt üürike, ainelt räpane; kõik on praegu nii nagu nende ajal, keda oleme matnud. (14)

Asjad seisavad uste taga, omaette, iseendist mitte midagi teades ega teada andes. Mis neist siis teada annab? Sisim juhtija. (15)

Mõistusliku ja riigis osaleva olendi jaoks ei seisne hea ja halb mitte elamuses, vaid tegevuses, nagu ka tema voorus ja pahe ei seisne mitte elamuses, vaid tegevuses. (16)

Ülesvisatud kivile pole allakukkumises midagi halba ega üleslendamises midagi head. (17)

Tungi läbi nende sisimatesse juhtijatesse ja vaata, millised on need kohtunikud, kelle ees hirmu tunned, ja millisteks kohtunikeks nad isegi iseendile on. (18)

Kõik on muundumises. Ja ka sina ise oled lakkamatus teisenemises ja mingis mõttes hävimises, ning ka terve maailm. (19)

Teise eksimus tuleb jätta sinna. (20)

Tegevuse katkemine, püüdluse, arvamuse lakkamine ja otsekui surm — mitte midagi halba. Mine nüüd üle igade juurde nagu lapsepõlv, poisipõlv, noorukiiga, vanadus — siingi on iga muundumine surm. On see siis kohutav? Mine nüüd üle vanaisaga elatud elu juurde, seejärel emaga, seejärel isaga; ning leides veel paljusid teisigi erinevusi, muundumisi ja katkemisi, küsi iseendalt: on see siis hirmus? Niisiis ka mitte terve elu katkemine, lakkamine ja muundumine. (21)

Kiirusta iseenda sisima juhtija juurde ja terviku oma juurde ja tolle juurde seal. Iseenda oma juurde, et teeksid temast õiglase mõtlemise, terviku oma juurde, et meenutada mille osa sa oled, tolle inimese juhtija juurde aga selleks, et tähele panna, kas seal on teadmatus või teadmine, ja ühtlasi mõelda, et ta on sugulane. (22)

Nii nagu sa ise oled üks neist, kellest moodustub kodanike terviklus, nii olgu ka su iga tegu üks neist, millest moodustub kodaniku elu. Kui aga mingi su tegu pole ei otseselt ega kaudselt ühiskondliku sihiga suhestatud, tükeldab see su elu, ei lase sel ühtne olla ning on mässumeelne nagu too, kes rahva hulgas kui selle osa ennast teatavast kooskõlast eraldab. (23)

Lapsikud tülid ja mängud ning laipu tassivad hinguseraasud — nii et tõelisemana tuleb pähe lugu varjuriigist. (24)

Pöördu põhjusliku jõu omaduse poole ja vaatle seda ainelisest eraldatuna; seejärel piiritle ka lühim

aeg, mille jooksul antud üksikomadus looduspäraselt kestab. (25)

Oled kannatanud palju seeläbi, et sulle pole küllalt olnud, kui su sisim juhtija teeb, mis talle on määratud. Kuid aitab! (26)

Kui teine sind laidab või vihkab, või kui nad midagi sellist kuuldavale toovad, pöördu nende hingede poole, tungi sisimasse ja vaata, millised nad seal on. Näed, et pole vaja end kramplikult pingutada, selleks et nemad võiksid sinu kohta midagi arvata. Tõsi küll, heasoovlik peab nende vastu olema — looduspäraselt on nad ju sõbrad. Ning jumaladki aitavad neid kõigiti — unenägude läbi, ennustuste läbi; muidugi neis asjus, mille vastu nad ükskõiksed pole. (27)

Üles, alla, igavikust igavikku — need on maailma ringkäigud. Ja terviku mõte püüdleb kas iga üksiku poole — kui nii, siis võta ta püüdluse tulemus vastu —, või püüdles ta üks kord, ülejäänu aga toimub vastavalt järgnevusele. Ja mis on milles? On ju mingil viisil kas aatomid või ameerid. Tervikuna aga: kui on jumal, on kõik hästi, kui aga sihipäratus, siis ära vähemasti sina ole sihipäratu. Peagi katab meid kõiki maa, siis muundub ka tema, ja nood muunduvad edasi ja siis jälle nood, edasi selles, mis on piiritu. Kes mõtleb muundumiste ja teisenemiste voogamisele ning selle kiirusele, hakkab põlgama kõike, mis on surelik. (28)

Terviku põhjus on tormlev vool, ta kannab kõike. Kui armetud aga on need riiklikult tegevad ja endi arvates pealegi veel filosoofiast lähtuvad mehikesed. Millised ilalõuad! Mida sa tahad, inimene? Tee seda, mida loodus praegu nõuab. Püüdle, kui on antud, ja ära vahi ringi, kas ikka märkab keegi. Ära looda Platoni riigile, vaid olgu sulle küllalt, kui

väikseimgi asi edeneb, ning ära pea sedagi millekski väheseks. Sest kes muudaks nende põhilauseid? Põhilausete muutmiseta aga — mis muud kui hädaldajate ja veendunuid teesklejate orjus? Lase käia ja nimeta mulle pealegi Alexandrost, Philippost ja Phaleroni Demetriost. Saab näha, kas nad nägid, mida üldine loodus tahab, ning kas nad endid kasvatasid. Kui aga tegid teatrit, pole keegi mind neid jäljendama mõistnud. Lihtne ja tagasihoidlik on filosoofia töö, ära tõuka mind eneseuhke pimestatuse poole. (29)

Vaadelda ülalt tuhandeid karju ja tuhandeid pühasid, kõiksuguseid meresõite tormis ja tüünuses ning nende erinevusi, kes ilmale tulevad, kokku saavad ja kaovad. Mõtle ka elule, mida varem on elanud teised, ja sellele, mida elatakse pärast sind, ning sellele, mida praegu elavad barbarlikud rahvad; ja kui paljud selle õige pea unustavad; kui paljud, kes sind praegu võib-olla kiidavad, õige pea laitma hakkavad; ja kuidas ei mälestus, kuulsus ega üldse miski pole kõneväärt. (30)

Häirimatus selle suhtes, mis juhtub välisest põhjusest lähtudes, õiglus selles, mis teostatakse sinus peituva põhjuse järgi; teisiti öeldes: püüdlus ja tegu, mis on lõplik ühiskondlikus tegevuses endas kui sinu jaoks looduspärases. (31)

Sa võid kõrvale jätta palju liigset, mis sind vaevab ja mis tervenisti rajaneb su arvamusel, ning juba sellega lood enda ümber avarust, et mõttes ümber haarata kogu maailm, mõelda igavikule, milles ise elad, ja mõtiskleda, kui kiiresti iga asi ositi muundub, kui lühike on kõik sünnist lagunemiseni ning milline haigutav igavik on ühtmoodi nii enne sündi kui ka pärast lagunemist. (32)

Kõik, mida sa näed, hävib õige pea, ja need, kes näevad seda hävimas, hävivad õige pea ka ise. Ja see, kes sureb kõrges eas, saab võrdseks sellega, kes suri enneaegu. (33)

Millised on nende sisimad juhtijad, mida nad taotlevad, mille pärast armastavad ja hindavad. Mõtle, et sa näed nende hingi paljana. Ja kui neile näib, et nad laites kahju või ülistades kasu toovad — milline iseteadlikkus! (34)

Kaotus pole midagi muud kui muundumine. Terviku loodus tunneb sellest rõõmu, tema, kellega kooskõlas kõik sünnib hästi, on sündinud samalaadselt terve igaviku ja sünnib edasi selles, mis on piiritu. Kuidas sa siis ütled, et kõik sündis halvasti, nagu on edaspidigi alati halvasti ja nii paljude jumalate seas pole niisiis leidunud mingit jõudu, et seda parandada, ning maailm on mõistetud olema lakkamatute hädade küüsis? (35)

Igaühe aluseks oleva aine allakäik: vesi, tolm, kondid, hais. Või siis jälle: maa kõvastumine — marmor, sadestused — kuld või hõbe, karvad — riided, veri — purpur, ja kõik muu selletaoline. Ja hinguski on selline ning muundub ühest teiseks. (36)

Aitab sest viletsast elust, nurisemisest ja ahvilikkusest! Mis sind häirib? Mis selles uut on? Mis sind endast välja viib? Põhjuslik? Silmitse teda. Või aine? Silmitse teda. Väljaspool neid pole midagi. Ent saa juba kord jumalategi suhtes lihtsamaks ja paremaks. Uurida seda sada aastat või kolm, see on üks ja seesama. (37)

Kui ta eksis, on halbus seal, võib-olla aga ei eksinudki. (38)

Kas juhtub kõik ühest mõtlevast allikast lähtudes otsekui ühe kehaga ning osa ei tohi hukka mõista seda, mis sünnib terviku heaks, või on aatomid ja mitte midagi muud peale segu ja laialipudenemise.

Mis sind siis häirib? Ütled sisimale juhtijale: oled surnud, hävinud, loomastunud, silmakirjatsed, liitud karjaga ja oled karjamaal. (39)

Jumalad kas ei suuda midagi või suudavad. Kui nad ei suuda, miks sa siis palud? Kui aga suudavad, miks sa siis ei palu neil anda pigem seda, et millegi sellise ees mitte hirmu tunda, midagi sellist mitte himustada ja millegi sellise pärast mitte ängistatud olla, mitte aga seda, et miski selline poleks olemas või oleks? Sest kui nad suudavad inimestele abiks olla, siis suudavad nad igal juhul ka selles abiks olla. Kuid võib-olla sa ütled, et selle andsid jumalad sinu võimusesse. Kui nii, kas pole siis parem kasutada vabalt seda, mis on sinu võimuses, kui orjalikult ja vääritult olla ükskõiksusetu selle suhtes, mis sinu võimuses pole? Ent kes sulle ütles, et jumalad ei toeta meid sellegi suhtes, mis on meie võimuses? Hakka selle eest paluma ja sa näed. Too palub: kui ma küll saaksin temaga magada! Sina aga: kui ma küll ei himustaks temaga magada! Teine: kui ma küll sellest lahti saaksin! Sina aga: kui mul küll poleks vajadust sellest lahti saada! Keegi kolmas: kui ma küll oma last ei kaotaks! Sina aga: kui ma küll ei kardaks teda kaotada! Üldse pööra oma palved sel viisil ümber ja vaata, mis sünnib. (40)

Epikuros ütleb: «Haiguse ajal ei pidanud ma vestlusi keha kannatustest, ja ka nendega, kes mind külastasid,» ütleb ta, «ei rääkinud ma millestki sellisest, vaid jätkasin loodusteaduse esmajärguliste asjadega tegelemist ning jälgides just seda, kuidas mõte sellistes ihus toimuvates liikumistes osaledes on häirimatu ja säilitab talle iseomase hüve,» ütleb ta, «ei andnud ma arstidele võimalust kõrgid olla, nagu teeksid nad midagi tähtsat, vaid elu kulges

hästi ja ilusti.» Haiguse ajal niisiis, kui oled haige, ja teistes katsumustes — nii nagu tema! Sest filosoofiast mis tahes asjaoludel mitte taganeda ning loodusetundjal võhikuga mitte ladrata, see on ühine kõigile koolkondadele. Jälgida üksnes seda, mis praegu toimub, ja seda elundit, mille läbi toimub. (41)

Kui sa kellegi häbematuse tõttu solvud, küsi eneselt kohe: kas on võimalik, et selles maailmas poleks häbematuid? Ei ole võimalik. Ära siis nõua võimatut. Sest toogi on üks neist häbematuist, kelle olemasolu maailmas on paratamatu. Seesama olgu sul käepärast ka kelmi, reetliku inimese ning igaühe puhul, kes milleski on eksinud. Sest meenutades, kui võimatu on see, et selliste sugu olemas ei oleks, muutud sa ka igaühe vastu üksikult heatahtlikumaks. Kasulik on kohe mõelda sellestki, millise vooruse loodus inimesele selle eksimuse vastu andis. Sest vastumürgina andis ta tõrksa vastu tasasuse, teise vastu jällegi teistsuguse võimu. Üldse on sul võimalik vääratanut ümber õpetada, iga eksija aga on vääratanu, sest eksib oma ülesande vastu. Ja pealegi, millist kahju on tehtud sinule? Sest nende seast, kelle peale tigestud, ei leia sa kedagi, kes oleks teinud midagi sellist, mille tõttu su mõttelaad halvemaks muutub, ent kõik sinu jaoks halb või kahjulik toetub ju sellele. Mida halba või võõrastavat on aga selles, kui kasvatamatu käitub nii nagu on kasvatamatule omane? Vaata, kas ei pea sa pigem iseennast süüdistama, kui ei oletanud, et too tolle vastu eksib. Sina ju oled saanud mõistuselt eeldused mõtlemaks, et too tolle vastu tõenäoliselt eksib, ja ikkagi unustad selle ning imestud, kui ta on eksinud. Eriti aga pöördu iseenda poole tagasi siis, kui sa mõistad

kedagi hukka reetlikkuse või tänamatuse pärast. On ju ilmselge, et eksimus on sinu oma, kui sa sellise hingelaadiga inimesest uskusid, et ta ustavaks jääb, või kui sa teenet osutades ei teinud seda lõplikult, ei teinud nii, et oleksid kohe saanud kogu vilja oma teost enesest. Sest kui oled teinud inimesele head, mida sa siis veel tahad? Kas pole küllalt sellest, et oled teinud midagi kooskõlas oma loomusega, sina aga otsid selle eest veel tasu? Sama hea, kui silm nõuaks hüvitust selle eest, et vaatab, ning jalad selle eest, et käivad. Sest nii nagu need on sündinud millegi sellise jaoks ning, tegutsedes kooskõlas iseenda ehitusega, neile eriomase kätte saavad, nii ka inimene, looduspäraselt heategija, kui teeb mingi heateo või aitab kaasa keskmisis asjus, on teinud seda, milleks ta on tehtud, ning on temale kuuluva saanud. (42)

Kümnes raamat

Kas saad sa siis, hing, kunagi heaks ja lihtsaks ja ühtseks, nii, et oled otsekui alasti, avatum kui sind ümbritsev keha? Kas tunned sa kunagi armastavat ja rahulduvat hingelaadi? Kas saad sa kunagi täielikuks, mitte midagi vajavaks, mitte midagi ihaldavaks, mitte midagi himustavaks — ei elusat ega elutut naudingute maitsmiseks, ka mitte aega, et neid kauem maitsta, ei paiga, maakoha või õhu meeldivust ega inimeste sobivust? Millal on sulle küllalt sellest, mis on käes, ning veenad end, et kõik on sul käes ja kõik on sul hästi, kõik on jumalate käest ja on ka edaspidi hästi, mis neile on meelepärane ja mida nad annavad täiusliku olendi alalhoidmiseks, kes on hea, õiglane ja ilus, kes kõike sünnitab, koos hoiab ja hõlmab ning võtab endasse selle, mis laguneb teiste samasuguste sünniks? Kas saad sa kunagi selliseks, et oled kodanik selles linnas koos jumalate ja inimestega, neid milleski hukka mõistmata ja teenimata neilt etteheiteid? (1)

Jälgi, mida su loomus taotleb, kuivõrd sa üksnes loomuse poolt juhitav oled; siis tee seda ja lase sel toimuda, kui selle tõttu ei satu halvemasse seisundisse sinu kui elusolendi loomus. Järgmiseks tuleb jälgida, mida taotleb sinu kui elusolendi loomus ja kõik see vastu võtta, kui selle tõttu ei satu halvemasse seisundisse sinu kui mõistusega olendi loomus. Mõistusega olend aga on ühtlasi ka riigis osa-

lev. Kasuta niisiis neid mõõdupuid, tegelemata millegi tühisega. (2)

Kõik, mis juhtub, juhtub kas nii, et sa looduspäraselt suudad seda välja kannatada, või siis nii, et sa ei suuda seda välja kannatada. Kui see juhtub nii, et sa looduspäraselt suudad seda välja kannatada, ära ärritu, vaid kannata, nagu loodus on sulle andnud; kui aga nii, et sa välja kannatada ei suuda, ära ärritu, sest sind hävitades see kaob. Pea aga meeles, et looduspäraselt suudad sa välja kannatada kõike, mille väljakannatatavaks ja talutavaks tegemine on sinu arvamuse võimuses, kujutluse läbi, et nii teha on sulle kasulik või kohane. (3)

Kui ta on eksiteel, siis õpetada heatahtlikult ja näidata, milles vääratus seisneb. Kui sa aga seda ei suuda, siis süüdistada iseennast või isegi mitte iseennast. (4)

Mis ka sinuga ei juhtuks, see on sulle igavikust peale ette valmistatud ning põhjuste põiming kettras igavesest ajast alates kokku nii sinu olemasolu kui ka selle juhtumuse. (5)

Kas aatomid või loodused. Kõigepealt olgu aluseks see, et ma olen osa tervikust, mida juhib loodus. Seejärel see, et ma olen teatud viisil kodusussuhtes samasuguste osadega. Seda meeles pidades pole ma, kuivõrd ma osa olen, rahulolematu mitte millegagi, mis mulle tervikust antakse, sest osale pole kahjulik mitte miski, mis tervikule kasu toob. Tervikul aga pole midagi, mis talle kasu ei tooks, ja see on üldse omane kõigile loodustele, maailma omale aga lisandub veel see, et mitte mingi väline põhjus ei saa teda sundida sünnitama midagi iseendale kahjulikku. Pidades seega meeles, et ma olen sellise terviku osa, olen ma rahul kõigega, mis tuleb, kuivõrd ma aga olen teatud viisil kodusussuhtes

samasuguste osadega, ei tee ma midagi ühiskonnavõõrast, vaid pigemini arvestan samasugustega ning suunan iga püüdluse ühisele kasule, vastupidisest aga hoidun. Ja kui see kõik nii teostub, on paratamatu, et elu voolab jõudsalt, just nii nagu on jõudsavooluline sellise kodaniku elu, kes kaaskodanikele kasu tuues sammub edasi tegudelt tegudele ning võtab rõõmuga vastu kõik, mis linn talle osaks annab. (6)

On paratamatu, ütlen ma, et terviku osad, nii palju kui maailm neid hõlmab, hävivad — seda sõna tuleb võtta teisenemist tähistavana. Kui see, ütlen ma, on neile halb ja paratamatu, siis pole tervik seda hästi korraldanud, kui osadel tuleb võõranduda ja nad on tehtud hävimise suhtes ükskõiksusetutena. Kas loodus sellisel juhul püüdis ise oma osadele halba teha, teha nad sellisteks, et nad halvaga kergesti kokku juhtuvad ja nendega paratamatult halba juhtub, või siis jäi tema ees varjatuks, et sellised asjad sünnivad? Kumbki on uskumatu. Kui aga keegi loodust kõrvale jättes seletaks, et see toimub loomulikuna, on seegi naeruväärne: öelda, et muundumine on terviku osade jaoks loomulik, ühtlasi aga imestuda ja ärrituda nagu millegi sellise puhul, mis on loodusega vastuolus, ja seda eriti siis, kui toimub lagunemine selleks, millest iga asi koosneb. Sest on kas nende algmete laialipudenemine, mille ühendina tekitakse, või siis tahke muutumine maa-algmeliseks ning hingusliku muutumine õhu-algmeliseks, nii et nemadki võetakse tervikü mõistusesse, mis kas ringkäiguti tulestub või siis igaveses vaheldumises uueneb. Ning ära kujutle ei tahket ega hinguslikku millegi sellisena, mis on sündimisest peale olemas. Sest kõik see tuli juurdevooluna alles eile või üleeile, toidust ja sis-

setõmmatavast õhust. Muundub niisiis see, mis tuli, mitte too, mille ema sünnitas. Oleta aga, et too: see seob sind liialt isikliku üksikomaduse külge, millel, arvan ma, pole mingit tähtsust selle suhtes, millest praegu on jutt. (7)

Pannes endale nimed «hea», «tagasihoidlik», «tõemeelne», «teravmeelne», «üksmeelne», «kindlameelne», vaata, et sa neid nimesid ei muudaks ega kaotaks, ning pöördu kiiresti nende juurde tagasi. Pea meeles, et «teravmeelsus» pidi sul tähistama iga asja eritlevat vaatlemist ja tähelepanelikkust; «üksmeelsus» — selle vabatahtlikku vastuvõtmist, mida üldine loodus osaks annab; «kindlameelsus» — mõtleva osakese tõusmist kõrgemale ihu sujuvast või katkelisest liikumisest, kuulsusest, surmast ja muust sellisest. Kui niisiis ise hoiad end nende nimede juures, ihkamata, et teised sind nendega nimetaksid, saad teiseks inimeseks ja astud teise ellu. Sest olla edaspidigi selline, milline oled olnud seni, ning sellises elus end lõhki rebida ja määrida, on omane vaid väga tundetule ja elu külge klammerdunud inimesele, samasugusele nagu pooleldi äranäritud loomavõitlejad, kes, täis haavu ja verelögaga kaetud, siiski anuvad, et neid homseni hoitaks — selleks et neid sellistena nendesamade küünte ja lõugade vahele heidetaks. Toeta end seega nendele vähestele nimedele ning kui sa neil püsida suudad, siis püsi, nagu oleksid ümber asunud mingitele õndsate saartele; kui aga tajud, et langed maha ega jõua kinni hoida, mine julgesti mingisse nurgakesse, kus see sulle jõukohane on, või lahku üldse elust, mitte vihastudes, vaid lihtsalt, vabalt ja tagasihoidlikult, saades elu jooksul teha vähemasti selle üheainsagi teo — nii ära minna. Neid nimesid meeles pidada aga aitab sul suuresti see, kui pead meeles jumalaid, ja et nad ei taha mitte endi ees lipitsemist, vaid seda, et kõik mõistusega olendid nendega sarnastuksid ja et viigipuu teeks seda, mis on omane viigipuule, koer seda, mis koerale, mesilane seda, mis mesilasele, ning inimene seda, mis inimesele. (8)

Näitemäng, sõda, ärevus, orjamine — päev-päevalt pühitakse minema pühasid põhilauseid, mida sa oled kujutlenud, olemata looduseuurija, ning minna lasknud. Kõike aga peab nägema ja tegema nii, et asjaoludega toime tulla ja ühtlasi ka vaatlemisega tegelda ning hoida igasuguste asjade teadmisest tulenev enesekindlus märkamatuna, kuid mitte peidetuna. Sest millal küll tunned sa lihtsust? millal tõsist väärikust? millal iga asja puhul äratundmist, mis see on oma olluse poolest, milline koht sellel maailmas on, kui kaua aega loodupäraselt kestab, mille ühendina on tekkinud, kellele võib osaks langeda ning kes võivad seda anda ja ära võtta? (9)

Ämblik püüdis kinni kärbse ja on uhkust täis, mõni teine jänese, mõni teine võrgu abil sardiini, mõni teine metssead, mõni teine karud, mõni aga sarmaadid. Kas ei osutu nad röövleiks, kui uurid nende põhilauseid? (10)

Kuidas kõik üksteiseks muundub: leia endale kavakindel vaatlusviis, pea sellest lakkamatult kinni ning arenda end selles vallas, sest miski ei põhjusta suuremeelsust rohkem. Kehast vabaks saanud on ka see, kes mõeldes, et peagi tuleb see kõik jätta ja inimeste seast ära minna, on end selles, mis ta ise teeb, tervenisti pühendanud õiglusele, muus aga, mis juhtub, terviku loodusele. Mida aga keegi tema kohta ütleb või arvab või tema vastu ette võtab, sellega ta mõtlemist ei vaeva ning talle on küllalt

neist kahest: teha õiglaselt seda, mida praegu tuleb teha, ja armastada seda, mis talle praegu on osaks antud; igasuguse ajahäda ja rabelemise aga on ta kõrvale heitnud ning ei soovi midagi muud kui sammuda otseteed, seadust mööda, ja sammudes otseteed järgida jumalat. (11)

Milleks on vaja oletada, kui on võimalik järele vaadata, mis tuleb ära teha, ja kui sa seda näed, heatahtlikult ja tagasi vaatamata selle kallale asuda, ent kui sa ei näe, siis hoiduda otsustamast ning kasutada parimaid nõuandjaid, kui aga miski sellele vastu astub, minna edasi vastavalt olemasolevatele eeldustele ja läbimõeldult, pidades silmas seda, mis näib õiglane olevat. Sest kõige parem on edu saavutada selles, kuna ka ebaõnnestumine seisnegu üksnes selles. Rahulik ja ühtlasi liikuv, helge ja ühtlasi püsikindel on see, kes kõiges järgib mõistust. (12)

Küsida eneselt kohe pärast unest ärkamist: see, kas kellegi teise läbi sündiv on õiglane ja hea, on ju sulle ükskõik? Ükskõik. Ning sa pole ju unustanud, et need, kes kõrgilt teistele kiitust või laitust jagavad, on nii- ja niisugused oma voodeis ja nii- ja niisugused laua taga, ning mida nad teevad, mille eest põgenevad, mida taga ajavad, mida varastavad ja mida riisuvad — mitte käte ja jalgadega, vaid endi kõige hinnalisema osaga, mis, kui ta vaid tahab, saab ustavuseks, häbitundeks, tõemeeleks, seaduseks, heaks jumaluseks. (13)

Kõike andvale ja tagasi võtvale loodusele ütleb haritud ja tagasihoidlik inimene nii: «Anna, mida sa tahad, võta, mida sa tahad.» Ent ta ei ütle seda trotsides, vaid alludes ja heast tahtest. (14)

Vähe on seda, mis on jäänud. Ela nagu mäel, sest on ükskõik, kas seal või siin, olles maailmas kõik-

jal kui ühes linnas. Nähku inimesed ja saagu tundma tõelist meest, kes elab kooskõlas loodusega. Kui välja ei kannata — tapku. Sest see on parem kui nii elada. (15)

Üldse enam mitte arutleda, milline see hea inimene on, vaid selline olla! (16)

Pidevalt kujutlus tervest igavikust ja tervest ollusest, ja et iga üksik on olluse suhtes nagu viinamarjaseemneke, aja suhtes aga nagu puuri pööre. (17)

Mistahes esemele lähenedes mõelda temast kui juba lagunevast ja muundumises olevast ning justkui mädanemises või laialipudenemises, või kuidas iga asi on looduspäraselt sündinud otsekui suremiseks. (18)

Millised on nad süües, magades, paaritudes, asjal käies, muu seesugune. Seejärel, millised on nad uhkeldades, ennast tähtsaks tehes või pahurad olles ja üleolevalt noomides. Ent kui paljude suhtes nad vähe aja eest olid orjalikud ja mille pärast! Ja mis neist peagi saab. (19)

Kasu toob igaühele see, mida terviku loodus talle toob, ning kasu toob siis, kui ta toob. (20)

Ja vihma tahab Maa ja ka kõrge Eeter tahab, maailm aga tahab teha seda, mis peab sündima. Niisiis ütlengi ma maailmale: ma tahan koos sinuga. Räägitakse ju sel viisil ka, et «see tahab vägisi sündida». (21)

Kas elad siin ja oled juba harjunud, või lähed ära ja tahtsid seda, või sured ja oled oma teenistuse lõpetanud. Peale selle pole midagi. Niisiis olgu su meel kerge. (22)

Alati olgu selge, et väli on vaat selline ja kuidas kõik siinne on seesama, mis kõrgel mäe otsas või mererannal või kus tahes. Sest kohe leiad seda, mis

on Platonil: «Rajas mäele kindlustatud karjatara,» ütleb ta, ja «lüpsab määgijaid.» (23)

Mis on minu jaoks mu sisim juhtija ja milliseks ma teda praegu teen ja milleks ma teda praegu kasutan? Ega ta ometi pole mõtlemisest tühi, ega ta pole ühiskonnast lahutatud ja eemale kistud, ega ta pole ihuga niivõrd liitunud ja segunenud, et käib kaasas selles toimuvate muutustega? (24)

Kes põgeneb isanda eest, on jooksik. Isand aga on seadus ja jooksik on see, kes seadusest üle astub. Ent ühtlasi ka see, kes on ängistatud, vihastub või tunneb hirmu millegi sellise tõttu, mis tahab juhtunud olla või juhtuda või tulevikus juhtuda, — millegi tõttu, mis on korraldatud kõiksuse juhtija poolt, see aga on seadus, seades igaühe ette ülesande, mis kellelegi on osaks antud. Niisiis on see, kes on ängistatud, vihastub või hirmu tunneb, jooksik. (25)

Seemne üska heitnud, eemaldus, ja edaspidi võtab selle üle juba teine põhjus ning toob ilmale vastsündinu. Millest — ja millise! Või jälle, saatis toidu kõrist alla ja edaspidi võtab selle üle teine põhjus ning loob aistingu, püüdluse, terve elu ja tegevuse ning palju muud igasugust. Seega siis vaadelda seda, mis niivõrd varjatult on sündinud, ja näha sedagi jõudu samuti, nagu näeme seda, mis tõmbab maa poole või kannab ülespoole: mitte silmadega, kuid mitte vähem selgesti. (26)

Pidevalt mõelda, kuidas kõik see, mis praegu sünnib, varemgi sündis, ja mõelda ka, et see tulevikus sünnib. Ja seada enesele silme ette terveid näitemänge ja etteasteid, kõik samalaadsed, mida sa tunned kas omaenese kogemusest või vanemast ajaloost, nagu kogu Hadrianuse õukond, kogu Antoninuse õukond, kogu Philippose, Alexandrose

või Kroisose õukond. Sest noodki olid samasugused, ainult et teistega. (27)

Kujutle, et igaüks, kes millegi tõttu ängistatud või rahulolematu on, sarnaneb ohvriks toodava põrsaga, kes vastu punnib ja kisendab; selline on seegi, kes üksinda oma voodis vaikselt halab meie seotuse pärast. Ja et üksnes mõistusega olendile on antud vabatahtlikult järgida seda, mis sünnib; lihtsalt järgida aga on kõigile paratamatu. (28)

Pöörates ükshaaval tähelepanu igale asjale, mida teed, küsi endalt, kas surm on seetõttu kohutav, et sa tollest ilma jääd. (29)

Kui kellegi eksimus sind solvab, mine kohe üle selle juurde, et mõtiskleda, mille samataolise suhtes sa ise eksid, näiteks: kas ei pea sa hüveks raha, naudingut või siis kuulsust ja muud selletaolist. Sest seeläbi unustad sa viha kiiresti ja ühtaegu tuled mõttele, et ta on selleks sunnitud. Sest mis tal sinna parata? Või kui suudad, siis võta temalt sundus. (30)

Kui näed Satyronit, kujutle Socraticust või siis Eutychest või Hymenit; kui näed Euphratest, kujutle Eutychionit või Silvinust, kui Alkiphronit, siis Tropaiophorost, kui näed Xenophoni, kujutle Kritonit või Severust, ja kui iseennast vaatad, kujutle kedagi keisreist, ning igaühe puhul teist vastavat. Siis tulgu sulle ühtaegu mõttesse: kus nad on? Mitte kusagil või ei tea kus. Sest sel viisil silmad sa edaspidi inimlikes asjus pidevalt paljast suitsu ja eimiskit, eriti kui ühtaegu meeles pead, et mis kord on muundunud, seda pole kogu piiritu aja jooksul enam kunagi. Ja mis on siis milles? Miks pole sulle küllalt sellest, et läbida see lühike ajavahemik sündsalt? Millise aine ja tingimuse eest sa põgened? Sest mis see kõik on, kui mitte harjutused mõistuse

jaoks, mis on hoolikalt ja loodust uurivana näinud, mis elus juhtub? Niisiis püsi, kuni teed endale omaseks ka selle, nii nagu tugev magu enesele kõik omaseks teeb, nagu lõõmav tuli, ükskõik, mis sa sinna viskad, teeb sellest leegi ja sära. (31)

Ärgu saagu keegi sinust õigusega öelda, et sa pole lihtne või pole hea; olgu valelik see, kes sinust midagi sellist arvab. Kõik see on sinu võimuses, sest kes takistab olemast hea ja lihtne? Ainult et otsusta mitte enam elada, kui sa selliseks ei saa. Sest ka mõistus ei vali seda, kes selline ei ole. (32)

Mida saab selle suhtes kõige tervemal viisil teha või rääkida? Sest milline see ka poleks, seda teha või öelda on võimalik. Ja ära too ettekäändeks, et sind takistatakse.

Sa ei lakka hädaldamast enne, kui tunned, et nii nagu on naudingute otsijate jaoks luksus, on sinu jaoks võimalus teha antud ja ettesattuva ainega seda, mis on inimese ehitusele omane, sest naudingu maitsmiseks tuleb arvata kõik, mida on võimalik teostada oma loomusega kooskõlas; ning võimalik on kõikjal. Silindrile pole antud kulgeda kõikjal talle omases liikumises, ka mitte veele, tulele ega teistele, mida juhib loodus või mõistuseta hing, sest palju on seda, mis tõkestab ja teel ees seisab. Mõtlemine ja mõistus aga võib minna läbi kõige, mis talle vastu juhtub, nii nagu talle on loomupärane ja nagu ta tahab. Hoides silme ees seda kergust, millega mõistus kulgeb läbi kõige nagu tuli üles, kivi alla ja silinder kallakut pidi, ära midagi muud enam otsi. Sest ülejäänud kammitsad kuuluvad kas kehale, mis on laip, või siis — kui pole ei arvamust ega mõistuse enese järeleandlikkust — ei masenda

ega tee üldse midagi halba, sest muidu saaks seegi, kes seda tunneb, otsekohe halvaks. On ju kõik teised ehitatud nii, et kui nendega midagi halba juhtub, saab ka kannataja ise halvemaks. Inimene aga, võib öelda, saab siin isegi paremaks ja kiiduväärsemaks, kui ta seda, mis ette tuleb, õigesti kasutab. Üldse pea meeles, et sellele, kes on looduspäraselt kodanik, ei tee kahju mitte miski, mis ei tee kahju linnale, linnale aga ei tee kahju see, mis seadusele kahju ei tee. Ent seadusele ei tee neist niinimetatud hädadest kahju mitte ükski. Ei kahjusta aga seadust — niisiis ka mitte linna ega kodanikku. (33)

Kes juba kord on õigete põhilausete käest hammustada saanud, sellele on ängistumatuse ja kartmatuse meeldetuletamiseks küllalt ka kõige lühemast ja üldtuntumast, nagu: «Lehti ju tuul maha pillutab puudelt ... nii inimsoogagi on.» Lehekesed aga on ka su lapsed; lehekesed on ka need, kes veendunud ilmel kiitust karjuvad või kaasa hüüavad või, vastupidi, kes neavad või salamisi laidavad ja pilkavad; lehekesed on needki, kes pärastist mainet edasi kannavad. Sest kõik nad sünnivad siis, «kui jälle on käes kevadpäevad», siis kisub tuul nad maha ja seejärel loob mets oma ainest nende asemele teised. Lühiajalisus on kõigele ühine. Ent sina põgened või ajad taga nii, nagu oleks kõik igavene. Veel veidi, ja suled silmad, seda aga, kes sind hauda kannab, nutab kohe keegi teine taga. (34)

Terve silm peab vaatama kõike, mis on nähtav, ja mitte ütlema «rohelist tahan», sest see on iseloomulik haigele. Ning ka terve kuulmine ja haistmine peavad kõigeks kuuldavaks ja haistetavaks valmis olema ja terve magu peab kõigesse toitvasse suhtuma samuti nagu veski kõigesse, mida

jahvatama ta on ehitatud. Ja nii peab ka terve mõttelaad kõigeks, mis juhtub, valmis olema; öeldes aga «jäägu mu lapsed ellu» ja «kiidetagu kõike, mida ma teen», on ta silm, mis nõuab rohelist, või hambad, mis midagi pehmet nõuavad. (35)

Kellelgi pole nii palju õnne, et kui ta sureb, ei seisaks kõrval mõned, kes halva sündmuse rõõmuga vastu võtavad. Ta oli korralik ja tark, ent lõpuks leidub ikkagi keegi, kes endamisi sõnab: «Lõpuks ometi puhkame sellest koolmeistrist. Tõsi, ta polnud meist kellegi vastu karm, ent mina tundsin, et ta salamisi meile etteheiteid teeb.» Seda korraliku puhul. Aga meis — kui palju meis on veel muud, mille tõttu nii mõnigi tahab meist lahti saada. Mõtled sellele surres ja lahkud kergemini, kui arutled: «Lähen ära sellisest elust, kus isegi kaaslased, kelle pärast ma nii palju võitlesin, jumalaid palusin, muretsesin, isegi nemad tahavad, et ma minema läheksin, lootes võib-olla sellest endile mingit mugavust. Milleks siis siinviibimisest kinni hoida ja tahta, et see pikem oleks?» Kuid ära lahku selle tõttu nende vastu vähem heatahtlikuna, vaid oma tava järgides sõbralikuna, heasoovlikuna ja lahke meelega; ning mitte ka nii, nagu kistaks sind eemale, vaid nii nagu sellel, kes rahulikult sureb, hing kergesti kehast vabaneb, nii peab toimuma ka eemaldumine nendest; sest nendegagi sidus ja ühendas loodus. Nüüd aga eraldab. Eraldungi nagu kodustest, ent mitte tõrkudes, vaid sunduseta, sest seegi on üks neist asjust, mis on loodusega kooskõlas. (36)

Harjuta end, niivõrd kui võimalik, kõige puhul, mida keegi ka teeb, endamisi küsima: mille poole ta sihib? Ent alusta iseendast ning uuri kõigepealt iseennast. (37)

Pea meeles, et niidist tõmbaja on tema, sisemuses peituv: tema on kõnejõud, tema on elu, tema, võib öelda, on inimene. Ära kunagi kujutle temaga koos ka seda anumataolist, mis sind ümbritseb, ega neid tööriistu, mis on külge voolitud, sest need sarnanevad kirvega, selle vahega, et on külge kasvanud. Pole ju neist osadest neid liikumises või paigalseisus hoidva põhjuseta rohkem kasu kui süstikust kudujata, pilliroost kirjutajata või piitsast hobuseajajata. (38)

Üheteistkümnes raamat

See, mis on omane mõistuslikule hingele: näeb iseennast, liigendab iseennast, teeb end selliseks, nagu tahab; vilja, mida kannab, lõikab ise (taimede vilju ja seda, mis vastab neile loomade juures, aga lõikavad teised); saavutab iseenda sihi, olgu elu piir kus tahes. Mitte nii nagu tantsimise, näitlemise või muu sellise puhul, kus terve tegevus saab mittetäielikuks, kui miski vahele astub, vaid igas osas ja kus teda ka ei tabataks, teeb ta selle, mis on iseendale ette seadnud, täidetuks ja mitte midagi vajavaks, nii et võib öelda: mina olen oma kätte saanud. Veel aga käib ta läbi terve maailma ja tühjuse selle ümber ning selle piirjooned, sirutub igaviku piiritusse, hõlmab terviku ringkäigulise taastuleku ning mõtiskleb ja mõistab, et need, kes tulevad pärast meid, ei näe midagi enneolematut, nagu ei näinud midagi erakordset ka need, kes olid enne meid, ning teataval määral on neljakümneaastane, kes vähegi mõelda suudab, tänu samalaadsusele näinud kõike, mis on olnud ja mis tuleb. Mõistuslikule hingele on omased ka ligimesearmastus, tõde ja häbitunne, ning see, et ta ei hinda midagi rohkem kui iseennast, mis on omane ka seadusele. Nii ei erinegi millegi poolest õige mõistus ja mõistus, millel põhineb õiglus. (1)

Hakkad põlgama lõbusat laulu, tantsu ja pankraationi, kui jaotad lauluviisi üksikuteks helideks ja igaühe puhul eneselt küsid, kas ta sind vallutab; oleks ju häbi seda tunnistada. Ja vastavalt

ka tantsuga — iga liigutuse ja asendi puhul, ning samuti pankraationiga. Üldse pea meeles, et välja arvatud vooruse ja sellest tuleneva puhul, on vaja tõtata osade juurde ning nendeks lahutamise kaudu jõuda põlguseni. Seesama kanna üle ka tervele elule. (2)

Milline on hing, kes on valmis, kui tuleb juba kehast lahku minna ja kas kustuda, laiali pudeneda või alles jääda. Ja et see valmidus tuleks isiklikust otsustusest, mitte paljast vastuhakust nagu kristlased, vaid läbimõeldult, väärika tõsidusega, nii et see ka teistele oleks veenev, etendamata tragöödiat. (3)

Olen teinud midagi ühiskonna heaks — niisiis olen saanud kasu. Et see alati käepärast oleks, ja ära kunagi loobu. (4)

Mis on sinu kunst? Hea olla. Kuidas võiks see aga sündida hästi, kui mitte nõuete abil, mis käivad nii terviku looduse kui ka inimese iseomase ehituse kohta. (5)

Kõigepealt tulid tragöödiad, mis pidid meelde tuletama seda, mis juhtub, ja et see loomupäraselt nii toimub ja et te nende asjade üle, millel lasete laval oma meeli köita, ei kurdaks suuremal laval. Sest te ju näete, et need peavad nii teostuma ja et neid kannatavad välja needki, kes «Oi sind, Kithairon» kisendavad. Ning näitemängude tegijad on ka kasulikke asju öelnud, eelkõige näiteks: «Kui mind mu lastega on jätnud taeva hool, siis sellelgi on mõte», või jälle: «Ei vihaaluseks või saada asjad» ja: «Ka elu lõigataks' kui küpseid viljapäid» ja muud sellist. Pärast tragöödiat tuli vana komöödia, mis paistis silma kasvatusliku, avameelse kõnega ning manitses sugugi mitte kasutult just otseütlemise enese abil vabanema pimestatusest; millekski selliseks võttis selle üle ka Diogenes.

Pärast seda oli mingi keskmine komöödia ja lõpuks uus — võeti ta millekski üle või mandus vähehaaval jäljendusliku osavuse taotlemisse, mine võta kinni. See, et needki midagi kasulikku ütlevad, pole teadmata, kuid kogu sellise loomingu ja selle lavaleseadmise ettevõtmine — millist eesmärki see silmas pidas? (6)

Kui selgesti tuleb pähe, et elus pole filosofeerimiseks teisi nii sobivaid tingimusi kui need, milles praegu juhtud viibima. (7)

Oks, mis on ära lõigatud naaberoksast, ei saa olla ära lõikamata ka tervest taimest. Nii on ka inimene, kes on lahku löönud ühest inimesest, välja langenud tervest ühiskonnast. Oksa lõikab ära keegi teine, inimene aga eraldab end ligimesest ise, vihates ja ära pöördudes, ent ei tea, et on end ühtlasi kogu riikkondsusest lahti raiunud. Ja siiski on olemas Zeusi, ühiskonna rajaja and: meil on võimalik naabriga uuesti kokku kasvada ning uuesti olla terviku kaasmoodustajaks. Muidugi kui selline lahutumine ja sellega seotu sageli sünnib, siis, kaugele minnes, loob see midagi raskesti ühendatavat ja vaevaga taastatavat. Ja üldse ei sarnane oks, mis algusest peale on koos võrsunud ja kooshinguslikuna püsinud, sellega, mis pärast maharaiumist jälle külge on poogitud, rääkigu aednikud mis tahes. Ühiselt kasvada, ent mitte ühiseid põhilauseid omada. (8)

Nii nagu ei saa sind õigest tegevusest kõrvale pöörata need, kes sulle teele ette seisavad, kui sa õige mõistusega kooskõlas edasi lähed, nii ärgu juhtigu nad sind eemale ka heatahtlikkusest nende vastu. Hoia ühtmoodi kinni mõlemast, nii vankumatust otsustusest ja tegevusest kui ka tasasest meelest nende vastu, kes püüavad sind takistada või mingil muul viisil ärritada. Sest nende peale pahaseks saada — seegi on jõuetus, nii nagu ka tegevusest lahti öelda või end heidutada lastes alla anda: on ju mõlemad võrdselt oma koha rivis maha jätnud, nii see, kes kohkunult taganeb, kui see, kes võõrandub oma looduspärasest sugulasest ja sõbrast. (9)

Ei ole ükski loodus kunstist halvem, sest kunstid jäljendavad loodusi. Kui aga nii, siis ei jää ka kõigist teistest täiuslikum ja kõige hõlmavam loodus kunsti leidlikkusest maha. Kõik kunstid teevad halvemaid paremate pärast, niisiis ka üldine loodus. Ning sealt ka õigluse tekkimine, sellest aga saavad olemasolu kõik ülejäänud voorused. Sest mis on õiglane, jääb järgimata, kui me kas pole ükskõiksed keskmiste asjade vastu või oleme kergesti petetavad, kaalutlematud või kõikuvad. (10)

Kui juba kord asjad ise sinu juurde ei tule — need, mille eest põgenemised ja mille tagaajamised sinus segadust loovad —, vaid mingil viisil sa ise lähed nende juurde, siis viibigu rahus vähemasti su otsustus nende üle, ning nemadki püsivad liikumatuina ja sind ei nähta ei taga ajamas ega põgenemas. (11)

Hingekera on omakujuline siis, kui ta millegi poole välja ei sirutu, end sissepoole kokku ei suru, seemet ei külva ega kokku ei tõmbu, vaid heidab valgust, milles näeb tõde, kõigi asjade puhul ja iseendas. (12)

Keegi hakkab sind põlgama? Vaadaku ise. Mina aga vaatan, et mina midagi põlastusväärset tegema või rääkima ei juhtuks. Hakkab vihkama? Vaadaku ise. Mina aga olen kõigi suhtes heatahtlikuna ja hästi meelestatuna valmis temalegi näitama, milles ta vääratus seisneb, ent mitte häbistades ega esile

tõstes, et ma seda talun, vaid siiralt ja lahkelt nagu too kuulus Phokion, kui ta vaid üksnes sellist nägu ei teinud. Sest see peab olema seespool ja jumalad peavad nägema inimest, kes hinges kellegi peale kurjaks ei saa ega kaeba, kui kohutav kõik on. Sest mida halba on sinu jaoks olemas, kui sa ise teed praegu seda, mis on sulle loomupärane, ning võtad vastu selle, mis on terviku loodusele õigeaegne; inimesena, kes on kutsutud ja seatud selleks, et oleks, kelle läbi teostuks üleüldiselt kasulik. (13)

Üksteist põlates püüavad nad üksteisele meeldida ning üksteisest üle olla tahtes on üksteise suhtes alandlikud. (14)

Kui rikutud ja võlts on see, kes ütleb: «Olen otsustanud olla sinu suhtes lihtne ja otsekohene.» Mida sa teed, inimene? Seda pole vaja ette teatada, see ilmneb kohe: laubale peab see kirjutatud olema, juba hääles on see olemas, juba silmadest paistab välja, nii nagu armastaja juba armastatu pilgust kõik teada saab. Üldse peab see, kes on lihtne ja hea, olema nagu higist lehkav inimene, nii et kõrvalseisja seda lähenedes tahes-tahtmata tunneks. Agaralt püüdlik lihtsus aga on peidetud nuga. Pole midagi inetumat hundisõprusest, sellest hoidu kõige enam. Hea, lihtne ja heatahtlik on silmadest näha ega jää varjatuks. (15)

Aga kõige paremal viisil elada — see jõud on hinges, kui ollakse ükskõikse suhtes ükskõikne. Ükskõikne aga ollakse siis, kui vaadeldakse iga asja lahutatult ja tervikuna ning meeles pidades, et ükski neist ise ei loo meie arvamust temast ega tule meie juurde, vaid on liikumatu, ning meie ise sünnitame otsuse tema kohta ja otsekui kirjutame selle endis üles, ehkki on võimalik ka mitte kirjutada, ja kui see varjatult on juhtunud, siis kohe

maha pühkida; ja et sellist tähelepanelikkust on ainult väheseks ajaks ning siis ongi elu läbi. Mis siis on siin rasket, et selles suhtes kõige paremini läheks? Kui nad on loodusega kooskõlas, siis tunne rõõmu ja olgu sul kerge, kui aga loodusega vastuolus, siis otsi, mis on kooskõlas sinu loomusega, ja tõtta selle poole, ka siis, kui see kuulsust ei too. Sest oma hüve otsimine on igaühele andestatav. (16)

Kust iga asi on tulnud, millistest põhiosadest koosneb, milleks muundub, milliseks saab muundudes ja kuidas temaga midagi halba ei juhtu. (17)

Ja kõigepealt, milline on minu suhe nendega, ja et me oleme sündinud üksteise pärast ja et teisest vaatekohast olen ma sündinud nende eestseisjaks nagu jäär või sõnn oma karjale. Ülaltpoolt aga lähtu sellest: kui mitte aatomid, siis tervikut valitsev loodus; kui see, siis halvemad paremate pärast, need aga üksteise pärast. Teiseks: millised on nad laua taga, asemel ja nii edasi, eelkõige aga — milline põhilauseist tulenev sundus neid valitseb ja millise pimestatusega nad sedasamagi teevad. Kolmandaks see, et kui nad teevad seda õigesti, ei tohi ärrituda, kui aga mitte, siis on selge, et tahtmatult ja teadmatusest. Sest iga hing jääb tõest ilma tahtmatult, nagu ka sellest, et suhtuda igaühesse väärtuse järgi. Seepärast nad kurdavadki, kui neid kutsutakse õiglusetuiks, pahatahtlikeks, kasuhimulisteks ja üldse ligimeste vastu eksijaiks. Neljandaks, et ka ise paljus eksid ja oled üks samasugustest, ning kui sa mõnedest eksimustest hoidudki, siis soodumus, mis neid põhjustab, on sul olemas, kuigi sa kas argusest, head kuulsust ihaldades või mingi muu pahe tõttu sel-

listest eksimustest hoidud. Viiendaks, et sa pole käsitanud sedagi, kas nad eksivad, sest palju toimub tagamõttega. Ja üldse tuleb enne paljut teada saada, kui võõra tegevuse kohta midagi käsitavalt teada anda. Kuuendaks see, et kui sa väga kurjaks saad või ka meelehärmi tunned — tühine hetk on inimese elu ja õige pea oleme kõik kangestunud. Seitsmendaks see, et mitte nende teod ei vaeva meid, sest nood on nende sisimais juhtijais, vaid meie arvamused. Seepärast kaota arvamus ja suvatse kõrvale heita otsustus, et see on midagi kohutavat, ning kaob ka viha. Ent kuidas kaotada? Arutledes, et pole inetu. Sest kui poleks nii, et üksnes inetu on halb, siis oleks paratamatu, et sinagi paljus eksid ning saad röövliks ja kelleks tahes. Kaheksandaks: kui palju raskem asjust, mille pärast me vihastume ja ängistust tunneme, on see, mida toovad kaasa viha ja ängistus selliste asjade pärast. Üheksandaks see, et heatahtlikkus on võitmatu, kui ta on siiras ja mitte tehtud naeratus ega silmakirjatsemine. Sest mida teeb sulle isegi kõige ülbem, kui jääd tema suhtes heatahtlikuks ning võimaluse korral tasasel meelel manitsed ja rahulikult ümber õpetad, just sellal, kui ta püüab sulle halba teha: «Ei, mu laps, mitte selle jaoks pole me loodud; mina ju kahju ei kannata, kuid sina kannatad kahju, mu laps.» Ning näidata peenetundeliselt ja üldistades, et ka mesilased ei tee nii ega üldse keegi neist, kes looduspäraselt karjadena elavad. Ning seda tuleb teha mitte varjatud pilkega ega häbistades, vaid südamlikult ning kibestuseta hinges. Ja mitte nagu õppetunnis, mitte selleks, et kõrvalseisja imestleks, vaid üksnes temaga rääkides, ka siis, kui ümber on teisi. Pea meeles neid üheksat juht-

mõtet, nagu oleksid saanud nad muusade annina, ja saa juba kord inimeseks, kuni veel elad. Nii nagu vihast nende vastu, tuleb võrdselt hoiduda ka nende ees lipitsemisest, sest mõlemad on ühiskonnavõõrad ja toovad kahju. Viha puhuks aga olgu käepärast, et mehelik pole mitte ägestumine, vaid tasasus ja leebus — nagu see on inimlikum, nii ka mehelikum —, ning et tugev, sitke ja mehine on selline, mitte aga see, kes kurjaks saab ja ärritub. Sest kuivõrd see on omasem kirgedest vabale olemisele, sedavõrd ka jõule. Ja nii nagu ängistus on omane jõuetule, nii ka viha, sest mõlemad on haavata saanud ja alla andnud. Kui tahad, siis võta Muusade juhtijalt veel kümneski and: mitte arvata, et halvad eksivad, on hullumeelsus, sest nõuab võimatut; lubada neil aga teiste vastu olla sellised ja arvata, et nad sinu vastu eksida ei tohi, on pahatahtlik ja türanlik. (18)

Lakkamatult hoiduda neljast muudatusest sisimas juhtijas ning kui oled neile jälile saanud, siis nad kohe minema pühkida, öeldes iga kord nii: see kujutelm pole hädavajalik; see on ühiskonda nõrgestav; see, mida sa kavatsed rääkida, pole mitte su oma sõnad, sest rääkida mitte oma sõnu, seda pea kohatuimaks. Neljandaks aga on see, mille eest sa iseennast häbistad: see tuleb sellest, et sinus olev jumalikum osa jääb alla ja alandab end vääritu ja sureliku osa, keha ja selle lihavate naudingute ees. (19)

Sinu hingus ja kõik tulealgmeline, nii palju kui teda on sinna segatud, ehkki on loomult üleskanduv, kuuletub siiski terviku korraldatusele ning hoitakse siin ühendis kinni. Ning ka kõik maa-algmeline sinus ja märg, ehkki on allakanduv, on siiski üles tõstetud ja püsib temale mitte loomupärases

asendis. Sel viisil kuulavad niisiis ka algmed tervikut, jäädes jõu sunnil sinna, kuhu iganes on paigale seatud, kuni sealt uuesti lagunemiseks märku antakse. Kas pole siis kohutav, kui üksnes su mõtlev osa ei kuuletu ning kurjustab oma koha pärast? Ehkki temalt ei nõuta midagi sunduslikku, vaid üksnes seda, mis on tema jaoks loomusega kooskõlas. Ent tema ei talu, vaid läheb vastassuunas. Sest liikumine õiglusetu teo, ohjeldamatuse, viha, ängistuse ja hirmu poole ei ole midagi muud kui lahtiütlemine loodusest. Ning sisim juhtija jätab oma koha ka siis, kui ta ärritub millegi tõttu, mis juhtub, sest juhtija on tehtud vagaduseks ja jumalate austamiseks mitte vähem, kui õigluseks. On ju needki ühiskonnakohase käitumise liigid ning veelgi vanemad kui õiguslikud teod. (20)

See, kel elu eesmärk pole alati üks ja seesama, ei saa ka ise olla läbi kogu elu üks ja seesama. Öeldust pole küllalt, kui sa ei lisa sedagi, milline see eesmärk peab olema. Nimelt nii nagu pole ühesugune mitte kõigi ja hulgale mingil viisil sellistena näivate hüvede kohta käiv arvamus, vaid ainult mingite teatud hüvede, see on üldiste hüvede kohta, nii tuleb seada ka eesmärk, mis oleks ühiskondlik ja riiklik. Sest kes kõik oma püüdlused sellele suunab, sellel on ka kõik ta teod samasugused ning seega on ka ta ise alati üks ja seesama. (21)

Hiir mägedest ja koduhiir ning tolle ärevus ja ärajooksmine. (22)

Sokrates nimetas ka hulkade põhilauseid Laamiaiks, hirmutisteks laste jaoks. (23)

Lakedaimonlased seadsid pidustustele tulnud külalistele istekohad varjulisse paika, ise aga istusid kuhu juhtus. (24)

Sokrates Perdikkasele sellest, miks ta tema juurde ei lähe: sellepärast, ütles ta, et ma kõige halvemal viisil ei hukkuks, see tähendab: ei laseks endale head teha, suutmata heateoga vastata. (25)

Ephesose pealiskirjade hulgas oli nõuanne pidevalt meeles pidada kedagi muistseist, kes voorust kehastas. (26)

Pütagoorlased: koidikul vaadata taevast, et peaksime meeles neid, kes teevad oma tööd alati üht ja sedasama järgides ja ühtemoodi, ning korda, puhtust ja alastust. Sest tähel pole mingeid katteid. (27)

Kuidas Sokrates võttis ümber lambanaha, kui Xanthippe oli välja läinud ja võtnud kaasa ta himationi, ning mida Sokrates ütles sõpradele, kes häbenedes tagasi tõmbusid, kui nägid teda sellises rüüs. (28)

Kirjutamise ja lugemise üle pole sul võimu enne, kui oled olnud võimualune. Elus on see veel enam nii. (29)

Sa orjaks saand, ei kuulu sõna sinule. (30)

Ent mul süda kullake naeris. (31)

Sõimates vaid sõnul raskeil teotavad kõigiti voorust. (32)

Otsida talvel viigimarja on hullumeelne tegu; selline on ka see, kes otsib taga oma last, kui pole enam antud. (33)

Oma last suudeldes on vaja, rääkis Epiktetos, endamisi sinna juurde öelda: homme sa võib-olla sured. «See on ju halb enne.» See, mis tähistab üht looduse tegudest, ei ole halb enne, ütles ta. Või on see, et viljapäid lõigatakse, samuti halb enne? (34)

Toores viinamari, küps, kuivatatud — kõik on muundumised, mitte mitteolevasse, vaid praegu mitte olevasse. (35)

Tahtevaliku jaoks röövlit pole — Epiktetose ütlus. (36)

Ta ütles, et tuleb omandada kunst selles osas, mis puutub nõustumisse, ning püüdlustesse puutuvas ainevallas olla tähelepanelik, et nad oleksid möönduseg, ühiskondlikud, väärtuse järgi. Ning soovimisest täielikult hoiduda, eemalehoidumist aga mitte rakendada millelegi sellisele, mis pole meie võimuses. (37)

Võitlus käib mitte ükskõik mille pärast, ütles ta, vaid selle pärast, kas olla hullumeelsed või mitte. (38)

Sokrates rääkis: «Mida te tahate? Kas seda, et teil oleks mõistusega olendite hinged või mõistusetute?» «Mõistusega.» «Milliste mõistusega olendite, kas tervete või kõlbmatute?» «Tervete.» «Miks te siis neid ei otsi?» «Sest nad on meil olemas.» «Miks te siis tülitsete ja erineval arvamusel olete?» (39)

Kaheteistkümnes raamat

Kõik see, mille juurde sa ringiga igatsed jõuda, võiks sul olla juba praegu, kui sa iseendale kade poleks, see tähendab, kui sa jätaksid maha kogu mineviku, usaldaksid tuleviku ettehooldele ning üksnes oleviku suunaksid vagaduse ja õigluse poole. Vagaduse poole sellega, et armastad seda, mis sulle osaks antakse, sest tõi ju loodus selle sinu juurde ja sinu selle juurde. Õigluse poole aga sellega. et vabalt ja ilma keerutamata räägid tõtt ning tegutsed seaduse ja väärtuse järgi. Ning ärgu olgu sulle takistuseks ei võõras pahe, arvamus ega jutt, ja mitte ka sulle ümber kasvanud ihu aisting — see, mis kannatab, vaadaku ise. Ja kui sa nüüd, millal siis äraminek ka ei tuleks, hakkad kõike muud maha jättes austama üksnes oma sisimat juhtijat ja jumalikku, mis sinus on, ning hirmu tundma mitte selle ees, et elu kord lakkab, vaid selle ees, et sa ei hakkagi elama loodusega kooskõlas, siis saad sa inimeseks, kes on oma sünnitaja, maailma vääriline, ning lakkad olemast võõras oma isamaal, imestumast selle üle, mis iga päev sünnib, otsekui oleks see ootamatu, ja sõltumast ühest asjast või teisest. (1)

Jumal näeb igat sisimat juhtijat alasti, ilma aineliste anumateta, kateteta ja saastata, sest oma mõtlemisega ja üksnes sellega puudutab ta üksnes seda, mis on temast endast sinna voolanud ja

juhitud. Kui sinagi nii tegema harjud, jätad sa kõrvale oma paljud kõrvalised sekeldused. Sest see kes ei vaata meid ümbritsevat liha, ei kuluta kindlasti oma aega sellekski, et vaadelda rõivastust, maja, kuulsust ja muud sellist välist värki ja teatrit. (2)

Kolm on neid, millest koosned: keha, hingus, mõtlemine. Neist esimesed on sinu omad sedavõrd, kuivõrd nende eest hoolt kandma peab, ning üksnes kolmas on päriselt sinu. Kui eraldad endast selle, see tähendab eraldad oma mõtteist muu, mida nad teevad või räägivad või mida sa ise tegid või ütlesid, ja selle, mis sind tuleviku suhtes häirib, ja selle, mis tahtevalikust sõltumatuna tuleb sind ümbritsevalt kehalt või kaasasündinud hinguselt, ja selle, mis väljastpoolt ümbritseva voolu pööris ette keerutab, nii et saatusele kuuluvaist asjust kõrgemale tõstetud puhas mõtlemisjõud, vabastatuna iseenda jaoks, elaks, tehes seda, mis on õiglane, tahtes seda, mis juhtub, ja rääkides tõtt; kui eraldad, ütlen ma, sellest juhtijast tema külge kirgliku kalduvuse poolt kinnitatu, ning ajast sealpoolse või möödunu, ennast aga teed selliseks, nagu Empedoklese «keha ümar ja, liikudes üksinda, rõõmu sest tundev», ning harjutad end elama üksnes selles elus, mida elad, see tähendab olevikus, siis võid selle, mis sulle kuni surmani üle jääb, elada läbi häirimatuna, vaprana ja lahkemeelsena oma jumaluse suhtes. (3)

Sageli olen imestanud, kuidas igaüks iseennast küll kõigist enam armastab, kuid hindab iseenda arvamust enesest vähem kui teiste oma. Seepärast, kui jumal kõrval seistes või mõistev õpetaja kellelgi käsiks mitte midagi mõelda ega kaaluda, ilma et ta seda kohe, kui ära tunneb, ka kuuldavale ei

tooks, ei taluks keegi seda päevagi. Nii tunneme me lähedalolijate ees rohkem häbi — mis nad küll siis meist mõtlevad? — kui iseendi ees. (4)

Kuidas küll jumalad, korraldades kõik ilusti ja inimsõbralikult, jätsid kahe silma vahele üksnes selle, et mõned inimesed, ja eriti väga head, kes kõige enam on kõige jumaliku ees otsekui lepingulised kohustused võtnud ning vagade tegude ja pühade talituste läbi jumalikule lähedasteks saanud, kui nad kord surevad, enam uuesti ei sünni, vaid täielikult kustuvad? Kui see aga nüüd tõepoolest nii ongi, siis tea, et pidanuks see olema teisiti, oleksid nad ka nii teinud. Sest olnuks see õiglane, oleks see ka võimalik olnud, ning olnuks see loodusega kooskõlas, oleks loodus selle ka toonud. Aga et see nii pole, kui see tõepoolest nii ei ole, veengu sind, et see ei pidanud nii sündima. Sest sa näed isegi, et seda asjatult otsides käid sa jumalaga õigluse küsimuses kohut. Ent me ei vestleks jumalatega nii, kui nad mitte parimad ja õiglaseimad poleks. Kui see aga nii on, siis ei võinud nad õiglusetut ja mõistuspäratut hooletust maailmas kahe silma vahele jätta. (5)

Harjuta neidki asju, millest oled juba loobunud. Ka vasak käsi, muis asjus harjutamatuna saamatu, valitseb ratsmeid kindlamini kui parem, sest selleks on ta harjutatud. (6)

Milline peab olema keha ja hinge poolest, kui surm sind tabab; elu lühidusest, haigutavast igavikust taga ja ees, igasuguse aine jõuetusest. (7)

Vaadelda põhjuslikku alasti, kateteta, tegevuste suhestatust; mis on valu, mis nauding, mis surm, mis kuulsus; kes on ise süüdlane oma vaba aja puudumises; kuidas kedagi kellegi teise poolt ei tõkestata; et kõik on arvamus. (8)

Põhilausete kasutamises aga peab olema samasugune nagu võistleja pankraationis, mitte nagu gladiaator, sest see paneb mõõga, mida ta kasutab, kõrvale ning võtab uuesti üles, tollel aga on käsi alati olemas ning pole vaja muud kui see rusikasse pigistada. (9)

Vaadata selliseid asju neid aineks, põhjuslikkuseks ja suhestatuseks liigendades. (10)

See, kui suur võim on inimesel — mitte teha muud, kui vaid seda, mille jumal heaks kiidab, ning võtta vastu kõik, mida jumal talle osaks laseb saada. Looduse järgimine. (11)

Ei tule hukka mõista ei jumalaid — sest nemad ei eksi milleski, ei tahtlikult ega tahtmatult —, ega inimesi — nemad ju üksnes tahtmatult. Nii et hukka mõista ei tule kedagi. (12)

Kui naeruväärne ja võõras on see, kes imestab kas või millegi üle, mis elus sünnib. (13)

Kas saatuse paratamatus ja vääramatu kord või lahkusküllane ettehoole või eestseisuseta juhuslikkuse segadik. Kui niisiis vääramatu paratamatus, siis milleks sa vastu paned? Kui ettehoole, mis võimaldab ta lahkeks muutmist, siis tee end jumaliku abi vääriliseks. Kui aga segapuder, siis ole rahul, et sellises voogamises on sul endal mingi mõtlemine juhtijaks. Ja isegi kui voogamine sind kaasa viib, viigu ta pealegi su ihu, hinguse ja muu, sest mõtlemist ta endaga ei vii. (14)

Või on nii, et lambivalgus paistab, kuni teda kustutatud pole, ning ei kaota oma sära, sinus olev tõde, õiglus ja arukus aga kustub juba varem? (15)

Selle puhul, kes tekitab kujutluse, et on eksinud: tean ma siis, et see on eksimus? Kui aga eksiski — ise langetas enesele otsuse; ja kuidas see on samasugune nagu iseenda nägu katki kratsida. Et kes ei

taha, et halb eksiks, on samasugune nagu see, kes ei taha, et viigipuu viigimarjades mahla kannaks, et vastsündinu kisaks, hobune hirnuks ja muud, mis on paratamatu. Sest mida sel teha, kellel on selline soodumus. Kui oled nii vahva, eks sa siis ravi teda. (16)

Pole kohane, ära tee; pole tõsi, ära räägi. Sest püüdlus olgu sul vankumatu. (17)

Alati näha, mis on just see, mis kujutlust tekitab, ning see lahti rullida, lahutades ta põhjuslikuks, aineliseks, suhestatuseks ning ajaks, mille piirides ta peab lakkama. (18)

Tunne juba kord, et iseendas on sul miski võimsam ja jumalikum kui need, mis kirgesid tekitavad, ja üldse need, mis sind niitepidi tõmbavad. Mis on mul praegu mõtteis? Kas mitte hirm, kas mitte umbusk, kas mitte himu või midagi muud sellist? (16)

Kõigepealt: mitte sihipäratult ega ilma suhestamata. Teiseks, võtta suund mitte millelegi muule, kui ainult ühiskondlikule sihile. (20)

Et mitte kaua, ja sa pole mitte keegi ega mitte kusagil, ning nii ka kõik see, mida sa praegu näed, ja kõik need, kes praegu elavad. Sest kõik on looduspäraselt tekkinud muunduma, muutuma ja hävima, et selle järel sünniks teine. (21)

Et kõik on arvamus ja see on sinu võimuses. Kaota siis, millal aga tahad, arvamus, ning nagu sellel, kes on jõudnud ümber neeme: tüünus, vaikus ja tasane laht. (22)

Igale ja mis tahes tegevusele, kui see on õigeaegselt katkestatud, ei sünni seeläbi, et ta katkenud on, mitte midagi halba, ning ka selle tegijale pole sel põhjusel — seeläbi, et see on katkestatud — mitte midagi halba sündinud. Niisamuti ka tervik-

lus kõigist tegudest, nimelt elu: kui ta katkestatakse õigeaegselt, ei sünni sel põhjusel midagi halba — seeläbi, et ta katkeb —, ning ka see, kes selle ahela katkestab, pole seatud halba seisundisse. Õige aja ja piiri aga annab loodus, mõnikord iseenda oma, nagu see on vanas eas, igal juhul aga terviku oma, mille osade uuenedes maailmakõiksus püsib alati noore ja õitsvana. Alati on ilus ja õigeaegne kõik see, mis on kasulik tervikule. Ning elu lakkamine pole niisiis kellelegi halb, kuna ta pole inetu, sest on tahtevalikust sõltumatu ega ole ühiskonnavõõras, ja ta on hüve, sest on tervikule ajakohane, kohane ja kasu kandev. Nii on ka jumalast kantu see, kes kandub samas suunas, mis jumal, ja sedasama kannab mõttes. (23)

Need kolm peavad käepärast olema. Selle puhul, mida sa teed: kas see pole mitte sihipäratu või teisiti, kui õigus ise seda toimetanud oleks; selle puhul, mis väljastpoolt tulevana juhtub — et see tuleb kas juhuselt või ettehooldelt, kuid juhust ei tohi hukka mõista ega ettehoolet süüdistada. Teiseks see, milline on igaüks seemnest kuni hingestumiseni ja hingestumisest kuni hinge tagasiandmiseni, ning ühend millest ja lagunemine milleks. Kolmandaks: kui äkitselt üles tõstetuna inimlikke asju silmitsed, märkad ka, milline see paljusugusus on, nähes ühtlasi sedagi, kui palju on õhus ja eetris elavaid olendeid; ja et nii palju kordi, kui tõused, näed üht ja sedasama, ühelaadsust, lühiajalisust. Ja siis veel enesepimestus! (24)

Viska arvamus välja — oled päästetud. Kes siis takistab seda välja viskamast? (25)

Kui sul midagi on raske välja kannatada, siis oled unustanud selle, et kõik sünnib terviku loodusega kooskõlas; ja selle, et eksimus on võõra oma, ja

siia juurde selle, et kõik, mis sünnib, sündis alati nii, sünnib edaspidi ja sünnib kõikjal ka praegu; ning selle, millises suguluses on inimene kogu inimsooga — mitte vere või seemne, vaid mõtlemise ühisus. Oled unustanud ka selle, et igaühe mõtlemine on jumal ja on sealt voolanud; et miski pole kellegi oma, vaid ka laps ja keha ja hing ise tulid sealt; et kõik on arvamus; et igaüks elab üksnes olevikus ning kaotab üksnes selle. (26)

Mõttes pidevalt uuesti läbi käia need, kes millegi peale väga kurjad olid, kes suurimas kuulsuses, õnnetustes, vaenus või mis tahes juhtumustes tippu jõudsid. Seejärel mõelda: kus see kõik praegu on? Suits ja luustik, muinaslugu või isegi mitte enam muinaslugu. Tulgu sulle ühtaegu mõttesse ka kõik selline nagu Fabius Catullinus oma maavalduses, Lusius Lupus aedades, Stertinius Baiaes, Tiberius Capril ja Velius Rufus ja üldse ükskõiksusetus millegi suhtes koos iseteadlikkusega; ja kui armetu on igasugune kramplik pingestatus ja kui palju filosoofilisem on näidata end antud eseme suhtes õiglasena, arukana ja jumalaid järgivana — ja seda lihtsalt. Sest kõigest halvem on oma pimestamatusest pimestatud pimestatus. (27)

Nende vastu, kes uurivad: «Kus oled sa jumalaid näinud või kust oled sa võtnud, et nad olemas on, et sa neid nii väga austad?» Kõigepealt, nad on nähtavad silmalegi; seejärel aga: ka oma hinge pole ma näinud, ja siiski hindan teda. Nii ka jumalate puhul: see, mille põhjal ma ikka ja jälle kogen nende võimu, sellest järeldan ka, et nad olemas ning tunnen nende ees aukartust. (28)

Pääsemine elus: vaadata iga asja läbinisti — mis ta on, mis on temas aineline, mis põhjuslik;

kogu hingest käituda õiglaselt ja rääkida tõtt. Mis jääb siis üle muud, kui tunda elust lõbu, sidudes ühe hüve teisega, nii et nende vahele väikseimatki vahet ei jääks? (29)

Üks on päikesevalgus, ehkki on eraldatud seinte, mägede ja tuhandete muude asjadega. Üks on üldine ollus, ehkki on eraldatud tuhandete isiklike omadustega kehades. Üks on hing, ehkki on eraldatud tuhandetes loomustes ja iseomastes vormides. Üks on mõtlev hing, ehkki näib olevat jaostatud. Muud osad öeldu seast, nagu hingused ja alusained, on tajumusteta ning üksteise suhtes kodususeta, ehkki isegi nemad sisaldavad mõtlemist ning ühe ja sellesama poole tõmbavat raskusjõudu. Mõtlemisvõime aga tekib iseomaselt omasugusele suunatuna ning ühiskonnatunne kehtestub ega ole eraldatud. (30)

Mida sa tahad? Elu läbi elada? Või aistida, püüelda, kasvada ja jälle lakata; häält kasutada, mõtiskleda? Mis sellest näib sulle ihaldusväärsena? Kui aga igaüks neist on igati põlatav, siis pöördu lõpuks mõistuse ja jumala järgimise poole. Ent selle hindamisega võistleb kurtmine, et surmaga jääd ilma millestki tolle seast. (31)

Kui suur siis on see osa, mis piiritust ja haigutavast igavikust on igaühele osaks eraldatud? Kaob ta ju kiiresti igaveses ajas. Ja kui suur osa kogu ollusest? Kui suur osa kogu hingest? Kui suur kübe kogu maast on see, millel sa kõnnid? Kõigele sellele mõeldes ära kujutle endale millegi tähtsana midagi muud kui vaid seda, et teha, nagu sinu loomus sind juhib, ning kannatada, nagu üldine loodus toob. (32)

Kuidas sisim juhtija end kasutab. Sest selles seisneb kõik. Ülejäänu aga on kas tahtevalikust sõltuv

või tahtevalikust sõltumatu — surnud ja paljas suits. (33)

Põlgust surma vastu äratab kõige enam see, et ka need, kes naudingut hüveks ja valu paheks pidasid, teda siiski põlgasid. (34)

Kellele on hea üksnes õigeaegsus ja kellele on üks ja seesama, kas õige mõistusega kooskõlas olles rohkem tegusid teha või vähem, ja kellele on ükskõik, kas vaadelda maailma rohkema või vähema aja jooksul, sellele pole ka surm hirmuäratav. (35)

Inimene, sa olid kodanik selles suures linnas. Kas pole sulle ükskõik, et mitte viis aastat? Sest seaduste järgimine on võrdne igaühe jaoks. On selles siis midagi kohutavat, kui sind saadab linnast ära mitte türann, mitte õiglusetu kohtunik, vaid loodus, kes su ka tõi. Nii nagu komödiandi kutsub lavalt ära teda kaasa võttev preetor. «Kuid ma pole mänginud mitte viis vaatust, vaid kolm.» Hästi, elus niisiis ongi need kolm kogu etendus. Sest täiuse määrab see, kes kunagi oli ühendumise ning nüüd on lagunemise põhjuseks. Sina aga pole kummagi põhjuseks. Mine siis lahke meelega, sest ka see, kes su ära kutsub, on lahke meelega. (36)

Märkused

Käesoleva tõlke aluseks olid väljaanded: *Marci Aurelii Antonini Ad se ipsum libri XII, ed. Joachim Dalfen. Teubner, Leipzig, 1979; Kaiser Marc Aurel, Wege zu sich selbst. Herausgegeben und übertragen von Willy Theiler. Zweite, verbesserte Auflage, Artemis Verlag, Zürich u. München, 1974.*

Seejuures ei järgi tõlge täpselt kummagi väljaande teksti. Tuginedes Dalfeni väljaande tekstikriitilisele aparaadile, olen mitmel juhul pidanud võimalikuks järgida käsikirjalist traditsiooni, loobudes konjektuuridest, mis on kas aktsepteeritud või esitatud kas Theileri või Dalfeni või siis mõlema poolt. Käsikirjalise traditsiooni ilmse rikutuse korral olen mõnel juhul eelistanud teistsuguseid konjektuure kui nimetatud väljaandeis aktsepteeritud. Sellistele kohtadele tõlkes on märkustes osutatud siis, kui pole järgitud ei Theileri ega ka Dalfeni poolt teksti lülitatud konjektuurset lugemit ning kui tõlkija valik või omapoolne tõlgenduslik lahendus annab tõlkes olulise mõttelise erinevuse. Muidugi jääb tõlkija otsustus märkustes enamasti põhjendamata, sest nõuab peale pikemate sisuliste põhjenduste ka puhtfiloloogilist argumentatsiooni ja algkeelseid näiteid, mis laiemale lugejaskonnale oleksid ehk vähe huvipakkuvad. Samal põhjusel jäävad nimetamata ka erinevate konjektuuride autorid. Asjast huvitatu leiab asjassepuutuva informatsiooni «Iseendale» peatselt ilmuvast venekeelsest tõlkest, selle tõlke autori Aleksander Gavrilovi «Tekstoloogilistes märkustest», millele olen suurel määral toetunud. Enamasti aga olen märkustes lisanud tõlkevariandid, mis annavad lugejale võimaluse lugeda Marcus Aureliust ka kahe viimatiilmunud, Dalfeni ja Theileri väjaande teksti järgi ning — kas originaali või siis erinevaid muukeelseid tõlkeid lugenud olles või lugedes — näha, mis põhjusel käesoleva tõlke tekst mõnel puhul sisuliselt erineb mõnest teisest. Mainimata on märkustes jäänud tõlkijapoolsed loobumised järgimast radikaalsemaid konjektuurseid sekkumisi traditsioonilisse teksti: Theileri puhul puudutab see peamiselt erinevusi märkmete numeratsioonis, Dalfeni

puhul paljusid nende tekstiosade väljajätteid, mida väljaandja on pidanud glossideks.

Märkuste kirjutamisel pidasin õigeks tuua peale reaalide ja filosoofiliste terminite seletuste ka mitmeid paralleelsete ja selgitavate kohtade tõlkeid teiste antiikautorite (peamiselt stoikute, eriti Seneca ja Epiktetose) teostest, mille eestikeelsed tõlked meil seni veel puuduvad ja mis pole otseselt hädavajalikud Marcus Aureliuse märkmetest aru saamiseks, küll aga on seda nende mõistmiseks. Lisaks sellele, et sellised katked aitavad paremini mõista vastavat maailmapilti ja mõttelaadi, peaksid nad andma ka mõningase ettekujutuse nn. hilise stoa esindajate taotluslikest ja stiililistest iseärasustest ning erinevate autorite omapärast. Ühtlasi olen püüdnud abistada lugejat Marcus Aureliuse teksti süvenemisel ka märkmeist endist lähtudes: seda eesmärki täidavad märkmetest lähtuvad viited teistele märkmetele ning nende võrdlemine.

Märkuste koostamisel olen arvesse võtnud ning kasutanud järgmiste «Iseendale» väljaandjate ja tõlkijate märkusi ja kommentaare: *Th. Gataker*, Cambridge, 1652 (tekst koos ladinakeelse tõlke ja rikkaliku kommentaariumiga); *H, J. Leopold*, Oxford, 1908 (tekst); *H. Schenkl*, Lipsiae, 1913, ed. minor (tekstiväljaanne; samal aastal ilmunud ed. maior koos põhjaliku tekstoloogilise sissejuhatuse ja detailse indeksiga on jäänud kättesaamatuks); *C. R. Haines*, London, 1965[5] (tekst koos ingliskeelse tõlkega, esmatrükk 1916. a.);*A. S. L. Farquharson*, Oxford, 1944 (teine trükk 1968. a; esimene köide sisaldab teksti koos kriitilise aparaadi ja ingliskeelse tõlkega, teine põhjalikku kommentaariumi); *W. Theileri* juba nimetatud väljaanne koos saksakeelse tõlke ja peamiselt filosoofialoolisest aspektist lähtuvate ja tekstitõlgenduslike lühikeste, ent põhjalike ja ülimalt asjatundlike märkustega; *A. Couat — P. Fournier*, Bordeaux, 1904 (tõlge prantsuse keelde); *S. Rogovin*, Moskva, 1914 (tõlge vene keelde); *W. Capelle*, Stuttgart, 1941[3] (tõlge saksa keelde). Veelgi suuremal määral on märkustes toetutud uurimusele *J. Dalfen*, Formgeschichtliche Untersuchungen zu den Selbstbetrachtungen Marc Aurels, Diss., München, 1967, ning stoitsistliku filosoofia allikaile: *SVF* — Stoicorum Veterum Fragmenta, coll. *J. von Arnim*. Leipzig, 1921—1924, v.1—4 (v.4: Indices, ed M. Adler) — esimene number pärast lühendit tähistab köidet, teine fragmenti; *Panaetii Rhodii* fragmenta, coll. *M. van Straaten*. Leiden, 1962[2]; *Poseidonios*, v.1. The Fragments. Ed. *L. Edelstein, I. G. Kidd*. Cambridge, 1972; *Seneca*,

Opera, v. 1—3. Leipzig, 1907—1923; *C. Musonii Rufi* Reliquiae, ed *O. Hense*. Leipzig. 1905; *Epicteti* Dissertationes, ed *H. Schenkl*. Leipzig, 1894; *Hierokles*, ed. *H. von Arnim*. Berliner Klassikertexte 4, 1906.

Eesti keelde on katkendeid Marcus Aureliuselt tõlkinud Astrid Kurismaa, vt. KrKA, lk. 552—557 ja ajakiri «Noorus» 1972, nr. 12, lk. 32—34.

Marcus Aureliusele viidatakse märkustes autorit ja pealkirja osutamata, esimene number tähistab raamatut, teine ülestähendust. Andmeid märkustes tsiteeritud autorite kohta leiab lugeja peatselt ilmuvast «Antiigileksikonist». Olulisemad lühendid on järgmised:

A — ainus olemasolev «Iseendale» täielik käsikiri, Codex Vaticanus, pärineb 14. sajandist;

T — Codex Toxitanus ehk Palatinus (mõnikord tähistatakse ka *P*), täielik käsikiri, mille järgi trükiti «Iseendale» esmaväljaanne 1559. a. ja mis seejärel kaduma läks — käsikirja teksti üle otsustatakse esmaväljaandest ja selle väljaandja G. Xylanderi (W. Holzmann) ladinakeelsest tõlkest lähtudes;

SHA — Scriptores Historiae Augustae, «Augustuste ajaloo autorid»;

D.-K. — H. Diels — W. Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. I—III, 9. Aufl., Berlin, 1959;

KrKA — Kreeka kirjanduse antoloogia. Tallinn, 1964;

RKA — Rooma kirjanduse antoloogia. Tallinn, 1971.

Iseendale — pealkiri, mis esineb mõnes teiseses käsikirjas ning olevat leidunud ka *T*-s. Seejuures esineb ta kahesugusel kujul: *ta eis heauton* ja *ta kath' hauton*, ning usutavasti võimaldab tõlgendust «iseenda jaoks», «iseenda tarbeks», «iseendale». Pole võimatu, et Marcus Aureliuse iseenda tarbeks kirjutatud märkmeil algselt üldse pealkirja polnudki ning olemasolev on lisatud hiljem kas märkmete anonüümse väljaandja või mõne hilisema lugeja poolt (toetuspunkte selliseks peakirjaks võib originaalis leida märkmeist endist, vt. 10.36 ja 12.4 ning ka 4.3; 6.11; 9.42). Märkmeis Lukianose ühe käsikirja juurde, mis tõenäoliselt kuuluvad Bütsantsi poliitikategelasele ja kirjanikule, Caesarea peapiiskopile Arethale, kelle sulest on pärit ka Marcus Aureliuse ülestähenduste esimene teadaolev otsene mainimine (u. 907. a.), on keisri kirjapanekuid nimetatud «Eetikaks» ja «Eetikaks iseendale», 10. sajandi lõpul aga mainib neid (ja ka tsitee-

rib) bütsantsi entsüklopeediline sõnaraamat «Suda», nimetuse all, mis on tõlgendatav kui «Juhatus omaenese elu jaoks». Suurel määral võib seda pidada õnnestunud iseloomustuseks. Formaalsest küljest iseloomustab Marcus Aureliuse ülestähendusi sama õnnestunult tema enda kasutatud sõna *hypomnēmatia* (3.14) — deminutiiv sõnast *hypomnēmata*, ld. *commentarii*, s. o. märkmed.

Esimene raamat

1.1 *Verus* — Marcus Annius Verus, isapoolne vanaisa, Hispaaniast Rooma tulnud senaatori Annius Veruse poeg (pärimuse järgi olevat Anniuste suguvõsa esiisaks olnud legendaarne Rooma kuningas Numa Pompilius), suri u. 138. a. Oli Rooma prefektiks ning kolmel korral konsuliametis. Pärast oma poja surma lapsendas lapselapse Marcus Aureliuse, kelle nimi tollal oli Marcus (eesnimi) Annius (sugukonnanimi), millele järgnes emapoolse vanaisa nimi Catilius Severus — see asendus lapsendamisel liignimega Verus. ... *healoomulisus* jne. — muidugi mitte tähenduses «on mul», vaid «on mulle eeskujuks» vms.

1.2 *Sigitaja* — Marcus Aureliuse isa Annius Verus suri u. 128/136. a. Tema õde Annia Faustina oli senaator Titus Aurelius Antoninuse, hilisema keisri Antoninus Piuse naine.

1.3 *Ema* — Domitia Lucilla, suri u. 155/161. a. ... *hoidumine mitte üksnes halvast teost, vaid ka sellisest mõttest* ... — vrd. Demokritos, 68 B62 D.-K.: «Hea pole veel see, kui õiglusetut tegu ei tehta, vaid see, kui teda ei tahetagi teha.»

1.4 *Vaarisa* — Catilius Severus, emapoolne vanaisa, oli Rooma prefektiks ning kahel korral konsuliks. ... *ei käinud avalikes koolides* ... — Koduõpetuse pooldajate peamisteks argumentideks avalike koolide vastu (nagu teatab Quintilianus, «Kõnekunstiõpetus», 1.2.2 jj., ise vastuargumente esitades) olid, et hulgakesi koosolemine võib noores eas kommetele halvasti mõjuda ning et õpetajal pole võimalik õpilasele täit tähelepanu pühendada.

1.5 *Kasvataja* — pole teada, kes see oli. ... *ei «rohelist» ega «sinist»* ... — Kaarikute võiduajamistel tsirkuses kandsid erinevaid hobuühistuid esindavad kaarikujuhid eri värvi riietust. Nende värvide järgi kutsuti ka ühistute poolehoidjaid — pealtvaatajaid, kes moodustasid otsekui erinevad

parteid ja kelle spordivaimustus muutis võiduajamised sageli elu keskseks huviobjektiks, tähtsamaks kui miski muu (sealhulgas ka sise- või välispoliitika valdkonnas toimuv, millelt sel viisil tähelepanu kõrvale juhiti. ...*ei parmulaari ega skutaari*... — Gladiaatorite võitlusmängudel jagunesid vaatajad vastavalt sellele, kas nad toetasid väikseid ümmargusi kilpe (ld.*parma* või *palma*) või suuri nelinurkseid kilpe (ld. *scutum*) kandvaid võitlejaid. ... *sekeldamata ja toppimata nina teiste asjadesse* ... — omadus, mida väljendab vkr. *polypragmonein* 'palju sekeldades oma nina võõrastesse asjadesse toppima', on vanakreeka filosoofidelt sageli hukkamõistu pälvinud, vrd. Demokritos, 68 B80 D.-K.: «Häbiväärne on palju sekeldada võõraste asjade pärast, iseenda omi aga mitte teada»; Platoni määratluses seisneb õiglus kui voorus selles, et tegelda oma asjadega ja mitte toppida nina teiste omadesse («Riik, 4.433a; vrd. «Charmides», 161b: samal viisil on määratletud arukus) ning selliselt elanud filosoofid pääsevad «Õndsate saartele» («Gorgias», 526c); Chrysippose arvates pidi stoiline tark olema «ilma sekeldusteta, vähesega tegelev ning oma asjadega tegelema» (Plutarchos, «Stoikute vasturääkivustest», 20. 1043 a). ...*sallimatus laimu vastu.* — Vrd. SHA. 4.11.1 Marcus Aureliusest: «Ta suhtus tähelepanelikult riiklikesse kulutustesse ning astus vastu pealekaebajate laimule, häbimärgistades öördajaid, kes valekaebusi esitasid. Pealekaebusi, millest võinuks rikastuda keiserlik kassa, ta põlgas.»

1.6 *Diognetos* — oletamisi samastatakse Diogenetosega, keda mainib SHA, 4.4.9 ja kes oli joonistusõpetaja. ...*vaimude väljaajamisest*... — «vaim» annab edasi vkr. *daimōn* (siit sõna «deemon»), mis võis tähistada jumalat või jumalikku võimet, samuti ja sagedamini aga jumalust, alamat tundmatut ja üleloomulikuks peetavat jõudu, sealhulgas ka halba, inimesele vaenulikku ja õnnetust toovat. Kujutlused halbadest vaimudest, nende võimuses olemisest ja nende väljaajamisest olid levinud ka paganlikus rahvausundis, mistõttu pole õige näha siin ilmtingimata vihjet kristlastele, nagu mõnikord on arvatud. ...*ei pidanud põldvutte*... — nende kasvatamine ja võitluseks väljaõpetamine oli levinud ajaviide, eriti noorukite seas. *Bakchios* oli platonist Gaiose (2. saj. 1. pool, püüdis oma vooruseõpetust tuletada Platoni määratletud eesmärgist «jumalaga sarnastumine») lapsendatud õpilane, *Tandasisest* ja *Marcianusest* pole midagi teada. ...*tutvusin filosoofiaga*... *kiindusin lihtsasse* ... *asemesse*... — vrd. SHA, 4.2.6: «Usinalt tegeles ta filosoofiaga, ehkki oli veel poisike. Kaheteistkümneaastaselt võttis ta omaks filosoofide

tavapärase riietuse ja seejärel kannatlikkuse, kandes õpingute ajal kreeka mantlit ja magades maa peal, ning ema suutis vaevu veenda teda nahkadega kaetud asemele heitma.» Ehkki biograaf kujutab Marcus Aureliust filosoofina algusest peale (vrd. sealsamas, 1: «Juba varasest lapsepõlvest peale oli talle omane tõsidus. Ja kui ta kasvas välja aastaist, mil amme hoole all ollakse, anti ta üle väljapaistvaile kasvatajaile ning ta asus filosoofia põhialuste kallale.»), on siin tegemist üksnes esialgse ja poisikeseliku huviga filosoofia vastu, mille seejärel pikaks ajaks varjutas sõnakunstiharrastus.

1.7 Quintus Junius *Rusticus*, stoitsistliku filosoofia järgija ja hea tundja, oli Marcus Aureliuse lähedane sõber ja nõuandja, pidas kahel korral konsuliametit. Rooma prefektina (aastail 163—168) mõistis surma varakristliku apologeedi ja filosoofi Justinuse (süüdistati tema peale isiklikku viha kandnud küünikust filosoofi Crescensi pealekaebusel jumalavallatuses ning keeldus allumast keiserlikule ediktile — jumalaile ohvrit toomast), kelle apoloogiaist üks oli adresseeritud Marcus Aureliusele. ... *ei pöördunud sofistliku lihvituse poole* ... — silmas on peetud nn. teist sofistikat; selle kohta vt. J. M. Tronski. Antiikkirjanduse ajalugu. Tallinn, 1949, lk. 296—299; R. Kleis. Antiikkirjanduse ajalugu. Tallinn, 1980, lk. 130. *Sinuessa* — linn Latiumis, Kampaania piiri lähedal. *Epiktetos* (u. 50—125/130) — stoitsistlik filosoof, vabakslastud ori, rajas oma filosoofiakooli Põhja-Kreeka linnas Nikopolises. Epiktetos ise midagi ei kirjutanud, säilinud on neli raamatut Flavius Arrianuse üleskirjutusi tema vestlustest («Diatriibid») ning tema õpetuse lühikokkuvõte «Käsiraamat».

1.8 *Apollonios* Chalkedonist — stoitsistlik filosoof, kelle Antoninus Pius kutsus Marcus Aureliuse ja Lucius Veruse õpetajaks. Teda on pilganud Lukianos ning ka SHA, 3.10.4 laseb teda paista veidi teisemas valguses: «Kutsunud Chalkisest kohale Apolloniose, kutsus ta (s. o. Antoninus Pius — tõlk.) teda Tiberiuse majja, kus ise elas, et teha talle ülesandeks Marcus Antoninuse õpetamine. Kui aga Apollonios vastas, et mitte õpetaja ei pea tulema õpilase, vaid õpilane õpetaja juurde, naeruvääristas keiser teda ja ütles: «Apolloniosel oli kergem Chalkisest Rooma tulla, kui oma majast paleesse.» Ta heitis temale ette ka ahnust, mida Apollonios enesele tasu nõutades ilmutas.» ...*alati samasugune*... — ideaal, mille kehastusena paljud antiikautorid nimetavad Sokratest. Ajalookirjutaja Cassius Dio (u. 150—235) iseloo-

mustab sellisena Marcus Aureliust ennast, vrd. ka SHA, 4.16.5: «Temas endas (s. o. Marcuses — tõlk.) oli alati selline rahu, et ta mitte kunagi, ei kurbuse ega rõõmu tõttu, ei muutnud oma näoilmet, olles pühendunud stoitsistlikule filosoofiale, mida võttis üle parimatelt õpetajatelt ja ka ise kõikjalt omandas.»

1.9 *Sextos* Chaironeiast — platonistlik filosoof, Plutarchose õepoeg. Mitmete antiikautorite tunnistuste järgi käis Marcus Aurelius tema juures õppimas veel oma elu viimastelgi aastatel. ...*elust, mis on kooskõlas loodusega*... — elu siht stoikute järgi (vt. märk. 2.9 ja 3.4 juurde). Nn. keskmise platonismi perioodil oli selline vormel ka platonisti jaoks kasutatav: juba Antiochos Askalonist (1. saj. e. m. a.) ühendas platonismiga peripateetikute ja stoikute õpetusi, mida püüdis tagasi viia Platonile (vrd. ka Platon, «Seadused», 716a ja 890d). ...*eluks vajalike põhilausete ... leidmine ja korrastamine*... — Kui mainitud tegevuse tulemuseks pidada ka käesolevaid märkmeraamatuid, siis tuleb arvata, et praegune «Esimene raamat» on kirjutatud hiljem kui mitmed «põhilauseid» sisaldavad raamatud; sama kehtib ka «Kolmanda raamatu» kohta, kui 3.14 nimetatud «märkmed» viitab ka käesolevas kogumikus sisalduvaile või teistele sellistele ülestähendustele. «Põhilaused» (*dogmata*) pole tõlgendatav mitte üksnes õpetuslausetena, filosoofilise teooria põhialustena, vaid ka arvamuste, seisukohtade, otsustuste, vaadete või veendumuste tähenduses (vrd. 2.3; 3.13; 4.3; 7.2; 8.1; 8.14; 8.47; 9.29). Põhilausete osa mõistmiseks tolleaegses psühhagoogias ning ka Marcus Aureliuse märkmete funktsioonist arusaamiseks on olulised Seneca «Kirjad» 94. ja 95.; vrd. ka Epiktetos, 2.1.21; 3.9.2 ja 10.1; 1.11.33: «Ja üldse: selle põhjuseks, et me midagi teeme või ei tee, pole ei surm, pagendus, vaev ega miski muu selline, vaid arvamused ja põhilaused.» ...*kirgedest ... vaba*... — stoikute järgi ideaalne hingeseisund, vkr. *apatheia*; ehkki sellest sõnast tuleneb «apaatia», ei tähendanud see tundetust, kiretust või emotsioonide puudumist, vaid kirgede puudumist. Kired olid stoikute määratluse järgi mõistuspäratud hingeliigutused, mis tekivad valede otsustuste põhjal. Põhikirgesid määratleti järgmiselt: ängistus — mõistuspäratu hingeline surutus näilise halbuse või selle äsjase kogemise tõttu; hirm — mõistuspäratu põgenemine näilise halbuse eest või selle ootamine; himu — näilise hüve mõistuspäratu soovimine; nauding — mõistuspäratu erutus näilise hüve tõttu. Kirgede puudumine tähendas mõistuspäraste emotsioonide olemasolu (*eupatheia*), milleks peeti rõõmu, ettevaat-

likkust ja tahet. *Viha* määratleti himu alaliigina — himu karistada seda, kes, nagu meile näib, on meie vastu teenimatult ebaõiglane olnud.

1.10 *Alexandros* Kotyaeionist (Süürias) — grammatik, kes õpetas Marcus Aureliusele ja Lucius Verusele kreeka keelt ja kirjandust.

1.11 Marcus Cornelius *Fronto* (u. 100—170) — tuntud vanarooma reetor, keda tema ajal kõrvutati Ciceroga. Oli Marcus Aureliuse noorukipõlves ta lähedane sõber ja õpetaja. Säilinud on osa Fronto ja Marcus Aureliuse kirjavahetusest.

1.12 *Alexandros* — võimalik, et nimetatu on reetor Alexandros, kes pärines Seleukiast ning 174. a. sai Marcus Aureliuse sekretäriks keisri korralduste alal. ...*kohaseid toiminguid*... — vt. märkus 3.1 juurde.

1.13 Cinna *Catulus* — stoitsistlik filosoof. ...*südamest tulev kiitus oma õpetajaile*... — vrd. SHA, 4.3.5 Marcus Aureliusest: «Oma õpetajaid hindas ta niivõrd, et hoidis nende kuldseid kujusid laaridetoas ning alati austas nende haudu külastuste, ohverdamiste ja lilledega.» *Domitius* — võimalik, et mõeldud on Gnaeus Domitius Aferit, 1. saj. rooma poliitikut ja kõnemeest, kes oli Quintilianuse õpetajaks. *Athenodotos* — võib-olla on samastatav filosoof Athenodotosega, kes oli Fronto õpetajaks.

1.14 *Severus* — käsikirjaline lugem on «minu vennalt Severuselt», kuid lihast venda Marcus Aureliusel polnud, Lucius Verus aga, vend adoptatsiooni järgi, ei vääri allikate järgi otsustades kuigi head iseloomustust. Seetõttu välistatakse peaaegu üksmeelselt tekstist sõnad «minu vennalt», oletades näiteks, et need võivad olla mõne ümberkirjutaja lisatud, kes «Severuselt» asemel luges eksikombel «Veruselt». Võimalik, et Severuse all on mõeldud Marcus Aureliuse väimehe isa Claudius Severust, kes oli filosoof-peripateetik. *Thrasea* Paetus ja tema väimees *Helvidius* Priscus, kes kuulusid stoitsistliku filosoofia järgijate hulka, olid keiser Neroga opositsioonis olevad senaatorid. Esimene mõisteti 66. a. surma ning lõpetas oma elu enesetapuga, teine läks pagendusse ning hukati keiser Vespasianuse poolt. Marcus Porcius *Cato* Noorem (u. 98—46 e. m. a.) oli rooma riigimees ja aktiivne vabariiklane, kes pärast Pompeiuse poolehoidjate purustamist lahingus Thapsuse juures lõpetas elu enesetapuga. *Dion* Sürakuusast — Platoni sõber ja õpilane, võitles Sürakuusa türanni Dionysios II vastu ning tapeti 356. a. e. m. a. Marcus Junius *Brutus* (85—42 e. m. a.) — äge vabariiklane, üks G. J. Caesari tap-

jaid, lõpetas elu enesetapuga pärast vabariiklaste lüüasaamist Philippi all. ...*mis kõige enam austaks valitsetavate vabadust.* — Vrd. SHA, 4.12.1 jj. Marcus Aureliusest: «Rahvast aga ei kohelnud ta teisiti, kui see vabas riigis tavaks on. Ta oli ülimalt peenetundeline kõigis asjus, inimeste eemalehoidmises halvast ja õhutamises heale, rikkalikult teeneid tasudes ja heatahtlikult karistusest vabastades, ning halbadest inimestest tegi ta head, headest aga parimad, taludes rahulikult isegi mõnede pilkeid.» ...*ponnistuseta*... — tõlge käsikirja järgi; tavalisemate konjektuuride järgi: «lihtne» või «sobiv».

1.15 Claudius *Maximus* — stoitsistliku filosoofia järgija. ...*tasakaalukus*... — «tasakaal» annab siin edasi vkr. *eukrasia* 'hea, s. t. paras segu'; nagu kehaliseks terviseks peeti kuuma, külma, kuiva ja niiske alge parajat segu kehas, nii määratlesid stoikud hingelist tervist kui põhilausete, s. o. otsustuste, vaadete, veendumuste head segu hinges. ...*ilma hädaldamata*... — tõlge käsikirja järgi; Theileri ja Dalfeni väljaandeis aktsepteeritud konjektuuri järgi: «mitte umbropsu». ...*mitte millegi üle imestumine*... — vrd. Demokritos 68A 168 D.-K.: «võimet mitte imestuda, mida ülistavad Demokritos ja kõik teised filosoofid.» Stoikute õpetuse järgi tark «ei imestu mitte millegi üle, mis näib imelikuna, ei Haroni kuristike (nii nimetati lõhesid, kust imbus mürgiseid gaase — tõlk.) üle, veetõusude üle meres, kuumade aurude ega tulepursete üle» (Diogenes Laërtios, 7.123); vrd. ka Horatiuse *Nil admirari*... («Kirjad», 1.6.1) jmt. Muidugi mõistetakse neil puhkudel imestuse all meelerahu kaotamist ebameeldivate, kohutavate või ootamatute sündmuste puhul, mitte aga seda imestlemist, mis Platoni arvates «on omane just filosoofile, sest see ongi filosoofia alguseks» («Theaitetos», 55d, vrd. Aristoteles, «Metafüüsika», 1.2.982b11 jj.: «See, kes tunneb nõutust ja on imestunud, peab end teadmatuses olevaks» ning «filosofeerima hakati selleks, et teadmatusest vabaneda»). ...*pigem väärdumatust kui õigenevast*... — vrd. 3.5 ja 7.12; erinevus on samasugune nagu stoitsistlikus filosoofias erinevus «targa» ja «edasijõudva» vahel: esimesel on püsivalt vooruslik hingelaad ning kõik tema teod on kõrvalekaldumatult õiged; teine, ehkki püüdleb üksnes kohaste toimingute poole, pole veel eksimatu ning vajab edasist «õigeks muutumist» (või muutmist — võimalik on ka tõlge «õgvendatavast», s. o. parandatavast). Seejuures on siin võimalik assotsiatsioon stoitsismi olulise terminiga *orthos logos* 'õige/sirge mõistus' — s. o. looduse kõikejuhtiv mõistus-seadus ning ka sellega alati kooskõlas olev targa täiuslik mõistus.

1.16 *Isa* — vrd. ka 6.30; mõeldud on Antoninus Piust (86—161, keiser alat. 138. a.), kes 138. a. alguses, pärast keiser Hadrianuse lapsendatud poja Lucius Aelius Caesari surma lapsendati Hadrianuse poolt tingimusel, et ta omakorda lapsendaks Lucius Aeliuse poja Luciuse (hiljem Lucius Verus) ja Hadrianuse lemmiku, Marcus Annius Veruse. Viimane sai lapsendamisel Hadrianuse ja Antoninuse sugukonnanimed ning seega oli ta nimeks pärast lapsendamist Marcus Aelius Aurelius Verus, pärast Antoninuse surma aga jättis ta oma nimest välja Hadrianuse sugukonnanime Aelius, andis oma liignime (Verus) Luciusele ja võttis endale liignimeks Antoninus, kandes niisiis keisrina nime Marcus Aurelius Antoninus. Marcus Aureliuse suhtumisest talle määratud tulevikku kirjutab ta biograaf järgmist, SHA, 4.5.3. jj.: «Kui ta aga teada sai, et on Hadrianuse poolt adopteeritud, oli ta rohkem ehmunud kui rõõmus ning, saanud käsu asuda ümber Hadrianuse eramajja, lahkus ema aedadest vastumeelselt. Kui kodused temalt küsisid, miks ta keiserlikku adoptatsiooni kurbusega vastu võtab, seletas ta, mida halba keisrivõim sisaldab.» ...*lahtised käed*... — vkr. *philoponia*, sõna-sõnalt 'tööarmastus' või 'töökus', tõlge aga järgib selle mõiste määratlust stoikute järgi: vaeva (raskuste, töö) poolt takistamatu teadmine ja seega ka oskus ettevõetut teostada (vt. SVF, 3.264, vrd. 269, 683). ...*anda igaühele väärtuse järgi*... — s. o. õiglaselt, nii määratlesid stoikud õiglust (vrd. ka ld. *suum cuique*). Sisuliselt on võimalik tõlge «teenete järgi», ent vormel «väärtuse järgi» on kasutatav ka nn. keskmiste asjade puhul, vt. märkust 2.11 juurde. ...*tegi lõpu sellele, mis on seotud armastusega poisikeste vastu*... — erinedes selles suhtes oma eelkäijast Hadrianusest, kelle kohta vrd. 8.7 ning vt. ta biograafiat SHA, 1.4.5 ja 14.5. ...*eneseküllasus*... — vkr. *autarkeia*, omadus, mis seisneb iseseisvuses, sõltumatuses millestki võõrast ja oskuses rahulduda sellega, mis on endal olemas. Eetilist ideaali tähistavana väljendas eneseküllasus Demokritosest peale paljude filosoofide poolt rõhutatud seisukohta, et õnn ei sõltu välistest asjadest või asjaoludest, vaid üksnes inimese meelelaadist, tema mõtteist ja hingeseisundist. ...*väärusku*... — vkr. *deisidaimonia* vastab «jumalakartlikkusele» sõna otseses tähenduses; stoikute määratluse järgi oli see kire alaliik, mõistuspäratu jumalate austamine — hirm jumalate ja jumaluste ees (vt. SVF, 3.408). ...*teistsuguseid*... — Vihjed neile, kes üksnes teesklevad, püüdes endist filosoofe kujutada, on 1./2. saj. kreeka ja rooma kirjanduses sagedased, eriti innukalt on pseudofilosoofe ja külamüstikuid pilganud Lukianos.

Lausa moodi aga läks filosoofia Marcus Aureliuse valitsemisajal, tänu keisri enese filosoofiaharrastusele, kusjuures sageli peitus äkitselt lõkkele löönud teadmishimu ja kultuurijanu taga peale moehaiguse ka meeldimispüüd ja kasulootus; vrd. SHA, 4.23.9: «Tõsi, oli kuuldusi, et mõned filosoofia maski all riiki ja eraisikuid röövivad, kuid need lükkas ta ümber.» Mis puutub Antoninusesse, siis määrates erineva suurusega linnadele erineva arvu maksustamise suhtes privilegeeritud elukutsete (arstid, sofistid, grammatikud) esindajaid, kes maksu maksmisest vabastati, lisas keiser juurde: «Me pole määranud kindlaks filosoofide arvu, sest neid on teiste elukutsetega võrreldes vähe. Pealegi arvame, et rikkad filosoofid on rõõmsad, saades anda oma osa ühiseks hüveks; tõepoolest, nad poleks filosoofid, kui hooliksid omandist ja ainelistest asjadest liiga palju.» (Digesta, 27.1.7). ...*ei otsinud liikumist*... — erinedes selles suhtes paljureisinud Hadrianusest. Vrd. ka Antoninuse biograafiat SHA, 3.7.11: «Ta ei võtnud ette mingeid reise, käies üksnes oma maavaldustes Kampaanias ning öeldes, et provintsielanikele on isegi väga kokkuhoidliku valitseja kaaskonna ülalpidamine vaevarikas. Ehkki ta jäi Rooma, et keskuses asudes kõikjalt võimalikult kiiresti teateid saada, oli tal siiski suur mõjuvõim kõikide rahvaste juures.» ...*tal polnud palju saladusi*... — vrd. SHA, 3.6.4: «Keisrivõimu kõrguse ja kättesaamatuse ühendas ta suurima lahkusega, mis esimest veelgi suurendas, õukonnateenrite pahameeleks, kes seetõttu, et valitseja tegi kõike vahendajateta, ei saanud enam inimesi hirmutada ega müüa seda, mis polnud saladus.» ...*kes ükskõik millal kümbleb*... — rikaste elunautijate ja hellikute tava. *Rüü, milles ta*... — kogu lause tõlge on suurel määral oletuslik; peale teksti rikutuse raskendab mõistmist ka see, et Marcus Aurelius, kirjutades iseenda jaoks, enesele tuttavaile sündmustele üksnes viitab, neid lähemalt kirjeldamata. *Lorium* — väike linnake Etruurias, Antoninuse armastatud puhkepaik, kus ta oli üles kasvanud ja kus ta ka suri; *Lanuvium* — linn Latiumis, Antoninuse sünnikoht; *Tusculum* — linn Latiumis, praeguse Frascati lähedal. ...*mida jutustatakse Sokratesest*... — vt. Xenophon, «Mälestusi Sokratesest», 1.3.14; Platon, «Pidusöök», 220a.

1.17 *Jumalailt*... — Stoikud nimetasid Jumalaks või Zeusiks loodust selle aktiivses aspektis, tegevat mõistust, mis ollusest lahutamatuna teda loova tulelise hingusena läbistab ja seega kogu olluses sisaldub, avaldudes ühtlasi kõiksuse üldise seadusena — saatusena ning samaaegselt ka ettehooldena. Seega vaadeldi jumalana kas kogu maailma või siis kõneldi dualist-

likumas sõnastuses ning ühtses kehalises maailmas passiivset ja aktiivset (samuti kehalist) algalust eristades maailmast kui jumala kehast ja jumalast-hingusest kui maailma hingest. Traditsioonilistele jumalatele andsid stoikud allegoorilise-etümologiseeriva seletuse, vaadeldes neid Zeus-mõistuse üksikute võimete avaldustena, loodusjõududena; vrd. Diogenes Laërtios, 7.147: Jumal on stoikute arvates «surematu elusolend, mõistuslik, täiuslik ehk mõtlev ning õnnelik, võõras kõigele halvale, maailma ja kõige selles oleva suhtes ettehoolet ilmutav; kuid ta polevat inimesekujuline. Ta olevat terviku looja ja otsekui kõige isa, nii üldse kui ka selles oma osas, mis kõike läbistab, ning teda kutsutakse ta võimete järgi mitmete nimedega. Teda nimetatakse Dia'ks (akusatiiv sõnast «Zeus» — tõlk.), sest tema läbi (*dia*) toimub kõik; Zeusiks, kuivõrd ta on elamise (*zēn*) põhjuseks ning läbib kogu elu; Athenaks, kuivõrd ta juhtiv osa paikneb eetris (*aithēr*); Heraks, kuivõrd ta paikneb õhus (*aēr*); Hephaistoseks, kuivõrd ta paikneb loovas tules; Poseidoniks, kuivõrd ta paikneb vees; Demeteriks, kuivõrd ta paikneb maas; ja nii annavad ka teised nimed tunnistust mingist omadusest. (148) Jumala olluseks peab Zenon tervet maailma ja taevast — nii ka Chrysippos teose «Jumalaist» esimeses raamatus; Antipater teose «Maailmast» seitsmendas raamatus ütleb, et ta ollus on õhutaoline, Boethos aga, teoses «Loodusest», peab jumala olluseks kinnistähtede sfääri.» Niisiis ei välistanud stoitsismi järgimine teoorias traditsioonilisi religioosseid ettekujutusi ja traditsioonilist kultust praktikas. See ilmneb ka Marcus Aureliuse märkmeist, kus kõneldakse mitte ainult jumalast, vaid ka jumalaist, ehkki viimasegi puhul leiame stoitsistlike ideede mõju (vt. näit. 9.40). Seejuures on Marcus Aureliuse nagu ka Epiktetose puhul täheldatav tendents jumala isikustamise poole, ehkki nad formaalselt ei kaldu kõrvale ortodokssest stoitsismist, ning ka nende religioossuse emotsionaalsem ja vahetum iseloom. Keisri vagadusest annab muu hulgas tunnistust ka ajaloolase Ammianus Marcellinuse (25.4.17) vahendusel säilinud sagedasele ohverdamisele viitav epigramm: «Saadavad valged härjad keiser Marcusel' tervist./ Võidad kui jällegi sa, meil siis kindel on hukk.» ...*vanaisad*... — Marcus Annius Verus (1.1) ja Publius Calvisius Tullus, konsul 109. a. ...*õde*... — Annia Cornificia Faustina, suri u. 160. a. ...*vend*... — vend adoptatsiooni kaudu, Lucius Aurelius Verus (suri 168/169. a.), keiser Hadrianuse favoriidi poeg, kes Hadrianuse käsul lapsendati koos Marcus Aureliusega Antoninuse poolt. 161. a. määras Marcus Aurelius ta oma kaasvalitsejaks ning kihlas

temaga oma tütre Annia Lucilla (u. 149—182; hiljem organiseeris atentaadi oma vennale, keiser Commodusele, pagendati ning seejärel tapeti). Veruse biograafia (SHA, 5) mainib küll ta lihtsameelsust ja otsekohesust ning austust Marcus Aureliuse vastu, kuid rõhutab valdavalt ta nõrka ja pahelist iseloomu. ...*lapsed*... — Neid on teada kolmteist, kellest seitse surid alaealistena. Ainus täisealiseks saanud poeg oli Commodus, kes sündis 161. a., määrati isa poolt 176. a. kaasvalitsejaks ja võimupärijaks ning oli alates 180. a. keiser, kuni ta 192. a. vandenõulaste poolt tapeti. Commodust, kes tegi lõpu Antoninuste dünastiat seni iseloomustanud koostööpoliitikale senati suhtes, kirjeldavad ta biograafia SHA, 7 ja ajalookirjutajad kõige mustemais värvides, kusjuures Cassius Dio (71.33.4) esitab isegi versiooni, mille järgi Marcus Aurelius suri Commoduse ees kannuseid teenivate arstide käe läbi. Problemaatiline on, kas Commoduse pahelisus oli Marcus Aureliusele teada või ilmnes see alles pärast ta surma. Marcuse biograafia SHA-s, mille järgi Commodus näitas end kõige halvemast küljest juba isa eluajal (Marcus Aurelius olevat ise kartnud, et tema poeg saab Nero, Caligula ja Domitianuse taoliseks), maalib ka Commoduse sünniloost kurjategija kujutamise kaanoneile kõigiti vastava pildi (4.19.1 jj.): «Mõned räägivad, ja see näib ka tõele vastavat, et ta poeg ja pärija Commodus Antoninus polevat sündinud mitte tema, vaid abielurikkumise süü läbi, ning lisavad järgmise rahvasuus liikuva jutu. Kord olevat Faustinas, kes oli Piuse tütar ja Marcuse naine, lõkkele löönud armastus ühe gladiaatori vastu, keda ta teiste seas juhtus nägema, ning kui ta selle tõttu juba kaua oli piinelnud, tunnistas ta oma armastuse mehele üles. Kui Marcus pöördus kaldealaste poole, andsid need nõu, et gladiaator tapetaks ja et Faustina end tema verega peseks ning sellisena mehega ühte heidaks. Kui see oli sel viisil tehtud, olla Faustina küll armastusest vabanenud, kuid sündis Commodus — pigem gladiaator kui keiser, kes imperaatorina rahva ees peaaegu tuhat korda gladiaatorite võitlustes esines, nagu tema eluloos hiljem näidatakse. See näib olevat tõenäoline sellepärast, et nii püha keisri pojal olid sellised kombed, milliseid pole ei ühelgi gladiaatorite õpetajal, ühelgi näitlejal, ühelgi areenil esinejal, lõppude lõpuks ka mitte ühelgi sellisel inimesel, kes on kõigi häbi- ja kuritegude poriga määritud. Paljud aga räägivad, et Commodus olevat üldse sündinud abielurikkumise viljana, sest on hästi teada, et Faustina sõlmis Caietas armusidemeid meremeeste ja gladiaatoritega. Kui sellest räägiti Marcus Antoninusele, et see, kui ta naist ka

ei hukka, siis vähemasti end temast lahutaks, olevat ta öelnud: «Kui anname ära naise, anname tagasi ka kaasavara.» (Cassius Dio järgi andis umbes samasuguse fraasiga Nerole Octavia suhtes nõu Burrus — tõlk.) Ja mida muud võis kaasavaraks pidada, kui mitte keisrivõimu, mille ta sai oma äialt, olles Hadrianuse tahtel lapsendatud? Ent hea keisri elul, tema puhtusel, tasakaalukusel ja vagadusel on nii suur jõud, et vihkamine, mida põhjustavad ta lähimad inimesed, tema mainet ei riku. Lühidalt: Marcus Antoninust, kelle kombed jäid alati samaks ja keda ei muutnud mitte kellegi halvad jutud, ei saanud kahjustada ei gladiaatorist poeg ega alatu naine.» ...*ei teinud suuremaid edusamme retoorikas, poeetikas*... — Fronto kirjavahetus Marcus Aureliusega peegeldab viimase usinaid õpinguid ning ka teatavaid ambitsioone selles valdkonnas. Veel 143. a. paiku kirjutas ta Frontole: «Minust saab midagi, kui vaid sina seda tahad.» Ent siis, tõenäoliselt suurel määral ka Junius Rusticuse mõjul, tuli pööre, millega seostatakse üht Marcuse kirja Frontole aastaist 146/147. Kirjas vabandab tulevane keiser, et ehkki aega on tal parajasti küllalt, pole ta siiski veel jõudnud teha Fronto poolt üles antud kirjatööd: «Praegu köidavad mind Aristoni raamatud, ühtaegu nii head meelt tehes kui ka pahameelt tekitades: kuivõrd nad õpetavad seda, mis on parem, teevad nad muidugi mõista head meelt; kuivõrd aga näitavad, kui kaugele on mu vaim sellest paremast jäänud, siis punastub su õpilane rohkem kui tihti ning vihastub enda peale, et ehkki juba kahekümne viie aastane, pole ma oma hingega ikka veel nendest headest põhilausetest ja puhastest õpetustest midagi ammutanud.» Nimetatud Ariston on tõenäoliselt Ariston Chioselt, filosoof 2. saj. e. m. a. ja stoitsismi rajaja Zenoni õpilane, kes, tõsi küll, eemaldus ortodokssest doktriinist ning lähenes oma vaateis küünikuile, tunnistades ühtlasi filosoofia ainevallaks üksnes eetika ning pidades loogikat ja füüsikat mittevajalikeks. Muidugi püüdis Fronto oma õpilast tagasi võita, veenda teda uskuma iseenda võimeid ning kõnekunsti vajalikkust ja väärtust. Ühest Fronto läkitusest, mis on kirjutatud juba pärast 161. a., võib lugeda järgmist: «Mäletan, et olen kuulnud ka seda, ning seda juhtub sageli, et tarkadel meestel peavad mõttes olema juhtlaused ja seisukohad, millest nad praktikas mõnikord loobuvad, ja mõnikord jällegi peavad nad praktikas kasutama mõningaid selliseid, mida põhilauseis hukka mõistavad, nii et tarkuse õige mõistus ja hädavajalik elupraktika alati ei ühildu. Oleta, et sina, Caesar, suudad saavutada Kleanthese või Zenoni tarkuse — ent ikkagi tuleb sul vastu tahtmist purpurset mantlit

kandma hakata, mitte aga filosoofi oma, mil vill pulstis... Kui filosoofiaõpingud puutuksid ainult käitumisse, paneksin ma vähem imeks, et sa sõnu põlgad. Et sa aga õpid tundma «Sarvekandjaid», «Kuhjasid» ja «Valetajaid» (sofistlike järelduste liigid — tõlk.), keerukaid ja krussis lauseid, kuid jätad hooletusse kõnekunsti, kõne väärikuse, ülevuse, meeldivuse ja sära, see näitab, et tahad pigem kõnelda kui kaunilt kõnelda, pigem pomiseda ja sädistada kui kõlada.... Filosoofia annab selle, mida sa räägid, kõnekunst selle, kuidas räägid.... Ma tunnen su esialgseid mõtteid ja su õppetee algust. Juba siis heitis oma valgust vaimu suursugusus ja mõtete väärikus, millel tollal puudus üksnes kõneosavuse helendus. Me õppisime sedagi mitmesuguste harjutuste abil. Siis aga jätsid sa, nagu mulle näib, nooruki kombel ja töö tüütusest tülpinuna kõneosavuse õppimise ning pöördusid filosoofia poole...» (vt. Fronto, «Kirjad» — «Caesar Marcusele», 3.17; «Kõneosavusest», 1.10 jj., 3.3 jj.). *...et mu keha... on nii kaua vastu pidanud...* — SHA ja Cassius Dio räägivad Marcus Aureliuse nõrgast tervisest, teatades, et nooruses olnud ta tugev ja terve, ent kurnavad õpingud, pidevad tööd ja mured olevat ta tervist nõrgestanud. Marcus Aureliuse ihuarsti Galenose teatel olevat keiser sõjakäigul germaanlaste vastu kasutanud iga päev teriaaki — mitmest ainest segatud universaalset ravimit, mis keisri jäljendajate kaudu läks moodi nagu filosoofiagi, kui aga tundis end loiu ja unisena, võttis ta Galenoselt moonimahla; keisrit olla jälle tabanud vana häda — unetus, harjumus veeta suurem osa ööd ärkvel. Ühe tänapäevase uurimuse autorite arvates põdes Marcus Aurelius haavandtõbe. *Benedicta* ja *Theodotose* kohta pole midagi teada. *...naine...* — Annia Faustina (noorem), Antoninus Piuse ja Annia Faustina (vanema) tütar, kellega Marcus Aurelius kihlati pärast Hadrianuse surma ning abiellus 145. a. Nagu eespool juba ilmnes, kujutab ajaloopärimus teda truudusetu ja kõlvatu abikaasana ning peab segatuks ka Süüria asevalitseja Avidius Cassiuse vastuhakku; vrd. veel ka SHA, 4.29.1: «Talle pandi süüks, et ta edutas mitmesugustele kõrgetele ametikohtadele oma naise armukesi, Tertullust, Tutiliust, Orfitust ja Moderatust, kuigi ta Tertulluse tabas kord oma naisega koos hommikueinel. Temast rääkis üks näitleja ka laval, kusjuures Antoninus (s. o. Marcus Aurelius — tõlk.) ise juures viibis: kui lollpea orjalt oma naise armukese nime küsis, vastas see kolm korda: «Tullus», kui aga rumal ikka veel edasi päris, ütles orja osa mängiv näitleja: «Ma ju ütlesin juba kolm korda (ld. *ter* — tõlk.) — Tullus on ta nimi.» Rahvas rääkis

sellest palju ning ka teised, kes Antoninust kannatlikkuses süüdistasid.» Siiski on raske otsustada, kas nende kuulduste suitsu taga on ka tuld või on tegemist üksnes rahva seas liikuvate kuulujuttudega, tavalise klatšiga, mis oli ajaloolaste jaoks pikantseks materjaliks, sobides ühtlasi hästi stereotüüpi filosoof — halb naine (vrd. Sokrates ja Xanthippe). On teada, et Marcus Aurelius osutas Faustinale pärast selle surma kõiksuguseid auavaldusi ning leinas teda sügavalt; vrd. ka SHA, 4.26.5: «Ta palus senatit määrata Faustinale auavaldused ja templi ning pidas talle kiidukõne, ehkki levisid visalt kuuldused Faustina kõlvatusest, mida Antoninus kas ei teadnud või siis teeskles, et ei tea»; vrd. sealsamas, 4.23.7: «Nagu me juba ütlesime, liikusid kuulujutud, et ta naisel olid armukesteks pantomiiminäitlejad, kuid oma kirjades lükkas keiser selle ümber.» «Pärast Faustina surma,» nagu teatab SHA, 4.29.10, «püüdis Fabia (Lucius Veruse õde, kellega Marcus Aurelius Antoninus oli kihlatud enne Faustinat — tõlk.) igati tema naiseks saada, kuid tema võttis endale konkubiiniks oma naise prokuraatori tütre, tahtmata nii paljudele lastele võõrasema anda.» Faustina suri 176. a. Süürias, kuhu oli reisinud koos Marcus Aureliusega. See aga ei luba teha järeldusi käesoleva ülestähenduse dateeringu suhtes, sest tekstist ei selgu, kas Faustina oli selle kirjutamise ajal veel elus või mitte. *...unenägudes juhatati abivahendeid...* — usk oraakleisse ning unenägudesse ja eriti neisse, mida peeti arstimiskunsti jumala Asklepiose sisendatuiks, hakkas pärast mõningast taandarengut uue jõuga levima alates 2. saj. Nagu ilmneb sellise kuulsa arsti töödest nagu Galenos, uskus temagi, et unenägudest saab näpunäiteid mitte üksnes haiguse diagnoosiks, vaid ka ravivahendite kohta. Kuid ennustused ja usk unenägudesse olid õigustatud ka stoikute filosoofilisest vaatepunktist: pidades kogu maailma ühtseks organismiks, kus kõik on kõigega seostatud ja suhestatud ning muutus mingis ühes osas põhjustab paratamatult muutuse ka teises, pidasid stoikud võimalikuks teha mingis ühes osas toimuva põhjal järeldusi teises osas (või ajas) toimuva suhtes, seega siis ka ennustada. *Caieta* — sadamalinn Kampaanias, praegune Gaeta; tekst on rikutud, Dalfeni poolt aktsepteeritud Theileri konjektuurse lugemi järgi: «ja niinimetatud tõerääkija sõna Caietas.» *«vajab abi... õnne»* — ülestähenduse lõpp meenutab fragmenti mingist värsist.

Teine raamat

Kvaadide mail... — kvaadid (*Quadi*) oli üks germaani hõime, kes paiknesid Elbe ja Oderi ülemjooksul ning põhja pool Doonau keskjooksu ja võitlesid nn. Markomanni sõjas aastail 166—190 koos markomannide ja teiste hõimudega roomlaste vastu. *Granua* — Hron, Doonau vasakpoolne lisajõgi. Kas see kirjutamiskohale osutav märkus kuulub esimese või teise raamatu juurde, on vaieldav. Oletades, et esimene raamat on kirjutatud pärast Faustina surma 176. a., tuleb seda, nagu ka 2. ja 3. raamatu vahel asuvat märkust lugeda sellele järgneva raamatu juurde kuuluvaks, sest teise ja kolmanda raamatu vahelises märkuses nimetatud Carnuntumis paiknes Marcus Aureliuse peakorter u. aastail 171—173 ning seega võiks esimese raamatu kirjutamisajaks olla 171. või 172. a. Sel juhul on praegune teine raamat esialgselt esimene, praegune esimene raamat aga on kirjutatud hiljem. Ent mõned uurijad peavad märkust eelmise raamatu lõppu kuuluvaks ning on seisukohal, et raamatute praegune järjekord vastab ka nende kirjapaneku järjekorrale.

2.1 *Öelda endale juba koidikul...* — vrd. Seneca, «Vihast», 2.10.7: «Tark, olles leebe ja eksimuste suhtes õiglane, eksijaile mitte vaenlane, vaid manitseja, väljub iga päev sellise meelelaadiga: «Ma kohtan paljusid, kes on andunud joomisele või on häbitud, paljusid, kes on tänamatud või ahned, paljusid, keda kihutab tagant taltsutamatu auahnus.» Kõike seda vaatleb ta sama heatahtlikult nagu arst oma haigeid.» ...*teadmatusest hea ja halva suhtes...* — Stoikud järgisid Sokratese õpetust, mis võrdsustas vooruse ja teadmise, kusjuures seda teadmist ei käsitatud muidugi mitte puhtratsionaalse, üksnes teoreetilise teadmisena, vaid mõistmisena ja ühtlasi ka tahte ja püüdlusena käituda kooskõlas teadmisega, sisemise sunnina ja ühtlasi võimetusena teisiti käituda. Iga inimene tahab seda, mis on hea. Kui ta siiski midagi halba teeb, näiteks on ebaõiglane, tuleb selline eksitus teadmatusest, sest inimene peab heaks seda, mis on tegelikult halb. Kui ta tõeliselt teaks, mis on hea, siis ta paratamatult ka tahaks ja püüaks teadmisele vastavalt käituda, sest keegi ei soovi endale vabatahtlikult halba; vrd. ka 7.63. ...*et see on ilus... et see on inetu...* — vkr. *kalon* ja *aischron*, nii nagu ka meie «ilus» ja «inetu» tähistavad nii esteetilist kui ka eetilist ilu ja inetust; eetilises tähenduses inetu=häbiväärne. Stoikud samastasid hea (hüve) ilusaga ja halva (pahe) inetuga, andes seega ilusale ja inetule tähenduse üksnes eetika valdkonnas, vrd. Diogenes Laërtios, 7.100 jj.: «Ilusaks nimetavad nad täiuslikult head, sest see on looduselt kätte saanud kõik nõutavad üksused ehk täiusliku mõõdupärasuse. Ilusa liike on neli: õiglane, mehine, korrastatud, teadlik, sest nende piires teostuvad ka ilusad tegevused. Samal viisil on inetugi liike neli: õiglusetu, arg, korrastamata ja mõistmatu. Ilusaks nimetatakse ühel viisil kiiduväärset hüvet, mis teeb ka tema valdaja kiidetavaks; teisel viisil seda, mis on oma ülesandeks hästi loodud; kolmandal viisil seda, mis kaunistab, nagu me ütleme, et üksnes tark on hea ja ilus. (101) Nad väidavad, et üksnes ilus on hea (=hüve)..., see aga on voorus ja kõik, mis vooruses osaleb, ning see on sama, mis öelda, et iga hüve on ilus ja et hea on ilusaga samatähenduslik, mis on üks ja seesama. Sest kui miski on hea, on ta ilus, kui ta aga on ilus, on ta ka hea. Kõiki hüvesid (=kõike head) peavad nad võrdseiks ning igat hüvet selliseks, mis on tahetav kõrgeimal määral, võimaldamata ei vähemat ega enamat.» ...*jumaliku osaduse poolest...* — Inimese mõistuslikku hinge pidasid stoikud osakeseks kogu maailma ühtsest mõistuslikust hingest. ...*mulle kahju teha ei saa neist ükski...* — vt. 2.11; 4.8; 7.22; vrd. Platon, «Sokratese apoloogia», 30c jj.; Epiktetos, 4.12.7 jj.: «Mida ma siis pean tähele panema? Kõigepealt neid üldisi asju ja neid käepärast hoidma ning mitte ilma nendeta magama heitma ega üles tõusma, jooma, sööma ega inimestega läbi käima: seda, et keegi pole isandaks võõrale tahtevalikule, üksnes selles aga seisnebki nii hea kui ka halb. Niisiis pole keegi isandaks selle üle, et muretseda mulle head või siduda mind halvaga; võim selle üle on üksnes minul endal.» ...*temast eemale hoiduda.* — Tõlge *A* järgi; *T*: «tema vastu vaenulik olla.» *Oleme ju sündinud koostööks...* — Inimorganismile või selle osade koostööle osutati üksmeele ja ühtsuse näitena juba 5. saj. e. m. a. vanakreeka kirjanduses (Platon, Aristoteles, Xenophon) ning hiljem ka rooma kirjanduses (Titus Livius, Cicero, Seneca). Stoikud kasutasid selliseid metafoorseid kirjeldusi, rõhutamaks mitte üksnes ühe konkreetse riigi, vaid kõigi maailmakodanike, «suure linna» elanike koostöö ja vastastikuse heatahtlikkuse vajalikkust; vrd. näit. Cicero, «Kohustustest», 3.5.22 jj.: «Nii nagu kogu keha paratamatult nõrgeneks ja hukkuks, kui iga kehaliige arvaks, et võib terve olla endasse lähima liikme tervist üle võttes, nii oleksid paratamatult lõhutud ka inimeste ühiskond ja ühisus, kui igaüks meist haaraks endale teiste mugavusi ja võtaks oma kasuks, mida aga kelleltki suudab. Et igaüks tahab elulistesse vajadustesse puutuvat rohkem iseendale kui teistele hankida, on lubatud, ilma et loodus sellele

vastu oleks; ent loodus ei kannata, et me suurendaksime oma
võimalusi, rikkust ja võimu teistelt röövituga. Ning mitte üks-
nes looduse poolt, s. o. rahvaste õigusega, vaid ka rahvuste
seadustega, mis riikides vaba riigikorda tagavad, on kehtesta-
tud, et pole lubatud oma kasu pärast teistele kahju teha.»;
Seneca, «Kirjad», 95.52 jj.: «Kõik, mida sa näed ja milles on
hõlmatud nii jumalik kui ka inimlik, on üks: me oleme ühe
suure keha liikmed. Loodus lõi meid sugulasteks, sünnitades
meid ühest ja sellestsamast ning üheks ja sellekssamaks. Tema
andis meile vastastikuse armastuse ning tegi meid ühiskond-
likeks. Tema määras selle, mis on õige ja õiglane. Tema kor-
ralduse järgi on kahju teha halvem kui kahju kannatada. Tema
käsul olgu valmis käed, et abi anda. Olgu nii suus kui süda-
mes see värss: «Inimene ma olen ja midagi inimlikku võõ-
raks ei pea.» (Terentius, «Heautontimorumenos», 1.1.54 —
tõlk.) Pidagem meeles: oleme sündinud kooseluks. Meie ühis-
kond on otsekui kivivõlv, mis langeks kokku, kui kivid vas-
tastikku üksteist ei takistaks, ja mis üksnes seeläbi koos
püsib.»; Seneca, «Vihast», 2.31.7 jj.: «On pühaduseteotus teha
kahju isamaale; järelikult ka kodanikule, sest temagi on osa
isamaast, ja kui kõiksus on austusväärne, siis on ka osad
pühad; ning järelikult ka inimesele üldse, sest temagi on sulle
kaaskodanik suuremas linnas. Mis juhtuks, kui käed tahaksid
kahju teha jalgadele ja silmad kätele? Nii nagu kõigi liikmete
vahel üksmeel valitseb — sest terviku huvides on, et igaüks
neist oleks terve —, nii hoiavad inimesedki igaüht üksikult,
sest me oleme sündinud kooseluks, ühiskond aga ei saa olla
terve ilma osade vastastikuse austuse ja kaitseta.»

2.2 ...*hingus ja juhtija.* — Stoikute õpetuse järgi on maa-
ilma läbiv hingus (vkr. *pneuma*) — tule ja õhu segu — ini-
meses kogu keha läbivaks ühtseks mõistuslikuks hingeks. Hinge
määratleti kui inimese kaasasündinud hingust (vrd. 12.3),
mis toitub inimese kehasoojuse tõttu tekkivast vere aurumi-
sest (vrd. 5.33). «Hinge juhtiv osa» (vrd. 5.26) e. lühendatult
«juhtiv» (vkr. *hegemonikon*) — tõlkes «juhtija» või «sisim
juhtija» —, mis on ühtlasi ka mõistuslik osa, paikneb stoikute
järgi südames ning on kõigi psüühiliste protsesside keskuseks
ja juhtijaks, ühendades üheks tervikuks hinge ülejäänud osad,
milleks peeti viit meelt, sugu- ja kõnevõimet. Seetõttu kasu-
tasid stoikud sõnu «hing» ja «juhtija» sageli sünonüüm-
selt. «Juhtija», esindades mõistuslikku hinge kui ühtset tervi-
kut, polnud ainuüksi mõistus, vaid ka tundmine ja tahtmine.
Kirgi ja pahesid vaadeldi kogu ühtse hinge haigustena, «juh-
tija» kui kogu isiksuse seisunditena, mis on tekkinud ekslike

otsustuste e. arvamuste tõttu. Nn. keskmise stoa esindajad tõid
sellesse õpetusse olulisi muudatusi. Panaitios (u. 185—99)
eristas hinges mõistust ja püüdlusi, Poseidonios (u. 135—51)
aga, Platoni õpetuse mõjul, kolme osa või võimet — mõistus-
likku, afektiivset ja himustavat, vastandades teineteisele hinge
mõistusliku ja mõistusetu osa; sellega kaasnes ka õpetus
moraalse konflikti olemasolust hinges ning seisukoht, et pahe
juured peituvad inimese enda loomuses. Ent Marcus Aureliu-
sel leiame siin ja mitmel pool mujalgi kõrvu stoitsistlike ter-
minite ja ettekujutustega ka kolmikjaotuse (vrd. 3.6; 3.16;
5.33; 7.16; 7.55; 8.56; 12.3; 12.14), mille puhul mõistus vas-
tandatakse hingele ehk hingusele. Sellise mittestoitsistliku sei-
sukoha päritolu pole selge (samalaadseid vaateid leidub ka
Plutarchosel, Clemens Alexandrinusel, mõnedel hermeetikutel
ja gnostikutel), oletamisi võib allikaks pidada mõnd keisri
mittestoikust õpetajat ning näha selles ka temale kaasaegsete
meditsiiniliste koolkondade mõju avaldumist. Nn. pneumaati-
kute järgi toitub psüühiline hingus (*pneuma*) kahel viisil, sis-
sehingatavast õhust ja vereaurust (vrd. 6.15); olles kehas ais-
tingute (vrd. 3.16; 4.3; 5.26; 10.8) ja hinges madalamate psüü-
hiliste funktsioonide (vrd. 3.16) kandjaks, on hingus Marcuse
(kellele on eriti oluline mõistuse vastandamine kõigele muule)
käsituses degradeeritud ega saa olla mõistuse materiaalseks
kandjaks. *Jäta raamatud* ... — vrd. 2.3; 3.14; 4.30; 8.8; sage-
dane on tegeliku käitumise tähtsuse rõhutamine ja puhtraama-
tuliku tarkuse hukkamõistmine Seneca kirjutistes, vrd. ka
Epiktetos, 4.4.4. ja 33. ...*lasta end tõmmata* ... *püüdluste nii-
tidest* ... — vrd. 3.16; 6.16; 6.28; 7.3; levinud metafoor alates
Platonist, kes kirjutas inimesest kui jumalate mängukannist —
nukust, keda niite ja nööre pidi tõmbavad erinevates suunda-
des kired ja mõistus (vt. «Seadused», 644e jj.; 803c) ...*sa oled
vana* ... Marcus Aurelius oli sellal tõenäoliselt veidi üle
viiekümne aasta vana. ...*sukelduda sellesse* ... — tõlge *T*
järgi (vrd. 3.12: «ilma, et ootaksid» ning Seneca, «Kirjad»,
45.12: «Vaatle igaüht, silmitse kõiki — pole kedagi, kelle
elu ei tegeleks homse päevaga. Sa küsid, mis on selles halba?
Ilmatu palju. Sest nad ei ela, vaid kavatsevad elada ja lük-
kavad kõike edasi.»); viimaseis väljaandeis aktsepteeritud kon-
jektuuride järgi: «püüda vältida» või «karta» või «umbusal-
dada seda».

2.3 ...*ettehoolet* ... — Ettehoolet pidasid stoikud maailmale
seesmiselt omase loova jõu ja looduse seaduse — mõistuse —
avaldumisviisiks ning samastasid ta *saatusega*, mida määrat-
lesid tegelikult toimuvate sündmuste järgnevusena: see, mis

oli, see, mis on, see, mis tuleb, või siis põhjuste ahela, põimingu või seosena, s. o. kõige olemasoleva põhjusena, mis moodustub kui kõigi igal antud hetkel olemasolevate põhjuste kogusummade ahel ning on samastatav maailma juhtiva mõistusega. *Juhust* määratleti nähtusena, mille põhjus on inimesele teadmata või kättesaamatu, *paratamatuseks* aga nimetati Chrysippose õpetuses seda, mis on juba toimunud ning on pöördumatu; hilisemas stoitsismis esialgne doktriin ähmastus ja osaliselt unustati; hakati kõnelema «saatuse paratamatusest» (vrd. 12.14) ning samastama saatust ja paratamatust. *Kõik voolab sealt*... — Marcus Aurelius teisendab Herakleitose õpetust iseloomustavat tuntud lauset, kusjuures ta väljendusviis, nagu uurijad on täheldanud, meenutab hilisemat uusplatoonikute emanatsiooniõpetust (vrd. ka 2.4; 4.33; 12.2; 12.26). *sealt* — s. o. üldisest loodusest kui maailmamõistusest, mis on stoikute järgi kõige esmapõhjus ning ilmneb igal hetkel kui kõige toimuva kogupõhjus e. saatus, samuti aga ka kui õiglus; vrd. 6.36; 2.17; 4.33; 5.8 lõpp; 8.23; 9.39; Chrysippos (SVF, 3.326): «Pole ju võimalik leida õiglusele teist algalust ega teist teket kui jumal ja üldine loodus, sest kui me üldse tahame hüvest ja pahest midagi öelda, peab kõik selline olema sealt alguse saanud.» ...*osale on hea see, mida toob terviku loodus ning mis viimast alal hoiab*... — vrd. 5.8; 5.22; 6.45; 6.54; 9.39; 10.6,33. Sellist teleoloogilist maailmakäsitust ei leia me mitte üksnes stoikute fragmentides, vaid juba Platonil, vrd. eriti «Seadused», 10. 903 bc (kus samuti esineb sellise filosoofilise või religioosse konteksti puhul eriti hilisantiikajal levinud *sōdzein* — nimisõnana *sōtēria* — 'päästma, alal hoidma'): «See, kes kõige eest hoolt kannab, on kõik korraldanud terviku alalhoidmiseks ja vooruseks ning iga osa kannatab või teeb võimalust mööda seda, mis talle kohane. Neil osadel on valitsejad, eestseisjad ka kõige väiksemate seisundite või tegevuste jaoks, kes teevad kõike kuni väikseima üksikasjani sihi heaks. Üks neist, sa vilets inimene, suunab sindki kui osa, pidades alati silmas kõiksust, sina aga ei märka, et kõik, mis tekib, ei teki mitte sinu pärast, vaid sina tema pärast. Sest ka iga arst ja oskuslik käsitööline teostab kõike kõige pärast, suunates kõike üldise hüve poole, ning teeb osa terviku pärast, mitte aga terviku osa pärast. Ent sina kurjustad, olles teadmatuses selle suhtes, kuidas sobib nii tervikule kui ka sinule see, mis vastavalt üldisele tekkimisele on sinu jaoks parim.» Stoikute käsituses oli maailm piiritus tühjuses asuv sfääriline keha — mõistuslik elusolend, kes integreerib kõik oma osad otstarbekohaselt korrastatud enesekülla seks

organismiks; maailm kui piiratud *tervik* ja seda ümbritsev piiritu tühjus moodustavad ühendi (süsteemi, kr. *systēma*), mida nimetati kõiksuseks. ...*algmete*... — s. o. tuli, õhk, vesi ja maa, millest kõik olemasolev koosneb. Stoikute õpetuse järgi eksisteerib tegelikkuses ainult kvalitatiivselt määratletud aine — konkreetsed kehad (kehatuteks, s. t. abstraktsioonideks peeti aega, kohta, tühjust ja «öeldavat» — *lekton* —, s. t. sõna või fraasi tähendust). Ent abstraktselt eristati olemasolevas passiivset ja aktiivset algalust (*archē*): *omadusteta* (s. o. kvalitatiivselt määratlemata) *ollust* (*usia*, ld. *substantia*), ehk *ainet* (*hylē*, ld. *materia*) ning selles sisalduvat *mõistust* e. jumalat, mida kehaliselt kujutleti maailmale lahutamatult omase, kõike seostava ja koos hoidva tulelise hingusena; vrd. Marcus Aureliuse sagedast ja mõnevõrra dualistlikumat eristust aineline-põhjuslik, näit. 5.13; 8.11; 9.25; 12.29. *Need olgu alati*... — tõlge *T* järgi, *A*: «Kui need on su ...».

2.4 ...*sina möödud*... — mitte surma, vaid käesolevast ajast ilmajäämise tähenduses. Vrd. ka 2.2 lõpp ning sofist Antiphon (5. saj. e. m. a.), 87 B53a D.-K.: «On mõned, kes ei ela käesolevat elu, vaid teevad suure püüdlikkusega ettevalmistusi, nagu kavatseksid elada mingit teist elu, mitte käesolevat, neile jäänud aeg aga selle vahe sees möödub.» ...*ta ei tule*. — Tõlge *T* järgi, *A*: «pole võimalik».

2.5 ...*kui sooritad iga tegu, nagu oleks see viimne su elus*... — vrd. 2.11; 7.29; 7.56; 7.69; sama nõuet, mida on omistatud juba seaduseandja Zaleukisele (7. saj. e. m. a., vt. Stobaios, 2.42), on sageli väljendanud ka Seneca jmt., vrd. näit. Musonius Rufus (1. saj. m. a. j., Roomas tegutsenud stoik), fr. 22: «Saabuvat päeva pole võimalik elada hästi, suhtumata sellesse otsekui viimsesse.» ...*valivast mõistusest*... — stoikute termin, mis osutas õige mõistuse võimele valida, s. o. otsustada ja määrata alati õigesti; vrd. stoikute definitsiooni, mille järgi kirg on liialdane püüdlus, mis ei allu valivale mõistusele (SVF, 3.378). ...*jõudsavoolulist*... *elu*... — stoikute vormel, vrd. näit. Sextus Empiricus, 11.30: «Õnn aga on, nagu määratlevad Zenoni, Kleanthese ja Chrysippose järgijad, elu jõudsavoolulisus.»

2.6 *On ju igaühel vaid üks elu*... — *A*, *T* mõtet ei anna, tõlge järgib konjektuuri; teisese käsikirja *D* järgi: «On ju igaühe elu lühike, sinu ... .» ...*ei tunne häbi iseenda ees*... — «häbi» asemel on võimalik ka tõlge «austust» või «aukartust»; vrd. Demokritos, 68 B264 D.-K.: «Inimeste ees ei tule häbi tunda mitte rohkem kui iseenda ees ja siis, kui sellest keegi teada ei saa, mitte rohkem halba teha kui siis, kui kõik seda teaksid;

kõige enam tuleb häbi tunda iseenda ees ning hingele tuleb kehtestada seadus: mitte midagi sündsusetut teha»; Musonius Rufus, fr. 30: «Oled seda väärt, et kõik sinu vastu austust tunneksid, kui kõigepealt iseennast austama hakkad.» ...*paned oma õnne teiste hingedesse.* — Vt. 5.3; 12.4.

2.9 ...*terviku loodus ja... sinu...* — Enamasti järgib tõlge meie keelele omast eristust «loodus» — «loomus», mille puhul lugejal tuleb meeles pidada, et originaalis on nende asemel üks sõna, *physis*. *Physis* tähistab ühest küljest kõike olemasolevat, kõike seda, mis on antud, selle koostist ja korda, teiselt poolt aga, ja stoikute jaoks eelkõige, olemasolevale omast põhjuslikku ja loovat jõudu, mida stoikute käsituse järgi võib tõlgendada kui pidevalt muutuvale maailmale immanentset sihipärast ja iseteostuvat muutumisprogrammi («looduse mõistust», mis on ühtaegu «seadus», «saatus» ja «ettehoole»), mille siht ja mõte on tema korrapärases teostumisprotsessis eneses. Vrd. Diogenes Laërtios, 7.148: «Loodust määratlevad nad mõnikord kui seda, mis maailma koos hoiab, mõnikord kui seda, mis kõige maapealse loob. Loodus on iseeneslikult liikuv seisund, mis vastavalt mõistuseseemneile teostab ja hoiab koos kõike, mis temast kindlaksmääratud aegadel sünnib, ning millistest võtab, selliseks ka teeb... (156) Nende arvates on loodus oskuslik tuli, mis kulgeb kavakindlalt oma teed mööda loomise poole, s. o. tuleline ja oskuslik hingus.» Inimese puhul tähistab *physis* tema ehitust, ta loomupäraseid omadusi, tunge, võimeid ja soodumusi ning eelkõige mõistust, mis stoikute arvates on võimeline olema «õige mõistus», s. o. saavutama täieliku kooskõla objektiivse looduse mõistusega. Üldise looduse ja inimese loomuse kõrvutamist leiame Marcus Aureliuse märkmeis sageli, vrd. näit. 3.6; 5.3; 5.10; 5.25; 5.27; 6.58; 7.55; 12.32, vrd. ka Diogenes Laërtios, 7.87: «...sihiks on elada üksmeeles loodusega, mis on seesama, mis elada kooskõlas voorusega, sest just selle juurde loodus (=loomus) meid juhibki... Omakorda tähendab «elada kooskõlas voorusega» sedasama, mis «elada kooskõlas kõige looduspäraselt juhtuva kogemisega», nagu ütleb Chrysippos «Sihtidest» esimeses raamatus, sest meie loomused on terviku looduse osad. (88) Seepärast on sihiks elada, järgides loodust, nii iseenda kui ka terviku oma, tegemata midagi, mida keelab üldine seadus, mis on läbi kõige sammuv õige mõistus, seesama mis Zeus, terviku valitsemise juht. See ongi õnneliku inimese voorus ja jõudsavooluline elu...»; Epiktetos, 2.5.24 jj.: «Kuidas siis kõneldakse, et miski sellest, mis on väljaspool, on kas loodusega kooskõlas või loodusega vastuolus? Nii nagu oleksime eraldatud. Sest ütlen ma ju, et jala jaoks tähendab loodusega kooskõlas olemine puhas olemist, kui sa aga võtad teda kui jalga ja mitte kui midagi eraldatut, siis on talle kohane ka porri astuda ja okastel kõndida ning isegi terviku heaks ära lõigatud olla; kui mitte, siis pole ta jalg. Nii tuleb arvata meiegi puhul. Kes sa oled? Inimene. Kui vaatad end kui eraldatut, siis olla loodusega kooskõlas tähendab sinu jaoks elada vanaks, olla rikas, olla terve. Kui sa aga vaatled end kui teatava terviku osa, siis selle terviku tõttu on sinu jaoks kohane mõnikord haige olla, mõnikord jälle merd sõita ja ohtudesse sattuda, mõnikord puudust kannatada, mõnikord aga ka enneaegu surra. Miks sa kurjustad? Kas sa ei tea, et nii nagu too poleks teisiti jalg, nii ka sina poleks teisiti inimene. Sest mis on inimene? Linna osa, kõigepealt selle, mis koosneb jumalatest ja inimestest, seejärel ka selle, mida me lähimaks nimetame ja mis on terve linna väike jäljend.» Vt. ka Panaitiose sihivormelit märk. 10.11 juurde.

2.10 ...*ütleb Theophrastos...* — fr. 77 Wimmer; Theophrastos (u. 372—287) oli pärast Aristotelese surma peripateetikute kooli juht. ...*tavaliselt võrreldakse...* — «tavaliselt» seetõttu, et stoikute doktriini järgi pole nende võrdlemisel mõtet: kõik eksimused on võrdsed, kuivõrd nad on kõik õigest teest kõrvalekaldumised, ekslikud või valedest motiividest lähtuvad otsustused ning stoikute psühhofüsioloogia seisukohast hinguse korratu, vale pingega liikumine. Et kõik kired olid stoikute käsituses mõistusliku hinge või täpsemalt tema juhtiva osa haiglased seisundid, siis seati eesmärgiks nende täielik väljajuurimine ja vabadus kirgedest (*apatheia*), peripateetikud aga pidasid kirgi looduspäraseiks seisundeiks, mille positiivsuse või negatiivsuse määras nende mõõdupärasus, ning seadsid eesmärgiks mõõdukuse kirgedes (*metriopatheia*). Vrd. Diogenes Laërtios, 7.120: «Eksimusi peavad nad võrdseiks, nagu ütlevad Chrysippos «Moraaliprobleemide» neljandas raamatus, Persaios ja Zenon. Sest kui tõde ei saa olla enamal määral tõde kui teine tõde, ega vale enamal määral vale kui teine vale, siis ei saa ka ükski pettus olla enamal määral pettus kui teine, ega ükski eksimus enamal määral eksimus kui teine. Pole ju ei see, kes on Kanobosest (linn Aleksandria lähedal — tõlk.) saja staadioni kaugusel, ega see, kes on temast vaid ühe staadioni kaugusel, võrdselt kumbki Kanoboses, ning samuti on võrdselt õigsusetud nii see, kes vähemas eksib, kui ka see, kes rohkemas... (127) Nad arvavad, et vooruse ja pahe vahepeal pole midagi, sellal kui peripateetikute järgi on vahepeal edasijõudmine. Sest nii nagu kepp saab olla kas õige

või kõver, ütlevad nad, nii saab olla kas õiglane või õiglusetu, mitte aga õiglasem või õiglusetum, ja samuti ka muudel juhtudel.» ...*surutusega*... — stoitsistlik väljend, vt. ängistuse definitsiooni märkuses 1.9 juurde. ...*väärib raskemat süüdistust*... — Ehkki stoikute järgi olid kõik eksijad eetilise käitumise seisukohalt võrdselt süüdi, sõltumatult eksimuse resultaadist, ei pidanud nendegi arvates karistused võrdsed olema, sest karistus polnud seotud süüga, vaid eksimuse resultaatidega ning pidi neile vastama: süü võrdsuse juures võis eksimus sisaldada erineva hulga üleastumisi õigse teo üksustest (vt. märkust 3.1 juurde), s. o. erineva hulga süütegusid. Näiteks on õigustamatult oma orja tapnud inimene sooritanud ühe süüteo, samadel asjaoludel oma isa tapnud inimene aga enam kui ühe, sest on olnud õiglusetu inimese suhtes, kes ta sigitas, kes teda toitis, kes teda kasvatas jne. (vt. Cicero, «Stoikute paradoksid», 3.25).

2.11 *Kui neid aga pole*... — selle seisukoha esindajatena on sagedamini nimetatud Diagorast Meloselt, sofist Prodikost (5. saj. e. m. a.), Euhemerost ja kürenaik Theodorost (4. saj. e. m. a.). ...*kui nad inimlikest asjust ei hooli*... — Nii arvasid Epikurose õpetuse järgijad, kuid sellist seisukohta on maininud juba Platon, «Seadused», 10.888c, 899d. ...*võiksid võrdselt osaks saada nii headele*... *kui ka halbadele*... — vrd. epikuurlaste argumentatsiooni, näit. Cicero, «Jumalate loomusest», 3.79: «Olen alati väitnud ja väidan, et taevaste jumalate sugu on olemas, kuid arvan, et nad ei hooli sellest, mida inimsugu teeb. Sest kui nad hooliksid, läheks headel hästi, halbadel halvasti, ent nii see ei ole»; vrd. ka Platon, «Seadused», 899d jj. ...*nauding*... — siin mitte kire, vaid loodusparäse tajumuse tähenduses. ...*ei head ega halvad.* — Kuuluvad seega stoikute terminoloogia järgi «ükskõiksete» ehk «keskmiste asjade» hulka; vrd. 4.39; 9.1 lõpp; Diogenes Laërtios, 7. 101: «Olemasolevast on nende arvates ühed asjad head (=hüved), teised halvad ning kolmandad ei üks ega teine. (102) Hüved, need on voorused: mõistmine, õiglus, mehisus, arukus jms. Halb, see on vastupidine: mõistmatus, õiglusetus jms. Ei üks ega teine, see on kõik, mis ei too ei kasu ega kahju, näiteks elu, tervis, nauding, ilu, jõud, rikkus, kuulsus, kõrge suguvõsa, ning nende vastandid: vaesus, kuulsusetus, suguvõsatus jms. ...Tõepoolest, need pole hüved vaid ükskõiksed asjad, ehkki on oma liigilt eelistatavad. (103) ...Ja veel, ütlevad nad, see, mida võib kasutada hästi või halvasti, pole hüve, rikkust ja tervist aga võib kasutada nii hästi kui ka halvasti, niisiis pole ei rikkus ega tervis hüve... (105)

...Ükskõikseist asjust nimetavad nad ühtesid eelistatavaiks, teisi eba-eelistatavaiks. Eelistatavad on need, mil on väärtus, eba-eelistatavad need, mil on ebaväärtus. Väärtuseks aga nimetavad nad, esiteks, igale hüvele omast kaasabi üksmeelsele elule, teiseks aga mingit vahendavat võimet või kasu, mis aitab kaasa loodusega kooskõlas olevaks eluks — midagi sellist võivad tuua ka rikkus või tervis... .»

2.12 ...*toovad*; — tõlge konjektuuri järgi, tekstis lakuun; teise tavalisema konjektuurse lugemi järgi: «kuulsust või kuulsusetust toovad.» ...*on ta laps*... — vrd. Seneca, «Kirjad», 24.12 jj. ja 110.6: «Meie hingedes valitseb samasugune segadus, mida on näinud Lucretius (2.55—56): «Just nagu lapsi hirmutab kõik, pimedaks kui on läinud,/ nii tuleb meilegi hirm ja me kardame, kuigi on valge.» Kas me siis pole rumalamad mistahes lapsest, tundes hirmu päevavalgel?» ...*millises seisundis on*... — käsikiri on rikutud, *A* lugem võiks anda järgmise mõtte: «ja millises seisundis on see inimese osa siis, kui ta süttib»; silmas on peetud mõistuslikku hingeosa, sisimat juhtijat. Vrd. 3.16 (lõpp) koos märkusega.

2.13 ...*nagu too ütleb*... — Pindaros, fr. 292 Snell (=302 Bowra, 249 Turyn); täielikumalt ja teises seoses tsiteerib seda värssi Platon («Theaitetos», 173e). ...*jumaluse*... — vkr. *daimōn*; vrd. 2.17; 3.3—7, 12, 16; 5.10, 27; 7.17; 8.45; 10.13; 12.3 ja 26. Ühelt poolt tähistab see sõna (ld. *genius*) inimese kaitsevaimu, teisalt seostub inimese mõistusliku hingega, mõtlemisvõimega, mida kõige erinevamad vanakreeka filosoofilised koolkonnad on pidanud jumalikuks osaks inimeses. Seostudes teadvuse ja eneseteadvusega ning tähistades samas jälle midagi otsekui võõrast või välist, sisemist häält või jälgijat, kelle eest ükski inimese mõte ja tegu varjatuks ei jää, on see mõiste mitmes kontekstis tõlgendatav ka puhta, ideaalse «minana» või südametunnistusena. Viited sellisele «sisemisele jumalale» on kreeka ja rooma filosoofilises kirjanduses sagedased (ja mitte ainult filosoofilises, vt. näit. Ovidius, «Armukunst», 3.549 — RKA, lk. 384), stoikute puhul vrd. näit. Epiktetos, 1.14.12; 2.8.11 jj.; Seneca, «Kirjad», 41.1: «Pole mingit vajadust sirutada käsi taeva poole... Jumal on sinu lähedal, sinuga, ta on sinus. ...Meie sees asub püha vaim, kõige meie halva ja hea jälgija ja vaht; nii nagu meie teda kohtleme, nii kohtleb tema meidki», jm. Marcus Aureliuse «demonoloogia» puhul on püütud tõestada (eelkõige Theiler) Poseidoniose (ja tema kaudu ka Platoni, vrd. «Timaios», 90ac) mõju. Sellega seoses on võrdluseks eriti olulised järgmised passused: Diogenes Laërtios, 7.88 (järg tsitaadile märkuses 2.9 juurde):

«See ongi õnneliku inimese voorus ja jõudsavooluline elu, milles kõik tehakse igaühe jumaluse ja terviku juhtija kooskõla järgi»; Sextus Empiricus, 1.303: «Empedokles kutsus iseennast jumalaks, sest tema üksi, hoides oma mõistuse pahest puhta ja saastamatu, käsitas iseendas oleva jumala abil väljaspoolset.»; Poseidonios (keda Theileri arvates järgivad ka eelmise kahe formuleeringu autorid), fr. 187 E.-K.: «Kirgede, s. o. mitteüksmeelse ja õnnetu elu põhjuseks on see, et ei järgita kõiges iseendas olevat jumalust, kes on suguluses ja loomult ühesugune sellega, kes juhib tervet maailma, vaid kaldutakse mõnikord halvema ja loomalise poole ning lastakse sellel ennast kaasa viia. Need, kes selle kahe silma vahele jätavad, ei anna neis asjus kirgedele mingit paremat seletust ega ole õigel seisukohal õnne ja üksmeele (silmas on peetud üksmeelt looduse mõistusega — tõlk.) suhtes, sest nad ei näe, et selles on esmane mitte lasta end milleski juhtida hinge mõistuspäratu, õnnetu ja jumalatu osa poolt.» ...*mõnikord ka mingil viisil kaastunnet äratav*... — mõnevõrra kõhklev väljendusviis on tingitud tõenäoliselt sellest, et ortodoksse stoitsistliku õpetuse järgi oli kaastunne kirg, ängistuse alaliik (vrd. 7.43), kuigi hilises stoas näib ta mõnikord olevat heakskiidetav, vrd. veel 7.26; Epiktetos, 1.18.9; 1.28.9. ...*jätab ilma võimest eristada valget ja musta*... — sagedane võrdlus sellises kontekstis, vrd. näit. Epiktetos, 1.18.5 jj.: ««Kas siis ei tuleks see röövel ja see liiderdaja ära tappa?» Mitte nii, vaid: «Kas siis ei tuleks ära tappa see, kes viibib eksiteel ja pettekujutluses tähtsaimate asjade suhtes ning pole pimedaks jäänud mitte pilgu poolest, mis eristab valget ja musta, vaid arvamuse poolest, mis eristab head ja halba.» Sest kui sa nii räägid, siis tunned ära, kui ebainimlik on see, mida räägid, ja et see on samasugune, kui öelda: «Kas siis ei tuleks see pime ning see kurt ära tappa?» Sest kui suurim kahju on tähtsaimate asjade kaotus, tähtsaim aga on igaühes selline tahtevalik, nagu peab olema, ning kui keegi selle ära kaotab, miks sa siis tema peale veel vihaseks saad? Inimene, kui sa just pead võõrasse pahesse suhtuma mitte looduspäraselt, siis pigem tunne talle kaasa kui vihka teda.»

2.14 ...*ehkki pole võrdne see, mis ära kulutatakse*... — tõlge järgib käsikirja, sest konjektuurideks pole vajadust, kui näha siin osutust läbielatud aja, s. o. mineviku pikkuse erinevusele, kusjuures reaalselt kaotatav aeg, s. o. käesolev hetk, on kõigil võrdne. Tavaliselt aktsepteeritud konjektuursete lugemite järgi: «ja see, mis ära kulutatakse, on samuti võrdne, ja/sest kaotatav osutub nii tühiseks hetkeks» (Dalfeni tekst); «ja see, mis kaduma läheb, on samuti võrdne, ja osutub, et kaotatakse vaid nii tühine hetk» (Theiler); «ja see, mis ära kulutatakse, pole enam meie oma...» (Schenkl). Argumendi juurde vrd. 3.10; Seneca, «Loodusloo küsimused», 6.32.9 jj.; Sextus Empiricus, «Pyrrhoni põhiteesid», 3.142; Aelianus, «Mitmesugused lood», 14.6: juttu on kürenaik Aristippose (455—350) nõuandest mitte kannatada möödunu pärast, sest selles seisnebki hingerahu ja häirimatuse pant. «Ta andis nõu, et tuleb muretseda üksnes tänase pärast, õigemini tema selle osa pärast, mil midagi tehakse või mõeldakse. Ta ütles, et inimesele kuulub üksnes olevik, mitte aga minevik või tulevik: minevik on läinud, see aga, kas tulevik saabub, pole selge.» ...*on täiesti ükskõik, kas vaadelda üht ja sedasama saja või... piiritu aja jooksul*... — vrd. 6.37; 7.49; 9.37; 10.27; 11.1; 12.35. Lohutuskirjanduse *locus communis* koos tüüpilise vormeliga «on ükskõik» («pole vahet», «pole tähtsust»), vrd. ka Lucretius, 3.945 jj. — RKA, lk. 263. ...*võrdne on kaotus*... — vrd. 4.50; 9.33; Lucretius, 3.1090 jj. (RKA, lk. 263) — on oletatud, et Lucretiuse värsid 3.830—1094 on kirjutatud Epikurose lohutuslike teoste mõju all.

2.15 *Küünik Monimos*, 4. saj. 2. pool e. m. a., oli kuulsa küüniku Diogenese õpilane, kes Diogenes Laërtiose poolt tsiteeritud Menandrose (fr. 249K., 215K. — Th.) värsside järgi ei toonud kunagi kuuldavale midagi sellist «nagu ennast tunneta või muudki säherdust / mida kõike üürataks, oli sellest kõrgemal, / ise kerjus räpane, seda üksnes ütles ta: / mida arvatakse, see vaid pimestatus kõik», millele Diogenes Laërtios lisab (6.82): «Tõepoolest, ta oli väga tõsine, põlates igasugust arvamust ja püüeldes tõe poole.» Sextus Empiricuse järgi (8.5) «küünik Monimos ütles, et kõik on pimestatus (otseselt 'suits' või 'sõge kõrkus', 'eneseuhke kujutlus' — tõlk.), mis on oletus mitteoleva otsekui oleva kohta». Monimose skeptitsistlik-relativistliku väite (milles «arvamus» = oletus, eelarvamus, tavatõde ning on vastandatav «loodusele», «tegelikkusele») aktsepteerib Marcus Aurelius nähtavasti tähenduses «kõik sõltub arvamusest», piirates selle kasutatavuse aksioloogilise aspektiga. Stoiku seisukohalt on heal ja halval tähendus üksnes kõlbluse sfääris, need asjad aga, mida tavaliselt headeks või halbadeks peetakse, tegelikult sellised pole ning siin sõltub meie hingeseisund arvamusest, sellest, millisteks me neid asju peame; vrd. 3.9; 4.39; 12.8, 22, 25, 26).

2.16 ...*millest kõigi teiste osakeste loomused kinni hoiavad.* — Tõlge püüab järgida käsikirja; olulisemad konjektuurid annavad mõtte: «mille poolt on osadena hõlmatud kõik tei-

sed loodused (=loomused).» Vrd. 4.29; 5.8 lõpp; 8.34; 11.20. ...*vanima linna ja selle riigikorra mõtet ja seadust.* — Vrd. 3.11; 4.3; 4.23; 6.44; 12.36. Peetakse silmas kogu maailma (*kosmos*), mis stoikute arvates oli kõigi kosmosekodanike (*kosmopolītai*), s. o. kõigi inimeste ja jumalate ühendus, mida valitseb loomulik e. looduse seadus — «õige mõistus»; vrd. tsitaate Cicerolt ja Senecalt märkuses 2.1 juurde ning Diogenes Laërtios, 7.138: «Maailm, see on ... süsteem, millesse kuuluvad jumalad, inimesed ja kõik, mis on nende jaoks tekkinud.»

2.17 ...*elu pikkus on punkt* ... — vrd. 6.36; võrdlus on sagedane lohutuskirjanduses, vrd. näit. Seneca, «Lohutuseks Marciale», 21.2. ...*ollus — voolav* ... — vrd. 4.43; 5.10,23; 6.15; 7.19; Seneca, «Kirjad», 58.22: «Seda kõike, mida me näeme või katsume, ei arvanud Platon nende hulka, mida pidas päriselt olevaiks. Sest kõik need voolavad ning on pidevas vähenemises ja suurenemises. Keegi meist pole vanaduses seesama, kes ta oli noorena, keegi meist pole homme seesama, kes oli eile. Meie kehad on haaratud otsekui jõgedest. Kõik, mida sa näed, jookseb ajaga kaasa. Mitte miski sellest, mida näeme, ei jää püsima. Mina ise, kuni räägin, et see muutub, olen muutunud. See ongi, mida ütles Herakleitos: «Ühte ja samasse jõkke me astume kaks korda ja ei astu.»» Marcus Aureliuse käesoleva ülestähenduse alguse puhul on Theiler nentinud Herakleitose aforistliku stiili jäljendamist. ...*elu — sõda* ... — populaarfilosoofilistele vestlustele-jutlustele omane võrdlus, mida võib leida Senecalt, Epiktetoselt ja Hierokleselt (stoik 1./2. saj. e. m. a.) ...*elu* — ...*rändamine võõrsil* ... — metafoori peetakse kulunuks juba Pseudo-Platoni «Axiochoses», 365b; vrd. näit. ka Cicero, «Vanadusest», 84 — RKA, lk. 210; Empedokles, 31 B115, 119 D.-K. Aluseks on kujutlus, mille kohaselt keha on hingele üksnes ajutine asupaik, kust hing naaseb oma jumalikku kodusse. Sama kujutlusega on seotud orfikute-pütagoorlaste idee elust kui vanglast ja kehast kui hinge hauast, mida sageli on kasutanud ka Platon. ...*filosoofia.* — On oletatud, et Marcus Aureliusele on teiste hulgas mõju avaldanud ka noore Aristotelese teosed (mis on säilinud üksnes fragmentidena), sealhulgas eriti «Protreptikon» («Veenmine» või «Õhutus», filosofeerima manitsev teos); protreptilisi motiive on nähtud eriti käesolevas ülestähenduses. ...*sisemist jumalust* ... — vrd. 2.13. ...*kusagilt sealt* ... — vrd. 2.3.

Kolmas raamat

Carnuntum — Rooma leegionide kindlustatud peatuspaik Pannoonias, Doonau paremal kaldal, praeguse Heinburgi (Austria) lähedal. Marcus Aurelius võis seal asuda u. 171.—173. a.

3.1. ...*et mõista toimuvat ja õpetust* ... — tõlge järgib käsikirja; olulisemad konjektuurid annavad mõtte: «toimuva mõistmiseks ja selleks vaatluseks/õpetuseks/vaatlusteks, mis ...». ...*kogemusrikkust jumalikes ja inimlikes asjus* ... — stoitsistlik tarkuse definitsioon, täielikumas sõnastuses «jumalike ja inimlike asjade ning nende põhjuste teadmine» (vt. näit. Seneca «Kirjad», 89.9); filosoofiat määratleti kui püüdlust selle tarkuse poole. ...*läbi puhuvast hingusest* ... — vt. 6.16 algus. ...*iseenda kasutamine* ... — vt. 12.33. ...*kohase toimingu üksustes* ... — stoitsistliku filosoofia terminid. Esialgses õpetuses eristati kolme liiki tegusid: *eksimus, õigne toiming*, ning *ei üks ega teine*. Viimaste hulka kuulub ka *kohane toiming* olles *keskmine*, sest ehkki ta on mõistuspäraselt õigustatav, looduse ja inimloomusega vastavuses ning sageli isegi kohustuslik (toimingu sooritamata jätmine võib olla eksimus, vrd. 9.5), pole ta veel vooruslik tegu ning range klassifikatsiooni järgi — on ainult pahe või voorus — kuulub isegi pahede valdkonda. Põhjuseks on, et ehkki kohane toiming võib väliselt olla mitte millegi poolest erinev õigsest toimingust, pole ta alati eetiliselt õigesti motiveeritud, sest tema sooritaja pole veel saavutanud püsivat ja muutumatult vooruslikku hingelaadi, pole veel «tark». Tark (ka «hea», «väärikas» jt. sünonüümid) on see, kelle mõistus on alati kooskõlas «õige mõistusega» ja kes seega elab «loodusega üksmeeles», olles vooruslik — omadus, mis stoikute järgi on püsiv ja kaotamatu ega oma astmeid. Kogu tema tegevus on alati eetiliselt õigesti motiveeritud ja ta teod on alati *õigsed toimingud* ehk täiuslikud (v. täielikud) kohased toimingud, mille puhul on täielikult täidetud kõik toimingu *üksused* — s. t. et toimitakse täieliku teadmisega, millal, kuivõrd, kelle suhtes, kuidas, miks ja mida tuleb teha. Targa teod võivad tavamoraali seisukohalt näida lubamatutena ja isegi kuritegudena, ent on õiged ja eetilised, sest on sooritatud tarkusest, kõigi jumalike ja inimlike asjade teadmisest lähtudes. Tuleb märkida, et stoa koolkonna juhid, erinevalt mitmete teiste koolkondade ja mitmete religioonide alusepanijaist, endid ise tarkadeks ei pidanud ning ka nende järgijad ei loonud neile sellist oreooli. «Tark» jäi vaid eetiliseks ideaaliks, stoikute järgi küll saavutatavaks, ent tegelikkuses haruldaseks nagu fooniks. Kõik teised inimesed olid ran-

gelt võttes «halvad» (või «kõlbmatud», «harimatud»), kelle hulgas aga eristati «edasijõudvaid» — neid, kes püüdlevad vooruse, s. o. teadmise, arusaamise ja mõistmise poole ning teostavad kohaseid toiminguid. Panaitios (2. saj. e. m. a.), kes tutvustas stoa õpetust ka roomlastele, jättis kõrvale arutlused targast, mis mittestoikute ja isegi stoitsismi pooldajate seas hämmastust või pilkeid põhjustasid, ning keskendus reaalse inimese käitumisele, kusjuures senisest rohkem leidsid tähelepanu inimese loomuse ja isiksusega seotud küsimused. Sellega nn. stoitsistlik rigorism ei pehmenenud, sest endiselt jäi ainsaks tõeliseks hüveks voorus. Küll aga ähmastus «edasijõudva» ja «kohaste tegude» vooruse sfääri tõstmise tõttu senine terminoloogia ning sellega seoses osutub hilisemas stoitsismis «õigne tegu» sageli «kohase teo» liigiks või siis kasutatakse mõlemaid termineid sünonüümidena. «Üksuste» juurde vrd. veel Seneca, «Kirjad», 95.5 ja 12, mis ühtaegu valgustavad ka põhilausete osatähtsust: «Manitsused ei juhi õigsetele tegudele mitte alati, vaid siis, kui vaim on kuuletuv, mõnikord aga, kui hinge täidavad valed arvamused, on manitsemine tulutu. Pealegi mõned, isegi kui nad õigesti käituvad, ei tea, et nad õigesti käituvad. Sest kui pole saadud haridust põhialustest alates ning pole hõlmatud kogu õpetust, ei saa keegi täita kõiki üksusi, nii et ta teaks, millal peab, mis määral, kellega, mis viisil ja mispärast. ... Isegi seda, mis tuleb teha, ei saa sündsalt teostada keegi peale selle, kes on saanud õpetust, mis viisil täita kõiki kohase teo (ld. keeles on vastena kasutatav *officium* 'kohustus' — tõlk.) üksusi, mida ei suuda teha see, kes on saanud ainult üksikuid asju puutuvaid õpetusi. Need, mida antakse osade kaupa, on jõuetud ja nii öelda juuretud. Põhialused on need, mis meid kindlustavad, mis meie häirimatust ja hingerahu hoiavad, mis hõlmavad korraga kogu elu ja kogu asjade loomust.» ...*ennast kõrvaldama*... — «kõrvaldama» annab tõlkes edasi eufemismi, mida «(ennast) tapma» asemel kasutas juba Antisthenes (5./4. saj. e. m. a.), Sokratese õpilane ja küünik Diogenese õpetaja. Stoikute järgi pidi enesetapp olema «mõistuslik kõrvaldamine», seda võis teostada üksnes rahulikus meeleolus, vabana kirgede mõjust, ning ainult siis, kui enesetapp on mõistuspäraselt õigustatav, kusjuures õigustuseks võisid olla kas isamaa või sõprade huvid, ravimatu haigus või väljakannatamatu valu, või siis võimatus säilitada oma voorust ja elada kooskõlas loodusega, s. o. olukord, kus oma eetilist «mina» sai säilitada üksnes enesetapu abil. Vrd. 5.29; 8.47; 10.8; 11.3.

3.2 ...*sündmustes, mis*...*kaasuvad.* — Selliste sündmustena, mis on tegevuse aktsidentsideks või paratamatuteks tagajärgedeks — sündmused, mis toimuvad «vastavalt järgnevusele» —, olles hädavajalikud terviku täiuslikkuse huvides, käsitasid stoikud naudingut ja maailmas leiduvat halba (vt. märkust 6.42 juurde). Mis puutub esteetilisse ilusse, siis arvas Chrysippos maailma täiuslikkusest kõneldes, et loodus on paljud asjad loonud üksnes ilu pärast, näiteks paabulinnu ta saba pärast (SVF, 2.1163). Ilu poolt tekitatava naudingu samastamist eesmärgipärasuse tunnetamisest tekkiva naudinguga võib täheldada juba Sokratese õpetuses (vt. näit. Xenophon, «Mälestusi Sokratesest», 3.8.4 jj.); vrd. Aristoteles, «Loomade kehaosadest», 1.5.645a4 jj.: isegi nende loomade puhul, mis taju jaoks meeldivad pole, näeme me mõistvalt vaadeldes, et «neile, kes suudavad ära tunda põhjusi ja on loomu poolest filosoofid, pakub loov loodus mõõtmatuid naudinguid. Sest oleks ju veider, kui me nende loomade kujutisi vaadeldes küll rõõmustaksime — sest vaatleme ühtlasi ka näiteks maalimise või kujutegemise loovat kunsti —, ei tunneks aga veelgi enam imetlust looduse enese poolt kokkuseatut vaadeldes, pealegi veel, kui suudame samal ajal näha ja mõista põhjusi. Seepärast ei tule ka põlastusväärseid loomi nähes lapsikut ärritust tunda, sest kõigi looduspäraste asjade puhul ... leiame me valdaval määral sihti, ning siht, mille pärast nad on kokku seatud või tekkinud, asub sealsamas, kus ilugi.»

3.3 *Hippokrates* (u. 460—377) — antiikaja kuulsaim arst. *Kaldealased* — nii nimetati idamailt pärit astrolooge ja maage. *Alexandros* — Aleksander Suur (356—323), Makedoonia kuningas; *Pompeius* — Gnaeus Pompeius Magnus (106—48); *Gaius Caesar* — Gaius Julius Caesar (u. 100—44); vrd. 8.3. *Herakleitos* Ephesosest (6./5. saj. e. m. a.) — filosoof, keda stoikud pidasid mitmete oma teooriate alusepanijaks, sealhulgas ka maailma perioodilist süttimist käsitleva õpetuse rajajaks (vt. märkust 5.13 juurde). Samasuguse surmaversiooni leiame ka Diogenes Laërtioselt, 9.3: Herakleitos haigestus vesitõppe ning püüdis end ravida laudas sõnnikusse kaevudes, sest arvas, et keha täitev vedelik sõnniku soojuse mõjul aurustub. *Demokritose*... — Marcus Aureliuse eksitus, Demokritose sellist surmaversiooni teistes allikates ei leidu, küll aga Pherekydese (6. saj. e. m. a.), Platoni ja viimase õpilase Speusippose puhul (vt. Diogenes Laërtios, 1.116; 4.4; 3.40). ...*teistsugused täid.* — S. o. Sokratese süüdistajad ja kohtunikud. Selline kuulsate surnute loetelu kuulub lohutuskirjanduse võtete hulka, vrd. 4.48; 6.47; Lucretius, 3.1025 jj.; Seneca, «Lohutuseks Polybiosele»,

14.2 jj. ...*randusid: mine maha.* — Surm kui lõppsadam, Hadese sadam, on kreeka-rooma kirjanduses sagedane kujund juba Sophoklese ajast, vt. «Antigone», 1284; koos pildiga elust kui meresõidust on seda kasutanud ka Cicero, «Vestlused Tusculumis», 1.118—119, vrd. «Vanadusest», 71 — RKA, lk. 207. *Kui teise ellu...kui aga tajumuste puudumisse...* — vrd. 8.58. Alternatiiv (mille leiame juba Platonilt, vt. «Sokratese apoloogia», 40c) on sagedane lohutustes, vrd. ka Cicero, «Vanadusest», 66 — RKA, lk. 206. Esimest võimalust pidasid tõeseks eelkõige orfikute-pütagoorlaste õpetus ja Platon, teist Demoritos, epikuurlased ja stoikud. ...*lakkad...teenimast anumat...* — s. o. keha; vrd. näit. Lucretius, 3.440 ja Cicero, «Vestlused Tusculumis», 1.52. Metafoori aluseks on kujutlus kehast kui hinge hauast. ...*kuivõrd ise on teenistuses...* — Tekst näib olevat rikutud, tõlge on konjektuurne. Mõnede teiste konjektuuride järgi: «mis on palju-palju halvem kui teenistuses olev (s. t. hing, mida sunnitakse keha teenima). Sest viimane on...»; «mis on seda halvem, kuivõrd teenistuses olev on väärtuslikum», «...kuivõrd valitseja on parem kui teenija» jms.

3.4 ...*omaenda sisimat juhtijat jälgimast.* — Mõeldud on tegevust, mida Epiktetos kirjeldab kui «tähelepanu, iseenda poole pöördumist, jälgimist: «Kuidas ma kasutan ettesattuvaid kujutlusi: Kas loodusega kooskõlas või vastuolus? Kas nagu peab või nagu ei pea? Kas ma ütlen sellele, mis on tahtevalikust sõltumatu, et see ei puutu minusse?»» (3.16.15). ...*sellega, mis asub tema enese sisimas...* — mõeldud on «seesmist jumalust», vt. märkust 2.13 juurde. ...*võistleja võistluses peamises...* — sama väljendit kasutab kahel korral Platon («Riik», 403e; «Seadused», 829e); Epiktetos kõneleb inimesest kui atleedist, keda temaga jõudu katsudes treenib Zeus ise. ...*loodusega üksmeelselt.* — Vkr. *homologumenōs tē physei*; vana stoa põhivormel elu sihi (*telos*) määratlemiseks, kusjuures mõnede allikate järgi on «loodusega» Kleanthese (kooli juht 262—232/1) lisatud — vrd. ka Chrysippose (281/77—208/4) sõnastust märkuses 2.9 juurde —, stoitsismi rajaja Zenoni (u. 333/2—262) sõnastuses aga oli sihiks «elada üksmeelselt, s. o. ühtse mõistuse järgi ja kooskõlastunult» (vt. SVF, 1.179). Kui see nii oli, siis on võimalik, et Zenon ühtsest ja kooskõlastatud elust rääkides (vrd. ka traditsioonilist ideaali «alati samasugune», märk. 1.8 juurde) pidas eelkõige silmas kooskõla mõistusega: nagu sõnas «üksmeelselt» sõna «meel», nii võib sõnas *homologumenōs* näha sõna *logos*, stoikuile aga olid tähelepanelikkus keele suhtes, sõnamängud ja etümologiseeringud äär-

miselt iseloomulikud. On oletatud, et esialgses õpetuses eristati «üksmeelset», s. o. mõistusega (*logos*) kooskõlastunud elu kui ideaali, ning elu *kata physin* 'looduse järgi', 'loodusele vastavalt' kui püüdlust ja teed selle ideaali poole (vrd. märk. 2.11 juurde, lõpp). Hiljem aga muutusid need vormelid samatähenduslikeks, kusjuures teine oli vähem terminoloogiline ja sagedamini kasutatav; sellele toetudes ning ühtlasi ka heakõlalisust silmas pidades olen pidanud õigustatuks kasutada käesolevas tõlkes *kata physin* tõlkevastena «kooskõlas loodusega (resp. loomusega)». ...*kes iseendilegi ei meeldi.* — Vrd. 8.53; Seneca, «Kirjad», 47.21: «Headele iseloomudele on peale muu omane ka see: nad meeldivad iseendile ja püsivad samadena. Pahelisus aga on kerglane ja muutub sageli, ent mitte paremaks, vaid teistsuguseks.»

3.5 ...*jumal sinus...* — vt. 5.27. ...*taandumismärguannet elust lahkumiseks...* — vrd. 7.45; 11.20. Kujundit, mis väljendab pütagoorlaste ja Platoni eitavat suhtumist enesetappu — lahkuda tuleb vaid siis, kui jumal ära kutsub, s. o. surra tuleb loomulikku surma (vt. Platon, «Phaidon», 62bc; Cicero, «Vanadusest», 73 — RKA, lk. 207) —, on sageli kasutanud Epiktetos, ühendades selle stoikule omase suhtumisega (vt. märk. 3.1 juurde ja Platoni möönd usi, «Seadused», 873c), vrd. näit. 3.24.99 jj. (pöördumine jumala poole): «Mis tahes paiga või rivi sa mulle määrad, mina, nagu ütleb Sokrates (vt. Platon, «Sokratese apoloogia», 28e ja Epiktetos, 1.9.24), pigem tuhat korda suren, kui et selle maha jätan... Kui sa aga saadad mu sinna, kus loodusega kooskõlas elada pole inimesel võimalik, ma lahkun — mitte et ma sulle ei alluks, vaid sellepärast, et sa annad mulle taandumismärguande. Ma ei jäta sind maha, hoidku mind selle eest, kuid mõistan, et sul pole mind vaja. Kui aga on antud elada kooskõlas loodusega, ei otsi ma teist kohta peale selle, kus olen, ega teisi inimesi peale nende, kellega olen.» *Üksnes helgus...* — käsikiri rikutud, tõlge konjektuurne. ...*mitte õigenev.* — Vrd. 7.12 ja 1.15 koos märkusega. Võimalik, et tegemist on tsitaadiga: originaalis võib oletada jambilist trimeetrit, mida on kergelt moonutatud, et kohandada teda arutluse lõppjärelduseks.

3.6 ...*õiglusest, tõest, arukusest, mehisusest...* — nn. põhivoorused, erinedes tavalisest stoitsistlikust loendist (vrd. 5.12) sellega, et esikohal on õiglus kui kõige ühiskondlikum voorus ning «mõistmise» asemel «tõde», mida määratleti teadmisena kõigest tõesest. Stoikute käsituses oli voorus (*aretē*) muutumatult vooruslik hingelaad, sisima juhtija püsiv kooskõlastatus loodusega. Voorus on hädavajalik ja küllaldane õnneks, ainult

voorus on ilus ja hea, ta on ainus hüve. Pidades voorust ühtseks, arvasid stoikud siiski, et sõltuvalt tema rakendamisest ja olukorrast avaldub ta mitmesuguste üksikvoorustena. Põhivooruste definitsioonid, mis osaliselt pärinevad juba Sokratese õpetusest, olid järgmised: *mõistmine* — teadmine, mis on halb, mis hea ja mis ei üks ega teine, ehk teadmine, mida tuleb teha, mida mitte ja mis on ükskõikne; *arukus* — teadmine, mida tuleb valida, mida vältida ja mis on ükskõikne, ehk mõistmine valitavas; *õiglus* — teadmine, kuidas anda igaühele väärtuse järgi, ehk mõistmine osaks antavas; *mehisus* — teadmine hirmsast ja mittehirmsast ehk mõistmine vastupidavuses. ...*õige mõistuse järgi*... — vt. märk. 1.15 juurde; stoitsistliku definitsiooni järgi on loomulik (looduse) «seadus kuningas kõigi jumalike ja inimlike asjade üle», olles «õige mõistus, mis käsib, mida tuleb teha, ja keelab, mida ei tule teha» (SVF, 3.314). ...*tahtevalikust sõltumata*... — sagedane termin Epiktetosel, nagu ka «tahtevalikust sõltuvad asjad» ja «tahtevalik» ise, mis pärineb Aristoteleselt ning vanas stoas esineb harva. «Tahtevalik» (*proairesis* 'valik') on sisuliselt samastatav terminiga «juhtija», väljendab aga suuremat rõhuasetust tahte vabadusele otsuste tegemisel (arvamuste kujundamisel), valikule tegevuses; sageli on sellele terminile antud tõlgendus «kõlbeline isiksus». «Tahtevalikust sõltuvaks» oli stoiku seisukohalt inimese seesmine otsustus — valik, mida soovida, mille poole tegevuses püüelda ja mida vältida — ning seega mõtteviisi ja tegevuse eetiline iseloom. ...*on allutanud endale oma püüdlused*... — selline vaade pole kooskõlas vana stoa õpetusega, mille järgi püüdlus on kogu mõistusliku isiksuse seisund ning kui ta pole mõistuspärane (s. t. on kirg), ei tule ta mitte allutada, vaid välja ravida nagu haigus. Kuid nn. keskmise stoa filosoofi Panaitiose Aristotelesest mõjustatud teooria järgi on «hinge liikumised kahesugused, ühed on omased mõtlemisele, teised püüdlusele. Mõtlemine tegeleb peamiselt tõe otsimisega, püüdlus tõukab meid tegutsema. Niisiis tuleb hoolt kanda, et me mõtlemist kasutaksime võimalikult paremaiks asjuks, püüdluse aga allutaksime mõistusele» (fr. 88 VStr., vrd. 87,89= Cicero, «Kohustustest», 1.132, vrd. 1.101, 2.18). ...*kujutlusi uurib*... — vrd. Epiktetos, 3.12.15: «Nagu Sokratese järgi ei tohi elada elu, ilma seda uurimata, nii ei tohi ka kujutlust ilma seda uurimata omaks võtta.» ...*nagu ütles Sokrates*... — vrd. Cicero, «Vestlused Tusculumis», 4.80. ...*hüpiknukuna tõmblemast*... — vt. märkust 2.2 juurde. ...*tegeva*... — tõlge käsikirja järgi, sageli aktsepteeritava konjektuuri järgi: «riikliku». ...*kasulik kui mõistusega olendile*... — stoikud järgisid

Sokratese õpetust, mille järgi hea, ilus ja kasulik olid samastatavad (vt. Xenophon, «Mälestusi Sokratesest», 4.68 jj.; Platon, «Protagoras», 333d, 353c jj.), vrd. näit. Cicero, «Kohustustest», 3.34 (Panaitios, fr. 102 VStr.): «Kõigepealt tuleb Panaetiust õigustada sellega, et tema väite järgi pole see, mis mõnikord ilusaga (eetilises tähenduses, ld. *honestum* — tõlk.) vastuollu satub, mitte kasulik — sest see poleks ju sünnis —, vaid näivalt kasulik. Ta tõestab sageli, et pole midagi kasulikku, mis poleks ühtlasi ilus, ja mitte midagi ilusat, mis poleks ühtlasi kasulik, ning ütleb, et inimeste elu pole tabanud ükski katk, mis oleks halvem kui nende arvamus, kes need asjad on teineteisest lahutanud.» (Vrd. sealsamas, 3.12, fr. 101.) ...*kasulik kui elusolendile*... — vrd. 10.2.

3.7 ...*mis vajab seinu ja katteid.* — Vrd. Epiktetos, 3.22. 14: «Sa ju tead, et teistel inimestel on kindlustuseks seinad, majad ja pimedus, kui teevad midagi sellist, ja palju on neil peitmiseks vahendeid. Pani ukse kinni, seadis kellegi magamistoas ette: «Kui keegi tuleb, ütle, et olen välja läinud, mul pole aega.» Küünik aga peab end kõige selle asemel häbitundega kindlustama; kui ei, siis, paljas ja lageda taeva all, satub ta häbisse. See on tema maja ja uks, see on inimesed magamistoa juures ja pimedus.» ...*ilma et ajaks taga või põgeneks.* — Jutt on suhtumisest nn. ükskõiksetesse asjadesse, mis ei sõltu tahtevalikust ning pole ei head ega halvad. «Taga ajama ja põgenema» on levinud vormel, vrd. 3.12; 4.38; 7.34; 9.1; 10.13; 11.11; Seneca, «Kirjad», 94.12; Epiktetos, 1.11.28; 4.5.30; «Käsiraamat», 14; Platon «Gorgias», 507b: «Arukale inimesele pole omane ei taga ajada, mida taga ajada pole kohane, ega põgeneda selle eest, mille eest põgeneda pole kohane...»; «Protagoras», 354c: «Niisiis ajate te taga naudingut kui midagi head ning põgenete ängistuse kui millegi halva eest?»; Sextus Empiricus, 11.163: «Kogu elu seisneb taotlemistes ja põgenemistes...». ...*nagu mistahes teise toimingu puhul*... — vrd. ka 6.2; 9.3; Seneca, «Kirjad», 77.19: «Kuidas, kas sa siis ei tea, et surmgi on üks elu kohustustest?»; Epikuros (Diogenes Laërtios, 10.126): «Enamik põgeneb surma eest otsekui suurima pahe eest, mõnikord aga ihaldab teda kui puhkust elu pahedest. Tark ei karda mitte-elamist, elu pole talle vastumeelne ning surma ei pea ta paheks. Nii nagu ta toitu valib — mitte rohkeimat, vaid meeldivaimat, nii naudib ta ka aega — mitte pikimat, vaid meeldivaimat. See, kes soovib noorele ilusat elu, vanale aga ilusat lõpetamist, pole tobu mitte sellepärast, et tollelegi on elu armas, vaid sellepärast, et hool selle eest, kuidas ilusasti elada, ja selle eest, kuidas ilu-

sasti surra, on üks ja seesama.» ...*muutust.* — Psüühilisi protsesse seletati muutustega hinges (mida stoikud pidasid kehaliseks) — hinguse (*pneuma*) liikumises ja pinges.

3.8 ...*mittetäielik*... — vrd. 11.1; 12.36. Vastavalt stoikute õpetusele vooruse eneseküllasusest (*autarkeia*) pole voorus (hingelaadi kooskõlastatus «õige mõistusega») ning seega ka iga vooruslik tegu («õigne tegu», vt. märk. 3.1 juurde) ja vooruslik elu e. õnn tervikuna mitte vahend, mis on valitav millegi muu pärast, vaid siht, mis on valitav üksnes tema enda pärast ega vaja vooruslik olemiseks midagi välist (ehkki ta väliseid asju kasutab), olles igal hetkel iseendas täiuslik ja lõpetatud. Vrd. Seneca, «Kirjad», 77.4: «Teekond on lõpetamata, kui seisad poolel teel ega ole jõudnud soovitud paika. Kuid elu, kui ta on ilus, pole lõpetamata. Ükskõik, kus sa ta katkestad, kui katkestad hästi, on ta terviklik.»; sealsamas, 93.2: «Elu on pikk, kui ta on täielik. Täielik aga on ta siis, kui hing oma headuse eest enesele ise tasub ning annab iseendale võimu enese üle.» ...*seotut*... — tõenäoliselt tähenduses «ükskõiksete asjade külge», selles mõttes nagu 7.27. ...*lahknenut*... — vt. 4.29 lõpp; 8.34; 9.9 lõpp; 11.8.

3.9 ...*võimet, mis loob arvamuse*... — sisima juhtija põhifunktsioon, vrd. 4.39; 12.33; märk. 2.15 juurde. ...*kaalutletust*... — seda defineerisid stoikud kui teadmist, millal tuleb ja millal ei tule nõustuda (Diogenes Laërtios, 7.64); termini «nõustumine» kohta vt. märk. 4.22 juurde. ...*kodusust*... — vkr. *oikeiōsis* ('omaseks v. lähedaseks tegemine, olemine v. saamine'), termin on seotud olulise stoitsistliku teooriaga, mida sageli vaadeldakse stoitsistliku eetika alusena. Vrd. näit. Diogenes Laërtios, 7.85: «Nad ütlevad, et elusolendi esmane püüdlus on suunatud iseenese hoidmisele, sest loodus (=loomus) teeb ta algusest peale iseendale koduseks, nagu räägib Chrysippos «Sihtidest» esimeses raamatus, öeldes, et esmaselt kodune on igale elusolendile tema enese ehitus ja seisund ning selle tajumine — pole ju tõenäoline ei see, et elusolend iseendale võõraks saab, ega see, et ta ei teeks endale midagi ei võõraks ega koduseks. Seega jääb üle öelda, et ta on loodud iseenda suhtes kodusena ning nii tõrjub ta ka eemale seda, mis toob kahju, ning võtab omaks seda, mis on talle kodune.»; Panaitios, fr. 98 (Cicero, «Kohustustest», 1.12): «Seesama loodus teeb mõistuse jõuga inimese inimesele koduseks, ühise kõne ja ühise elu suhtes, annab talle eelkõige mingi erilise armastuse järglaste vastu ning paneb ta soovima, et oleksid inimeste ühendused ja kogunemised, ning samal põhjusel püüdma muretseda elu ülalpidamiseks hädavajalikku mitte üksnes iseendale,

vaid ka abikaasale, lastele ning teistele, kes on talle lähedased ja keda ta hoida püüab...»; SVF, 3.340 (Cicero, «Hea ja kurja piiridest», 3.62): «...Looduspäraselt sünnib, et vanemad armastavad lapsi; see on algus, millest lähtudes jõuame tegelikult inimsoo ühise ühiskonna juurde... Ilmneb, et oleme looduse (=loomuse) enese poolt pandud armastama neid, keda oleme sigitanud; siit tuleneb ka see, et inimeste vahel valitseb ühine loomulik lähedus, mille tõttu inimene pole inimesele võõras just sellepärast, et ta on inimene.»; vt. ka Seneca, «Kirjad», 121.14 jj.; Epiktetos, 3.24.11. Kui esmase püüdluse järgi on igaühele kõige kodusem e. lähedasem tema ise ja ta eneseteadvus, siis arusaamise arenedes viib selline enesealalhoiupüüd ka teiste hoidmisele ja nende eest hoolitsemisele. Selle stoikute teooria järgi laieneb selline «kodusus» otsekui kontsentriliste ringidena ühelt inimeselt kogu inimkonnale. Mõistuse arenedes, tarkuse poole püüeldes ja järgides ühtlasi looduspärast tungi hinnata kõige enam oma loomust, hakkab inimene üha enam hindama oma tõelist loomust, mille leiab seisnevat mõistuses. Teadmised maailma ja iseenda kohta «õigendavad» ta mõistust kuni ta saavutab kooskõla «õige» mõistusega ja jõuab mõistmisele, kes ta tõeliselt on — s. t. näeb, et tema jaoks kõige hinnatavam (kõige parem, kõige kasulikum) ja ühtlasi kõige loomulikum on järgida mõistust ja elada vastavalt maailmamõistusele, mis on ühtlasi ka seadus ja eetilise käitumise norm. Selle täielik äratundmine, mis toimub äkitselt ja inimesele endalegi märkamatult, tähendabki stoikute teoorias «targaks» saamist — oma loomusega ja maailma loomusega=loodusega täieliku kooskõla saavutamist.

3.10 ...*niisiis*... — Theiler oma väljaandes peab seda ning ka järgmist ülestähendust sõnadeni «Mis see on...» eelmise juurde kuuluvaks, kuid põhjenduseks esitatav «niisiis» iseenesest seda veel ei tõesta: selliseid ülestähendusi, mis otsekui jätkavad mingit väljendamata mõttekäiku ja mis asuvad kohe *in medias res*, on teisigi (vrd. 6.22 ja 44; 11.16 ja 18; 12.9). Muidugi võis ka uus sissekanne olla tehtud eelnevale pilku heites või eespool käsitletu juurde tagasi pöördudes, vrd. näit. 7.5 ja 7. ...*vähene on aeg*...*maanurk*... — vrd. 4.3; 6.36; 8.21; Cicero «Riigist» 6.20 jj. (=«Scipio unenägu», 6.12 jj. — RKA, lk. 187 jj.). Inimese piiratus ajas ja ruumis oli motiiv, mida kasutati sageli nii lohutustes kui ka kuulsuse tühisuse tõestamiseks. Kosmoloogilisest aspektist olid seisukohal, et Maa on kosmosega võrreldes otsekui punkt, näit. astronoom ja matemaatik Aristarchos Samoselt 3. saj. e. m. a., keiser Hadrianuse kaasaegne matemaatik Theon Smyrnast ning samuti 2. saj.

m. a. j. elanud astronoomia-alase traktaadi (stoitsistlike mõjudega) autor Kleomedes.

3.11 ...*mis juhtub tekitama kujutlust*... — kasutatud on terminit, mis tähistab kujutlust tekitavat objektiivselt eksisteerivat objekti (*phantaston*). Stoikute gnoseoloogias eristati täpse terminoloogia kasutamise puhul veel kujutlust (*phantasia*) sellisest objektist, kujutelma millestki, mida pole olemas (*phantastikon*), ning sellise kujutelma sisu, mitteeksisteerivat objekti (*phantasma* — seda sõna on Marcus Aurelius kasutanud «kujutelma» tähenduses, vt. 3.4 ja 11.19). ...*ülimas linnas*... — vt. märk. 2.16 juurde. ...*osaks mõõdetu*... *kokkukeerutatud kedrusega*... — vihje kahele moirale, Lachesisele ja Klõthole. «Kokkukeerutatud» vasteks originaalis on *hapax legomenon*; vkr. keeles nagu eesti keeleski piisaks kedruse puhul üksnes sõnast «keerutatud», ent Marcus Aureliuse keelekasutuses on eesliide *syn-* 'koos-, kokku-' kasutamine silmatorkavalt sagedane (mida tõlkes sageli pole võimalik edasi anda), rõhutades koostööd, kõige ja kõigi vastastikust seostatust, nn. kosmilist sümpaatiat, millest tulenevalt ja mille huvides sünnib ka kõik üksikuga toimuv. ...*ja juhusega*... — siin ilmselt stoitsistlikus tähenduses, vrd. 2.3 koos märkusega. Arvamus kõige toimuva tõelisest juhuslikkusest seostub õpetusega aatomeist (vt. 4.3; 8.17; 9.28 ja 39; 10.6) ning jumalate ja ettehoolde mittevahelesegamisest (vt. 2.11; 6.44; 7.75; 9.28; 12.14); neile epikureistlikele seisukohtadele on vastandatud stoitsistlikud, kusjuures kaht käesolevas ülestähenduses kõrvu mainitud allikat — jumal ja vääramatu kaaspõhjuste ahel — on mitmes kohas nimetatud alternatiivsetena (vt. 6.36 ja 44; 9.28; 12.4). Selle alternatiivi järgi, mida leiame ka paljudelt teistelt hilise stoitsismi ajajärgu autoreilt, on kaks võimalust: kas ettehoole tegutseb igal üksikul juhul või siis allub kõik ühele algsele ja muutumatule plaanile ja arenguprogrammile (jumal=mõistus=ettehoole=saatus=seadus=paratamatus), tulenedes sellest loomuliku põhjuste ahelana, sihipärase tagajärjena — vastavalt järgnevusele (vt. 2.3; 4.33; 5.8; 7.75; 8.23; 9.1; 10.5). N.-ö. vahepealseks, kummagi võimaluse puhul võimalikuks seisukohaks on see, et jumalad hoolitsevad ainult üldiste ja oluliste asjade eest, muu on kaasnähtused või kõrvalised tagajärjed (vt. 3.2; 6.33). Vrd. näit. Seneca, «Kirjad», 16.4 jj.; Tacitus, «Annaalid», 6.28; Epiktetos, 1.12.1 jj. ...*looduspärast seadust mööda*... — vt. märk. 3.6 juurde («õige mõistus»). ...*keskmisis asjus*... *vastavust väärtusele.* — Vt. märk. 2.11 juurde; «vastavust väärtusele» on võimalik tõlgendada ka kui

«õiglust». Vrd. Epiktetos, 2.5.1: «Esemed on ükskõiksed, nende kasutamine aga pole ükskõikne.»

3.12 ...*kangelaslikku*... — s. o. muinasaja kangelastele omast. Tõlge järgib käsikirja, konjektuuride järgi: «roomlaslikku», «küpset» vms.

3.13 *Nagu arstidel*... — vrd. 1.7 («iseloomu ... ravida»), 5.9. Filosoofi või filosoofia võrdlemist arsti või ravimiskunstiga, mis tegeleb mitte keha ravimisega, vaid inimese hingehädadega ja tema eetilise «parandamisega», leiame juba sofistidelt ja Demokritoselt, hellenismiperioodil ja impeeriumiajastul aga oli selline vaade eriti levinud. Vana stoa tuntuimast filosoofist Chrysipposest on teada, et ta kirjutas kirgede ravimisele pühendatud «Terapeutika» — seda mainib Marcus Aureliuse ihuarst Galenos, kes ise nimetab oma teose «Hinge kirgedest» käsitlusobjektina «diagnoosimist ja teraapiat». Vrd. Platon, «Theaitetos», 167a: Protagoras kinnitab, et inimese seisundit «muudab arst ravimite, tark aga sõnade abil»; Epiktetos, 3.23.30: «Filosoofi kool, inimesed, on haigla...» ...*käepärast*... — on sellises kontekstis tavaline *terminus technicus*, vrd. 4.3; 5.1; 6.48; 7.1; 7.64; 9.42; 11.4; 11.18; 12.24; Seneca, «Heategudest», 7.1.3: küünik Demetriose järgi «on rohkem kasu sellest, kui hoiad kinni vähestest tarkuse manitsustest, mis on sul käepärast ja kasutusel, kui sellest, et oled õppinud paljusid, mida aga pole käeulatuses»; Epiktetos, 3.24.103 (pärast õpetusi, nende hulgas ka neid, mille resümee on Marcus Aureliuse märkmeis 11.33—35): «See olgu käepärast nii öövl kui päeval, seda kirjutada, seda lugeda, sellest rääkida, iseenda ja teistega», vrd. 3.5.11: «Et surm tabaks mind seda mõttes kandvana, seda kirjutavana, seda lugevana.» ...*jumalikke ja inimlikke asju*... — vrd. 3.1 koos märkusega.

3.14 ...*märkmeid*... *väljavõtteid*... — vt. märk. 1.9 juurde. ...*sihi poole*... — tõlge *T* järgi, vrd. 2.16 lõpp, 3.16 lõpp; *A* järgi: «kiirusta, ole hea, ning ...». ...*nii, nagu suudad*... — tõlge *T* järgi; *A*: «kuni on võimalik».

3.15 ...*teistsuguse nägemise abil.* — Vt. 4.29; vrd. 10.26. Kujund on sagedane juba Platonist alates, vt. «Pidusöök», 219a; «Riik», 533d; mõte aga on veelgi varasem, vrd. Herakleitos, 22B 107 D.-K.: «Silmad ja kõrvad on halvad tunnistajad inimestele, kel on barbarlik hing.»; Epicharmos (u. 550—460), 23 B12: «Mõistus näeb ja mõistus kuuleb, muu ent kurt on ja pime.» Iga sõna on Chrysippose järgi «loomult kahemõtteline, sest ühe ja sama sõna põhjal võib mõista kaht või enamat asja» (SVF, 2.152). Marcus Aureliuse tagamõtet toodud sõnade puhul võib püüda tõlgendada järgmiselt: «varastama» — vt.

10.3, seejuures tähistab vkr. *kleptein* ka kavalust, petmist, ninapidivedamist, varjamist; «seemet külvama» — vt. 4.36; «hinda pärima» — võimalik et «väärtuse» (vt. märk. 2.11 juurde) määramise tähenduses, vrd. 3.11 lõpp, 4.32 ja 6.3; «rahus olema» — mitte tegevusetuse, vaid hingerahu tähenduses, vrd. 4.39 ja 11.11; «vaatama, mida tuleb teha» — mitte igapäevase askeldamise, vaid näit. 2.5 või 10.12 alguse tähenduses, vrd. «mõistmise» definitsiooni märkuses 3.6 juurde.

3.16 *Keha, hing, mõtlemine*... — vrd. 12.3 ja 2.2 koos märkusega. ...*aistingud*... — vkr. *aisthēsis* tähistab nii aistingut kui ka tajumust. *Kujutlusjäljendeid*... — stoitsismi rajaja Zenoni definitsiooni järgi on kujutlus jäljend hinges. Vkr. *phantasia*, mida tõlkes annab edasi «kujutlus», võib tähistada nii taju, kujutlust kui ka fantaasiat. See «kujutlus» tekib stoikute käsituse järgi objektiivsest maailmast tulevate aistingute alusel. *Phalaris* — Akragase (Agrigentumi, Sitsiilias) türann u. 570—554, peeti hiljem julmuse kehastuseks. ...*kasutada mõtlemist*... *asjuks, mis kohastena näivad* jj: — Selline mõtlemise (*nūs*) degradeerimine näib Marcus Aureliuse märkustes tavatuna, vrd. näit. 3.3 lõpp; 10.24; 12.14 ja 26. Ent tuleb silmas pidada, et ehkki mõtlemine (kui mõistuse funktsioon) on oma päritolu poolest jumalikuks peetav ning potentsiaalselt täiuslik, on ta omane ka «halvale». Niisiis peetakse siin silmas paljast arukust, mõtlemist ilma kõlbeliste omadusteta, eelkõige õigluseta. Vrd. Cicero, «Kohustustest», 1.63: «Suurepärane on see Platonil: Nii nagu üksnes teadmist, mis on eemaldatud õiglusest, tuleb nimetada pigem osavuseks kui tarkuseks, nii ka ohuks valmit mõistust, kui teda ei tõuka tagant mitte ühine kasu, vaid himu, tuleb kutsuda pigem jultumuseks kui julguseks»; vrd. Platon, «Menexenos», 246e ja «Laches», 197b; «Theaitetos», 176c; «Seadused», 689c ja 747c; «Riik», 519a: «Mõistmine aga näib olevat midagi palju jumalikumat, mis kunagi oma võimet ei kaota, ent võib oma tegevusest sõltuvalt olla nii kasulik ja tarvilik kui ka kasutu ja kahjulik. Või pole sa märganud neid, keda nimetatakse halbadeks, kuid tarkadeks — kui taiplikult nende hingeke vaatab ja kui teraselt näeb ta seda läbi, mille poole on pöördunud. Niisiis pole neil nägemine halb, kuid ta on sunnitud teenima pahet, nii et mida terasemalt nad näevad, seda enam teevad halba.» ...*jumalaid ei usu* jj. — On oletatud, et siin on silmas peetud kristlasi; vrd. viimaste vastu suunatud analoogilisi ja teisi traditsioonilisi süüdistusi katkendis Fronto kõnest, mis on säilinud Minucius Felixi (3. saj. m. a. j.) dialoogis «Octavius», 9.8; Origenes, «Celsuse vastu», 6.27; Justinus, «Apoloogia», 1.26. ...*sule-*

tud uste taga tegutsevad. — Vrd. 3.7; Epiktetos, 1.14.12 jj.: «Ja siiski andis Zeus igaühele vahiks igaühe jumaluse ning andis selle hooleks teda hoida, ja seda puhkamata ning laskmata end petta. Sest millise parema ja hoolikama valvuri hooleks võinuks ta igaüht meist anda? Nii et kui te sulgete uksed ja teete sees kõik pimedaks, pidage meeles, ärge kunagi öelge, et olete üksi. Sest te pole mitte üksi, vaid sees on jumal ja teie jumalus. Ja milleks neile valgus, et näha, mida teete? Teiegi peaksite andma vande — sellele jumalale, nii nagu sõdurid keisrile.» ...*jumalat järgivana*... — vrd. 10.11; 12.27 (sama, mis «järgida mõistust» 10.12, «õiget mõistust» 3.12, «loodust» 9.1, «seda, mis sünnib» 10.26). Sellist elu sihi sõnastust võib leida eelkõige pütagoorlasilt, aga ka Platonilt ning stoikuilt, Zenonilt ja Kleantheselt, keda tsiteerivad Seneca ja Epiktetos. ...*ei usuks, et ta elab lihtsalt*... — vrd. 10.32. Cassius Dio sõnade järgi (70.34.4 jj.) oli Marcus Aurelius «tõeliselt hea mees ning temas polnud midagi teeseldut», seevastu aga mainib ta biograafia SHA, 4.29.6, et «talle pandi süüks, et ta oli teesklev ja mitte nii lihtne, nagu näis olevat või nagu Pius ja Verus olid olnud». Vkr. *haplotēs* 'lihtsus' seostub tõega (*alētheia*), tõemeelsusega (vrd. nende samastamist Platonil, «Kratylos», 405c), tähistades ehedust ning iseloomustades otsekohest ja terviklikku, enesega kooskõlas olevat (vrd. «alati samasugune»), siirast ja lõhestumata (vt. Platon, «Riik», 382e) inimest, kes Platoni sõnade järgi («Riik», 361b) on «õiglane, s. o. lihtne ja väärikas, kes tahab, nagu on öelnud Aischylos, mitte näida hea, vaid olla». «Lihtsust» nimetab Marcus Aurelius sageli, vt. näit. 3.4 ja 6; 4.26 ja 37; 5.9; 6.30; 7.31; 9.37; 10.1 ja 9; 11.15. ...*meelekerguses*... — targa siht Demokritose järgi, vt. 4.24. ...*elu sihile*... — Ilmselt tuleb vkr. *telos* 'siht', 'lõpp' mõista siin elu lõpu, surma tähenduses. Selle tähtsust, millisena ja kuidas inimene oma elu lõpetab, on sageli rõhutanud Seneca (vrd. tsitaati märk. 3.8 juurde). Ka Marcus Aurelius näib olevat seisukohal, et see, kuidas sooritatakse see viimane «elu toiming» (3.7), annab lõpliku hinnangu inimesele ja ta elule; vrd. ka 2.12.

Neljas raamat

4.1 ...*see, mis sisimas valitseb*... — s. o. sisim juhtija. ...*piiritletud ainet*... — «aine» siin tegevuse objekti, eseme tähenduses. ...*möönduseqa*... — vrd. 5.20; 6.50; 8.41; 11.37; Seneca, «Heategudest», 4.34.4 (SVF, 3.565): «Tark läheneb

kõigele mööndusega, tingimusega, et mingi takistus teele ette ei astu. Seetõttu me ütlemegi, et tal kõik õnnestub ning miski ei juhtu vastu ootusi, sest oma hinges oletas ta juba varem, et miski, mis kavatsetule tõkkeks on, võib vahele tulla.» Seega osutab termin «mööndusega» sellele, et stoik ei püüdle millegi poole iga hinna eest, vaid arvestusega, et miski võib takistada ja asjaolud võivad muutuda, ning isegi sedavõrd, et tegevus ei vii soovitud tulemuseni, tegevus iga hinna eest aga pole eetiline. Ent targa jaoks pole peamine mitte eesmärk (*skopos*) kui tegevuseväline objekt, vaid siht (*telos*) — tegevus ise, inimese hingelaadi ja tegevuse eetiline iseloom. Seda silmas pidades ning mitte kunagi millegi poole ebaeetiliste tegude hinnaga püüeldes on ta oma tegevuse peamise sihi järgimises alati edukas. Takistus tuleb lülitada oma tegevuse objekti ja käitumine selle suhtes kuulub seega stoiku ees seisvasse esmasesse ülesandesse; nii osutub takistus, pannes proovile esialgse püüdluse eetilisuse, otsekui proovikiviks teel sihi poole, s. o. püsivalt vooruslikü hingelaadi — loodusega kooskõlas olevate mõtete, tunnete ja tegude poole, vt. 5.20. ...*etteseatu*... — s. o. endale vabalt valitud eesmärk; sageli aktsepteeritud konjektuurse lugemi järgi: «eelistatava», s. o. inimese ees seisev esmane ülesanne mingi objekti suhtes (vt. Epiktetos, 3.7.24; 1.4.20; 2.5.4).

4.2 ...*kunsti.* — Stoikud määratlesid filosoofiat kui kunsti elada, kusjuures stoiku käsitus elukunstist oli muidugi erinev tänapäevasest, vrd. näit. Epiktetos, 1.15.1 jj.: «Kui keegi nõu küsis, kuidas veenda oma venda, et see tema peale enam pahane poleks, vastas ta: Filosoofia ei tõota, et annab inimesele midagi sellist, mis puutub välisesse maailma. Vastasel korral hakkaks ta tegelema sellega, mis on väljaspool ta ainet. Sest nii nagu puusepal on aineks puu, skulptoril vask, nii on elusse puutuva kunsti aineks igaühe oma elu. «Aga venna elu?» Täpselt samuti. See on tema elukunsti aineks, sinu elukunsti suhtes on see välismaailma kuuluv, nii nagu maa, nagu tervis, nagu kuulsus. Midagi sellist aga filosoofia ei tõota. Filosoofia ütleb: «Igasuguses katsumuses hoian ma sisimat juhtijat loodusega kooskõlas.» Kelle juhtijat? «Selle oma, kelles asun.»»

4.3 *Otsivad*... — Seoses aluse puudumisega on märgitud Herakleitose stiili jäljendamist, ent teisalt on selline väljendusviis kooskõlas moraliseeriva populaarfilosoofilise vestluse stiiliga, väljendades halvakspanevat või hukkamõistvat suhtumist «nende», s. t. hulkade, «rumalate» ja «halbade» tavadesse ja arvamustesse. Teema ise on sagedasti käsitlemist leidnud,

vrd. näit. Horatius, «Kirjad», 1.11.27 jj.: «Rannalt rannale rändaja meelt ei muuda, vaid taevast /pea kohal. Neab meid askeldav laiskus: reisides laeval/ püüame head elu leida, ent siin on see, mida otsid...»; Seneca, «Kirjad», 28.1 jj.: «Sa arvad, et peale sinu pole kellegi teisega midagi sellist juhtunud, ja nagu oleks see midagi seninähtamatut, tunned imestust, et ei pikaajaline rändamine ega paikade vaheldus pole hajutanud su ängistust ega hinge rusutust. Ent pole vaja muuta mitte taevast pea kohal, vaid meelt. Sõida pealegi kaugete merede taha, kadugu pealegi «silmist linnad ja rannik», nagu ütleb meie Vergilius; kuhu sa ka ei sõidaks, kõikjale järgnevad sulle su pahed. Nii vastas kellegi küsimusele ka Sokrates: «On's imelik, et sul pole rändamisest mingit kasu, kui sa kõikjale vead kaasa iseennast?» Sama põhjus, mis sind teele kihutas, kihutab su järel. Mis kasu on sellest, et otsid uusi paiku, näed uusi linnu ja maid? Ükskõik kui palju sa ringi sõidad, ikkagi on see tühi vaev. Sa küsid, miks pole sul võimalik end põgenemisega päästa? Iseenda eest ära ei jookse! Vaja on heita hingelt ta koorem, muidu ei meeldi sulle ükski paik.» ...*leida üksildust iseendas.* — Vrd. 6.11; 7.28 ja 59; 8.48; Seneca, «Hingerahust», 14.2; «Kirjad», 7.8; 104.7; sama juhtnööri võib leida epikuurlasil (vt. Seneca, «Kirjad», 25.7) ja uusplatoonikuil. Erinevalt Marcus Aureliusest, kelle puhul see üksildumine on seatud ühiskondlikult aktiivse elu teenistusse (vrd. 6.11 ja 12), kirjutab välismaailmast isoleeritust silmas pidades Augustinus, «Tõelisest religioonist», 72: «Ära mine välja, naase iseendasse, inimese sees asub tõde.» ...*kui temas leidub sellist*... — mõeldud on põhilauseid — filosoofilisi põhjendeid, eetilisi juhiseid, lohutavaid argumente — ja vastavaid tõekspidamisi. ...*uuenda iseennast*... — mõeldud on põhilausete meenutamist (vrd. allpool: «uuenda mälus...»), nende muutmist veendumusteks, millest elus juhindutakse, ja sel viisil hingerahu saavutamist, vrd. 7.2. ...*hing*... — sõna-sõnalt: «kohe on küllalt, et ta kogunisti ära pesta», kusjuures «ta» on keeleliselt ja mõtteliselt seostatav eespool mainitud «hingega»; sageli asendatakse «ta» konjektuursete lugemitega «ängistus», «rahulolematus» vms. ...*selle üle, mille juurde sa naased*... — Theiler oma väljaandes tõstab fraasi ettepoole: «...ning uuenda iseennast nendega (s. o. nende õpetuslausetega), mille juurde sa naased». ...*üksteise pärast*... — vt. 5.16; 7.55. ...*eksivad tahtmatult*... — vt. 7.63 koos märkusega. ...*ettehoole või aatomid*... — vt. 9.39; vrd. 4.27; 8.17; 9.28. ...*maailm on otsekui linn*... — stoitsismi tuntud põhilause, vt. osalist argumentatsiooni 4.4 ja 5.16 ning märk. 2.16 juurde. ...*sujuvalt või kat-*

keliselt liikuva hingusega . . . — vrd. 5.26; 10.8. Kürenaikud määratlesid naudingut hinge sujuva liikumisena, valu katkelise liikumisena. Samasugust terminoloogiat kasutasid ka epikuurlased. *. . . talle omase võimu . . .* — vt. 8.29; 12.11. *. . . mis üksnes näib meie võimuses olevat . . .* — tõlge käsikirja järgi; sageli aktsepteeritud konjektuurse lugemi järgi: «. . . ja nende muutlikkusele . . ., kes üksnes näivad meid ülistavat.» «Meie võimuses» on Epiktetose põhitermineid, vrd. «Käsiraamat», 1: «Olemasolevaist asjadest on ühed meie võimuses, teised mitte meie võimuses. Meie võimuses on arvamus, püüdlus, soov, kõrvalekaldumine, ja ühesõnaga kõik, mis on meie tegevused. Mitte meie võimuses on keha, omand, kuulsus, võim, ühesõnaga kõik, mis pole meie tegevused. Ja need, mis on meie võimuses, on loomult vabad, takistamatud, tõkestamatud, need aga, mis on mitte meie võimuses, on jõuetud, orjalikud, takistatavad, võõrad. Niisiis pea meeles, et kui pead loomult orjalikku vabaks ning võõrast omaks, siis oled tõkestatud, kurvastatud, häiritud, mõistad hukka nii jumalaid kui inimesi, kui aga pead enda omaks üksnes enda oma, võõrast aga, nagu see on, võõraks, siis ei sunni sind kunagi keegi, keegi ei takista sind, sa ei mõista kedagi hukka, ei süüdista kedagi, ei tee midagi vastu tahtmist, keegi ei tee sulle kahju, sul pole vaenlast, sest sa ei kannata mingit kahju.»; «Diatriibid», 1.1.7: «. . . jumalad tegid meie võimuses olevaks üksnes kõige täiuslikuma ja valitseva, kujutluste õige kasutamise, ülejäänu aga on mitte meie võimuses.» *Vaata, kui kiiresti . . . millised nad on.* — Vrd. 3.10; Seneca, «Kirjad», 99.7; «Lohutuseks Marciale», 21.1 jj.; Cicero, «Scipio unenägu», 20 jj. (RKA, lk. 184 jj. — 12 jj.). On arvatud, et Cicero ja Marcus Aureliuse ühiseks allikaks võis olla Aristotelese «Protreptikon», teisalt on püütud tõestada Poseidoniose mõju; võimalik aga on ka Cicero otsene mõju. *. . . püsivad liikumatuina väljaspool . . .* — vrd. 9.15; 11.11; Seneca «Kirjad», 50.4; 71.29 jj. *Maailm . . . — arvamus.* — Tegemist on tsitaadiga (vrd. tsitaat ülestähenduse lõpus: 1.17; 3.5), sentents asub Demokratese (=Demokritose) gnoomide hulgas (nr. 85), teda ei peeta Demokritosele kuuluvaks, 68 B115 D.-K.

4.4 *. . . mõistus, mis käsib . . .* — stoitsistlik seaduse definitsioon, vrd. Cicero, «Seadustest», 1.18 (SVF, 3.315): «Seadus on looduses sisalduv kõrgeim mõistus, mis käsib seda, mida tuleb teha, ning keelustab vastupidise.»; «Jumalate loomusest», 1.36: «Zenon aga . . . arvab, et loodusseadus on jumalik ja sel on jõud, mis teeb käsuks õige ning keelustab vastupidise.» *. . . maailm otsekui linn.* — Vrd. stoikuile omases soriidivormis arutlust Cicerol, «Seadustest», 1.33: «Sest kellele on looduse poolt antud mõistus, neile on antud ka õige mõistus; järelikult ka seadus, mis on õige mõistuse käskimises ja keelamises; kui seadus, siis ka õigus; mõistus aga on kõigil, niisiis on kõigile antud ka õigus.»; sealsamas, 1.23 (SVF, 3.339): «Et pole midagi paremat kui mõistus, see aga on nii inimesel kui jumalal, siis kõigepealt on inimesel jumalaga mõistuseühisus. Kellel aga on mõistus ühine, neile on ühine ka õige mõistus ja et see on seadus, siis peab arvama, et inimesed on jumalatega ühendatud ka seaduse läbi. Ning edasi: kellel on seaduseühisus, neil on ka õiguseühisus. Kellel aga need on ühised, neid tuleb pidada ühes ja sellessamas riigis osalevaiks. Ning kui nad alluvad ühtedele ja nendelesamadele käskudele ja võimudele, siis seda enam; alluvad nad aga sellele taevasele korrale, jumalikule mõtlemisele ja kõikvõimsale jumalale, nii et tervet seda maailma tuleb arvata üheks linnaks (=riigiks, kodanikkonnaks — tõlk.), ühiseks jumalatele ja inimestele.» *Nii nagu maa minus* jne. — vana ja tuntud motiiv, vrd. Xenophon, «Mälestusi Sokratesest», 1.4.8; Platon, «Philebos», 29c jj.; Cicero, «Jumalate loomusest», 2.18; Sextus Empiricus, 9.94 jj. ja 102. *. . . miski ei tule eimiskist . . .* — mitmete antiikfilosoofide õpetustes aktsepteeritud seisukoht, vt. Aristoteles, «Füüsika», 1.8.191b 10 jj. ja vrd. Parmenides, 28 B6-8 D.-K., Melissos, 30 B1; Empedokles, 31 B12; Anaxagoras, 49 A46, B10; Demokritos, 68 A1 (44); Epikuros — Diogenes Laërtios, 10.38; Lucretius, «Asjade loomusest», 1.149 jj.; SVF, 2.945. *. . . nii tuleb ka mõtlemine kusagilt.* — Pole põhjust arvata, nagu sageli on tehtud, et Marcus Aurelius, seoses mittestoitsistliku mõistuse ja hinge=hinguse vastandamisega (vt. märk. 2.2 juurde) loobus ka somatismist (*sōma* 'keha'), s. o. stoitsistlikust materialismist. Hinge pidasid stoikud tule ja õhu seguks, osaks kõikeläbistavast tulelisest hingusest, maailma hingest ja juhtijast, mõistusest-jumalast. Ent seejuures oli jumala ollus nende meelest loov tuli, kõrgemal asuv ja puhtam kui tavaline tuli, ning erinevalt viimasest nimetasid nad seda ka eetriks. Vrd. Diogenes Laërtios, 7.138: «Maailma juhitakse kooskõlas mõtlemise ja ettehooldega, . . . kusjuures mõtlemine (*nūs*) läbib igat ta osa nagu hing meid, ent üht rohkem, teist vähem. (139) Läbi mõnede on ta asunud kui seisund, näiteks kontides ja närvides, läbi mõnede aga kui mõtlemine, nagu sisimas juhtijas. Nii olevat ka terve maailm elusolend, hingestatud ja mõistuslik, ning sisimaks juhtijaks olevat tal eeter . . .» Võib oletada, et ka Marcus Aurelius pidas vaimset alget eeterlikuks; vrd. 7.50 ja 64; 8.54; 11.20; 12.2.

4.5 ...*nendekssamadeks.* — Tõlge järgib käsikirja. Enamasti aktsepteeritud konjektuurse lugemi järgi: «ja lagunemine nendekssamadeks», viidates 12.24; 2.17; Seneca, «Kirjad», 30.11. Ent käesoleva ülestähenduse rõhuasetus on just sellel, et surm kui lagunemine algmeiks pole kohutav, sest ta on looduspärane vahelüli tekkimiste ahelas; surm on ühtlasi ka sündimine ning sellega on temas kohutavana näiv — lagunemine — otsekui eemaldatud.

4.6 ...*sellised*... — võimalik on oletada ka seda, et kirjutaja on pidanud silmas konkreetseid inimesi ja konkreetset situatsiooni. ...*et viigipuul poleks mahla.* — Vrd. 12.16 ja 8.15. ...*nii sina kui ka tema olete surnud*... — vrd. 7.22; 11.18 (6); 4.3.

4.7 *Kaota arvamus*... — vrd. 12.22.

4.8 ...*ei tee*...*elu halvemaks*... — vrd. 2.11; 7.22; 8.55; Seneca, «Kirjad», 85.30 jj. (SVF, 3.166). «Halb» on stoiku jaoks üksnes iseenda pahe; ka «kahju» mõistab Marcus Aurelius siin üksnes eetilises tähenduses. Chrysippose arvates (SVF, 3.455) on olemas selliseid hirme, ängistus jms., mis küll kahjustavad inimest, ent ei tee teda halvemaks.

4.9 *Selle*... — vt. 10.20. ...*seda*... — midagi, mis näib kahjuliku või ebameeldivana ja millesse teisiti suhtuma veenab «selle» iseloomustus: «mis toob kasu». Lause on tõlgendatav üldise reeglina, võimalik aga on ka see, et kirjutaja on pidanud silmas midagi konkreetset.

4.10 ...*vastavalt*...*järgnevusele*... — vt. märk. 3.11 juurde. ...*väärtuse järgi*... — vt. märk. 1.16 juurde.

4.12 ...*ümber kohaneda*... — vrd. 8.16. ...*ja muud sellist*... — tõlge järgib käsikirja (*T*); konjektuuride järgi: «ja motiivid (Theiler) / muudatused (Dalfen) peavad olema vaid sellised,...».

4.14 ...*mõistuseseeemnesse.* — Vrd. 4.21; 6.24. Stoitsistlik termin: maailmamõistus sisaldab endas kõigi asjade mõtteid (vt. 9.1 lõpp; vrd. analoogiana tänapäevaseid koode, programme), vrd. Aëtios (Dox. 305, SVF, 2.1027): «Stoikud määratlesid teda (s. o. jumalat — tõlk.) kui mõtlevat jumalat, oskuslikku tuld, mis kulgeb kavakindlalt oma teed mööda maailma loomise poole (vrd. looduse määratlust märk. 2.9 juurde — tõlk.), hõlmates kõiksuguseid mõistuseseemneid, mille järgi kõik saatusele vastavalt sünnib.»

4.15 ...*viirukikübemed*... — inimestest, kellest ühed varem, teised hiljem surevad; vrd. ka Lucretius, 3.327 jj.: «Nii nagu viirukikübemeist lõhna ei meelita välja, /ilma et hukka ei saaks siis ühtlasi viiruki loomus,/ nõnda ka hinge ja vaimugi raske on tõmmata kehast/ tervest eemale, ilma et laiali kõik laguneks siis.» ...*ükskõik.* — Vrd. 2.14 koos märkusega; 12.35; Pseudo-Plutarchos, «Lohutus Apolloniusele», 111c, 113c; Seneca, «Kirjad», 93.2; «Lohutuseks Marciale», 21.2.

4.16 ...*oled loom*...*näid sa Loojana*... — «Looja» tõlkes «jumala» asemel, et saavutada kokkukõla (vkr. *theos* — *thērion*). «Loom» mitte metsikuse, vaid mõistusetuse ja ainuüksi püüdluste-elu tähenduses. Vrd. ka Plutarchos, «Sellest, et stoikud räägivad absurdsemaid asju kui luuletajad», 2.1058bc: «Stoikuil on see, kes hommikul oli halvim, õhtuks parim; ...täiusliku mõistuse, suurima mõistmise, jumalataolise hingelaadi, arvamustest vaba teadmise ja kõikumatu seisundi omandamisega saab ta, ilma et ta pahelisus taanduks, äkitselt mingiks, võib peaaegu öelda, kangelaseks või jumaluseks või Loojaks — kõige halvemast loomast.»; Plutarchos pilkab stoikute õpetust «targaks» saamisest (vrd. «virgumine» või «valgustumine» mõnes teises doktriinis).

4.18 ...*õiglane ja vaga*... — vrd. 7.66; 11.20; 12.1; 12.32; Platon, «Theaitetos», 176b: «...jumalaga sarnastumine, s. o. saada mõistvalt õiglaseks ja vagaks.» Stoikud määratlesid «vagadust» (mis tõlkes on parema puudumisel vkr. *hosiotēs* vasteks ja mille puhul tuleb hoiduda pietistlikest assotsiatsioonidest) õiglusena jumalate suhtes (vt. SVF, 3.660). ...*nii nagu sel, kes on hea. Mitte*... — käsikiri on rikutud, tõlge konjektuurne. ...*mitte ringi vahtida*... — vrd. 9.29. ...*kõrvale kaldumata.* — Assotsieerub Theognise värssidega, «Eleegiad», 945: «Õigesti kulgen sirgel teel ega kõrvale pöördu, / mõttes ma kandma ju vaid kõike, mis sünnis on, pean.»

4.19 ...*ärevusesolijate ja kustujate kaudu*... — tõlge käsikirja järgi. Nii Theileri kui ka Dalfeni poolt aktsepteeritud konjektuurse lugemi järgi: «süttijate ja kustujate kaudu, s. o. inimeste kaudu, kes sünnivad ja surevad. Konjektuur seostab Marcus Aureliuse sõnad Herakleitosega, vt. fr. 22 B26 ja 30 D.-K. — viimases fragmendis kirjeldatakse vastavate verbidega protsesse kosmoses kui igavesti elavas tules; vrd. ka Seneca, «Kirjad», 54.5: «Küsin sult, kas ei pea sa seda rumalatest rumalaimaks, kes arvab, et lambikesel, kui ta on kustutatud, on halvem kui enne seda, kui ta süüdati? Ka meie kustume ja süttime: vahepeal elame midagi läbi, kummalgi pool aga on sügav häirimatus. Selles, Lucilius, kui ma õigesti arvan, seisnebki meie eksitus: me arvame, et surm tuleb, ent tema nii oli kui ka järgneb. Mis oli enne meid, on surm. Mis vahet on mitteaiustamisel ja katkestamisel, kui mõlema tulemus on seesama — mitteolemine.» Kuid ka oletuse juures, et Marcus

Aurelius pidas silmas tsitaatlikku verbipaari «süttima-kustuma», ei räägi miski selle vastu, et ta seda arutluse teemast lähtudes (vrd. algust) teadlikult teisendada võis (vrd. 11.32, kus on tegu ilmselt teadliku moonutusega tsitaadis). Pealegi seostub käsikirjaline verb *ptoeisthai* ('ehmuma, hirmuma ja ka hirmu tõttu põgenema', 'erutuma', 'kirest haaratud olema'), mida tõlkes annab edasi «ärevuses olema» (vrd. ka 7.3; 10.9; 11.22), ühega stoitsistlikest kiremääratlustest: kirg kui ärevus (*ptoia* 'hirmumine ja ka põgenemine', 'ehmatus', 'rahutus, tugev erutus, rahutu liikumine'), mis füsioloogiliselt kujutab endast hinguse (*pneuma*) häiritud liikumist (vt. näit. SVF, 3.476). Muuseas seostub seegi verb Herakleitosega, vrd. B87: «Nõme inimene satub iga sõna peale ärevusse.» *Lase ... teine mõte.* — Mõte jääb selgusetuks, rahuldavat lahendust ei anna ka pakutavad konjektuurid. Võib-olla lubab mõtet aimata see, kui lauset mõista iroonilisena. Theiler tõlgendab konjektuurile toetudes: «Sest sa jätad nüüd sobimatult tähele panemata looduspärase väärtushinnangu, mis siitpeale kuulub teise vaatlusse», ning mõistab «teise vaatluse» all järgmist ülestähendust.

4.20 ... *lõplik* ... — vrd. 3.8 koos märkusega. ... *kiitus.* — Vrd. Panaitios, fr. 98 VStr. (Cicero, «Kohustustest», 1.14): «... ilus (*honestum*), mis, isegi kui ta pole avalikult ülistatud, on ikkagi ilus ja mille kohta me õigusega ütleme, et ta isegi siis, kui keegi teda ei kiida, on loomult kiiduväärne.» ... *tavaliselt* ... — s. o. mitte filosoofilises tähenduses; stoitsismi seisukohalt on ilus üksnes eetiliselt ilus, mis on samastatav hüve ja voorusega, vt. märk. 2.1 juurde.

4.21 *Kui hinged püsima jäävad* ... — Stoitsistlik teooria, vrd. Diogenes Laërtios, 7.156: «Hing on meile kaasa sündinud hingus, ja seega on ta ka keha (s. o. kehaline asi — tõlk.) ning jääb pärast surma alles. Ent ta on häviv, terviku hing aga, mille osadeks on elusolendite hinged, on hävimatu. (157) ... hing on soe hingus, mille läbi me oleme hingavad ja mille tõttu me liigume. Kleanthese järgi jäävad kõik hinged püsima kuni tulestumiseni, Chrysippose järgi aga üksnes tarkade omad.» Vt. ka SVF, 2.809, 821; Seneca, «Lohutuseks Marciale», 26.7. ... *üks ja seesama koht* ... — s. o. sööja keha; tõlge järgib käsikirja, konjektuurse lugemi järgi, mille on aktsepteerinud Theiler ja Dalfen: «ning ikkagi mahutab neid ruum». ... *aineliseks ja põhjuslikuks.* — Vt. märk. 2.3 juurde.

4.22 ... *käsitusvõime.* — Seostub stoitsistliku gnoseoloogia terminiga *katalēpsis*, «käsitamine». Kujutlust (vt. märk. 3.16 juurde), mis tekib reaalselt eksisteeriva objekti alusel ning sellele täielikult vastab, s. t. seda õigesti kujutab, nimetatakse

«käsitavaks kujutluseks». Kui «juhtija», s. t. mõtlemine sellise kujutlusega «nõustub», s. o. sellise kujutluse aktsepteerib, siis on tegemist tõelise ja kindla teadmuse omandamisega — «käsitamisega».

4.23 ... *maailm* ... — vt. märk. 1.17 juurde (algus). ... *kõik, mida toovad sinu aastaajad* ... — väljend assotsieerub Herakleitose fragmendiga B100 D.-K. ... *kõik tuleb sinust* jj. — vormeli arenguloo filosoofilise tagapõhja suhtes on olulised Xenophanes, 21 B27; Herakleitos, 22 B10; Diogenes Apolloniast, 64 A5 D.-K.; Aristoteles, «Metafüüsika», 1.3.983b7 jj. Vrd. ka Orfikute hümnid, 10.28a Q.; Paulus, «Roomlastele», 11.36, «Ephesoslastele», 4.6. On arvatud, et tegemist on värsiga stoitsistlikust hümnist loodusele ning püütud tekstis taastada heksameetrit, ent näib tõenäolisemana, et Marcus Aurelius ei tsiteeri, vaid lihtsale kasutab levinud motiivi. *Too ütleb* ... — Aristophanes, fragment 110 Kock. *Kekrops* — legendi järgi Ateena rajaja. ... *Zeusi linn.* — Vt. märk. 2.16 juurde.

4.24 ... *ütleb ta* ... — Demokritos, vrd. 68B 3 D.-K.: «See, kes tahab elada meelekerguses, peab nii isiklikus kui ka ühises mitte paljuga tegelema ja mida ta ka ei teeks, mitte püüdma üle oma võimete ja loomuse, vaid olema valvel, et isegi kui tuleb juhus ja näib juhtivat teda enama poole, hoiduda tagasi ning mitte haarata rohkem kui võimalik.» ... *looduspäraselt riigis osaleva olendi* ... — Aristotelese tuntud väljend (*physei politikon zōon*, «Poliitika», 1.1.1253a3, vrd. aga ka «Nikomachose eetika», 8.14.1162a 17: «Inimene on looduspäraselt enam paaris kui riigis osalev»), mille võtsid omaks ka stoikud, kes aga sageli kasutasid veel omadussõna «ühiskondlik / ühiskonnas osalev» (*koinōnikon*, vrd. näit. 5.29), seda eriti kosmopolitistlikust seisukohast (vt. märk. 2.16 juurde) lähtudes; *politikon* aga võib tähendada ka 'riiklikult tegev', mida Marcus Aureliuse tegevust silmas pidades olen mõnel pool ka tõlkes arvestanud (vt. näit. 3.5). ... *mõistus valib* ... — kinnisväljendina «terve mõistus nõuab», samas aga seostub ka stoitsistliku terminiga, vt. märk. 2.5 juurde. ... *häirimatum.* — Vkr. *ataraxia*, mida on ideaalina nimetanud skeptikud ja epikuurlased, samuti aga ka stoikud.

4.26 *Toda ... seda.* — Seostatakse sageli eelnevate ja käesolevas ülestähenduses toodavate manitsustega, võimalik aga on nende taga oletada mingeid kirjutajasse puutuvaid sündmusi. ... *muuda end lihtsamaks.* — Vt. märk. 3.16 juurde. Teine sisu on sel sõnal («lihtsustumine») hiljem Plotinose õpetuses, kes kasutab seda jumalakaemuse ekstaatilise ja anduva seisundi iseloomustamiseks (vt. «Enneaadid», 6.9.11). *Iseen-*

dale... — vt. 9.4. *Sinuga juhtus midagi head?* — Tõlge järgib käsikirjalist interpretatsiooni; konjektuuri järgi (ka Theiler ja Dalfen): «Sinuga juhtus midagi (*scil.* halba)? Hästi.»

4.27 ...*kuid siiski maailmakord.* — Tõlge järgib käsikirja, sõnad «maailm», «maailmakord», «kord» annavad edasi vkr. *kosmos* 'kord', 'maailm' (vrd. ka 7.9). Konjektuuride järgi: «...Ometi maailmakord» (Theiler); «...või segu, kokkukuhjatud, ent korrastamata» (Dalfen). ...*üksteisega kaasa tundvad*... — annab edasi vkr. *sympathēs* 'kaasa v. koos-tundev'. Kaas- v. koostundmine (*sympatheia*) tähendab iga ühtse keha, terviku kõigi osade vastastikust seost: maailma kui ühtse keha kõik osad kuuluvad ühtsesse tervikusse, mille muutumine põhjustab muutumisi ka ta osades, nii nagu igas osas toimuv muutumine põhjustab teiste osade ja kogu terviku muutumist. Vrd. Diogenes Laërtios, 7.140: «Maailm olevat ühtne, piiratud ja vormilt kerakujuline, sest selline kuju on liikumiseks kõige kohasem.... Maailmas polevat mingit tühjust; ta on ühtne, see aga teeb paratamatuks taevaste nähtuste kooshinguslikkuse ja koospingelisuse maapealsete nähtuste suhtes.» Kõik kehad on stoikute klassifikatsiooni järgi kas «eraldatud», mis koosnevad üksikutest iseseisvatest objektidest (näit. sõjavägi, kari), «ühendatud», mis koosnevad tervikuks ühendatud lähestikustest osadest (näit. maja kividest), või «ühtsed», mida iseloomustab terviklikkus ja pidevus, looduspärane «koostunne». Igat ühtset keha hoiab koos «seisund» — antud keha täielikult läbistav ja teda tervikuks siduv «hingus» (*pneuma*). See ongi koostunnet loov jõud. Tema liikumist kehas tõlgendatakse kui talle omase pinge levimist, kusjuures liikumine keha tsentri poole loob keha ühtsuse, liikumine keha perifeeria poole ja pingejõud moodustavad erinevaid omadusi. Hingusel on erinevates kehades erinevad omadused ja nii moodustuvad ühtsete kehade klassid, kusjuures kõrgemasse klassi kuuluval kehal on olemas ka eelnevaisse klassidesse kuuluvatele kehadele iseloomulikud omadused. Anorgaanilise maailma igat keha seob tervikuks «lihtne seisund»; taimi «loodus (=loomus)», s. o. «liikuv seisund»; loomi — «hing», s. o. «loodus», mille puhul senistele omadustele lisanduvad «kujutlused» ja «püüdlused»; inimesi — «mõistuslik hing». Kõiki olemasolevaid «loodusi (=loomusi)» hõlmab «terviku loodus», maailm kui ühtne hingestatud ja mõistuslik keha (vt. Sextus Empiricus, 7.98; Seneca, «Kirjad», 102.6; SVF, 2.1013; 366—368; 473; 475; 534; 546; 912; 1211).

4.28 *Tume iseloom* jj. — vrd. 5.11; 9.39.

4.29 ...*võõras*... — vrd. 7.66; 12.1; 12.13 ja ka 8.52; Epiktetos, 2.13.6: «Ja kõigepealt kutsun ja nimetan ma teda võõraks: see on inimene, kes ei tea, kus maal ta on, ning juba nii kaua siin viibides ei tea ei linna seadusi ega kombeid, seda, mis on võimalik ja mis pole võimalik.»; gnostitsistlikus vaimus vt. gnostik Basileides — Clemens Alexandrinus, «Stromata», 4.165.3 ...*on*, ...*sünnib.* — Theileri tõlgenduse järgi «loodus ja ajalugu», vrd. ka 4.45; 5.23; Seneca «Loodusloolised küsimused», 2.36.1; SVF, 2.948. ...*kõike, mis eluks vajalik.* — Vt. märk. 1.16 juurde («eneseküllasus»), vrd. Seneca, «Kirjad», 9.13 jj.: «Targale on enesest küllalt. Sellest, Lucilius, saavad paljud valesti aru, eemaldavad targa kõikjalt ning ajavad ta oma kesta. Tuleb aga vahet teha, mida ja kuivõrd see väide lubab. Targale on enesest küllalt, et õnnelikult elada, mitte aga selleks, et elada. Viimase jaoks on tal vaja palju asju, esimeseks aga üksnes tervet ja õiget mõistust, mis fortuunat põlgab. Tahan osutada ka sellele, millist vahet tegi Chrysippos. Ta ütleb, et tark ei tunne millestki puudust, ehkki vajab paljusid asju. Rumal aga, vastupidi, ei vaja midagi, sest ei oska midagi kasutada, puudust aga tunneb ta paljust. ...Sest puudust tunda tähendab hädavajadust, targa jaoks aga hädavajadust pole.»

4.30 ...*hitoonita*... — Vihje küünikuile, kes mantli all alusrõivast ei kandnud ning Juvenalise sõnade järgi («Satiirid», 3.121 jj.) ainult selle poolest stoikuist erinesidki. ...*teine raamatuta.* — Vrd. 8.8. *Too, poolalasti*... — tõlge järgib käsikirja, sageli aktsepteeritud konjektuurse lugemi (ka Theiler, Dalfen) järgi: «Kolmas, poolalasti...». ...*teadmistest elatist ei saa*... — s. t. kirjutaja ei pea end elukutselt ja võib-olla ka vaimuandeilt (vrd. 5.5; 7.67; 8.1) filosoofiks. Teistsugune on Theileri tõlgendus, kes näeb originaali sõnades «teadmistest leibasid ei saa» väidet, et nn. *artes liberales* pole vajalikud, viitega Poseidoniosele — Seneca, «Kirjad», 88.23 jj.

4.31 ...*kunsti*... — Theileri tõlgenduses «elukunsti» (vt. märk. 4.2 juurde), võimalik aga on seda mõista ka vihjena kirjutaja enese saatusele, niisiis valitsemiskunsti vms. tähenduses.

4.32 *Vespasianus*, Titus Flavius (9—79), Rooma keiser 69—79. ...*seda kõike*... — tõlge käsikirja järgi; konjektuurse lugemi järgi (ka Dalfen): «kõike sedasama». *Traianus*, Marcus Ulpius (53—117), Rooma keiser 98—117. ...*väärtus ja mõõdupärasus.* — Vrd. Seneca, «Kirjad», 89.14 jj., 15: «...Niisiis on elu iseenesega kooskõlas siis, kui tegevus ei lähe püüdlusest lahku, püüdlus aga tuleneb iga asja väärtusest ning on

kas nõrgem või tugevam vastavalt sellele, kuivõrd miski on taotlemist väärt.» Epiktetos, 3.12.13: «Pärast soovi ja eemalehoidumist on teiseks ainevallaks püüdlus ja vältimine: et need oleksid mõistusele kuuletuvad, poleks vastuolus aja, koha või muu sellise mõõdupärasusega.»

4.33 *Camillus*, Marcus Furius (u. 447—365) — Rooma väejuht, etruski linna Veji vallutaja ja gallide sissetungi tõrjuja. *Caeso, Volesus* — pole teada, keda Marcus Aurelius silmas peab. *Dentatus* — käsikirjas on «Leonnatos» — seda nime kandis üks Makedoonia Aleksandri väejuht —, et aga nimetatutest ülejäänud on roomlased, aktsepteeritakse tavaliselt konjektuurne «Dentatus». Marius Cassius Dentatus (suri u. 272 e. m. a.) oli Rooma väejuht, kes võitles edukalt samniitide ja sabiinlastega ning võitis Epeirose kuningat Pyrrhost. Publius Cornelius *Scipio* Africanus Maior (u. 235—183) oli Rooma väejuht ja riigimees, Hannibali võitja. Marcus Porcius *Cato* Maior (234—149) — Rooma riigimees ja kirjanik. *Augustus* (63 e. m. a.—14 m. a. j.) — Rooma keiser 117—138. *Antoninus* — vt. 1.16; 6.30. *«keegi... ei tunne»* — Homeros, «Odüsseia», 1.242.

4.34 *Klotho* — vanim kolmest moirast, kes olid Zeusi ja Themise tütred; elulõnga ketraja. Tema õed on Lachesis («osaks mõõtja»), lõnga pikkuse määraja, ja Atropos («pöördumatu»), lõnga läbilõikaja. Chrysippose allegoorilise tõlgenduse järgi peegeldab nende arv kolme aega — minevikku, olevikku ja tulevikku —, milles kõik vaheldub ja teostub, nimed aga iseloomustavad saatuse poolt osaks antut: osaks antav on õiglane, igavesest ajast ette määratud, pöördumatu ja vääramatu, kõik osaks antav ja toimuv on seotud ja põimitud otsekui üks lõng (vt. SVF, 2.913, 914).

4.35 *Kõik on üürike...* — vrd. 8.21.

4.36 *...kuidas...muundumise käigus...* — tõlge *T* järgi, *A*: «kõike, mis muundumise käigus sünnib...».

4.38 *...neid...* — s. o. «rumalaid», kellel «põgenemise ja tagaajamise» (vt. märk. 3.7 juurde, vrd. ka 9.27 ja 34) põhjuseks on «ükskõiksed asjad» (märk. 2.11 juurde), sellal kui «mõistvate» puhul on põhjuseks hüve ja pahe. Erinev on Theileri tõlgendus: «...neid, ning mille eest nad, mõistvad, põgenevad...»; mõnikord on tõlgendatud ka: «...neid, ja isegi mõistvaid, mille eest...».

4.39 *...ümbritseva mingis muutumises...* — vrd. 9.2. Enamasti mõistetakse «ümbritseva» all õhku (nii ka Theiler viitega Sextus Empiricusele, 9.79). Oletatud aga on ka seda, et «ümbritsev» (vrd. 3.7, kus sama väljendit kasutatakse keha kohta)

tähistab «juhtijat» ümbritsevat hingust, mis on kogu kehas aistingute kandjaks ja mille seisundist ja muutustest (vt. märk. 3.7 juurde, lõpp) sõltub kehaline tervis. Midagi sarnast võib leida hermetistide, gnostikute ja uusplatoonikute õpetustes, kus sageli kõneldakse hinge pneumalisest ümbrisest, mis vahendajana hinge kehaga ühendab. *Tolles...* — s. o. «juhtijas». Stoikute järgi on kirgede põhjuseks ekslikud arvamused või otsused hea või halva kohta (näit. arvamus, et miski, mis tegelikult halb ei ole, on halb), mis gnoseoloogilisest aspektist kujutavad endast «nõustumist» (vt. märk. 4.22 juurde) «mittekäsitava kujutlusega». *...ka sellele...* — tõlge järgib käsikirja; tavaliselt täiendatakse teksti konjektuurselt (ka Theiler ja Dalfen), lugedes «nii sellele, kes elab loodusega vastuolus, kui ka sellele...».

4.40 *...ühtsest elusolendist...* — vrd. 10.1; stoitsistlikku maailma definitsiooni vt. Diogenes Laërtiose tsitaadis märk. 4.4. juurde (lõpp), vrd. ka märk. 5.16 juurde.

4.41 *...laipa...* — s. o. keha; Epiktetos, fr. 26 Schenkl. Vrd. 9.24 ja Aristotelese «Protreptikon», fr. 10b Walzer (60 Rose).

4.42 *...ei ole pahe* jj. — vrd. 8.20; 9.17; 7.23.

4.46 *...Herakleitose mõtet...* — Diels-Kranzi kogumikus «Eelsokraatikute fragmendid» on järgnev paigutatud fragmentide 22 B 76, 71 (vrd. 3.16; 6.22; Herakleitos B1), 72 (vrd. B17), 73 ja 74 alla. Seejuures tuleb silmas pidada, et Herakleitost tsiteeritakse siin tema stoitsistlikust retseptsioonist lähtudes. Tõenäoliselt polnud Herakleitosele omane õpetus nelja elemendi tsüklilisest üksteiseks muundumisest (vrd. 22 A1; B31, 36 ja 90) ning ka Herakleitose *logos*'e tõlgendamine (maailma-) mõistuse või seadusena (või veelgi enam, Zeusina, jumalana või jumaliku Sõnana) on vähemasti küsitav. Fragmendis 72 peab enamik uurijaid sõnu «tervikut juhtiva» Marcus Aureliuse omadeks, mõned arvavad nende hulka ka «mõistusega». Dalfen paigutab sõna «kõige enam» ümber ja seostab ta sõnaga «on riius», kogu fragmenti aga on tõlgendatud ka järgmiselt: «ja et (tervikut juhtiva) sõnaga, millega nad..., on nad riius». Ülestähenduse lõpp on raskesti mõistetav, võimalik on järgmine tõlgendus: inimesed, kes ei püüa oma iseloomu paremaks muuta, on nagu halvad lapsed — pärijad, kes ei püüa vanemailt päranduseks saadud majapidamist rikastada, vt. Seneca, «Kirjad», 64.7. *...tähetarku...* — samad, kes kaldealased ülestähenduses 3.3.

4.48 *Helike* — linn Ahhaias, mis 373. a. e. m. a. vajus maavärisemise tagajärjel vee alla. *Pompeji* ja *Herculaneum* — lin-

nad Kampaanias, mis hävisid Vesuuvi purske tagajärjel 79. a. Vrd. 8.31 ja Seneca, «Lohutuseks Polybiosele», 1.2: hävinud linnade näited. ...*nende juurde, keda oled tundnud*... — vrd. 8.25; 8.37. ...*lühikese aja jooksul.* — Elu lühidusele osutamine on lohutuskirjanduse sagedane motiiv, vrd. näit. Pseudo-Plutarchos, «Lohutus Apolloniosele», 104a jm.; Seneca, «Lohutuseks Marciale», 21.1; «Kirjad», 99.7 jj. jm. ...*kandjat*... — võimalik, et peetakse silmas maad, tõenäolisemana aga näib, et oksa — vrd. 5.6: sama kesksõna viinamarjavääd iga seoses.

4.49 ...*nagu rannakalju*... — vrd. Seneca, «Targa kõikumatusest», 3.5; «Õnnelikust elust», 27.3; «Vihast», 3.25.3. Sama kujund leidub juba Homerosel, «Ilias», 15.618 jj.; vrd. Vergilius «Aeneis», 7.518 jj.; Ovidius, «Metamorfoosid», 9.39 jj. ...*kaalutlev*... — stoitsistliku termini tähenduses, vt. märk. 3.9 juurde («kaalutletus»). ...*talle eriomase kätte saanud.* — Vrd. 9.42 lõpp; 11.1 algus; 8.32; 7.55 lõpp; 6.40; märk. 3.8 juurde. Katkendit alates sõnadest «õnnetu mina...» kuni nende sõnadeni on peetud fragmendiks Epiktetose diatriibidest, ent selle oletuse vastu võib tuua mitmeid filoloogilisi põhjendeid. Pigem võib rääkida Epiktetose stiili jäljendamisest.

4.50 *Caedicianus* jt. on tundmatud. ...*igavikku enda taga... ees*... — vrd. 5.23 ja 24; 9.32; 12.7; 12.32. Inimelu võrdlemine igavikuga, ajaga enne ja pärast surma, on lohutuskirjanduse sagedane motiiv, vrd. näit. Lucretius, «Asjade loomusest», 3.832 jj.; Cicero, «Vestlused Tusculumis», 1.12, 91 ja 94; Seneca, «Lohutuseks Marciale», 19.15; 21.2 jm. *Nestor* — legendaarne Pylose kuningas, kes olevat üle elanud kolm inimpõlve; vt. Homeros, «Ilias», 1.250; «Odüsseia», 3.245; Seneca, «Kirjad», 77.20.

4.51 ...*kõige tervemal viisil.* — Küünikukallakuga stoik Ariston Chioselt (vt. märk. 1.17 juurde) nimetas voorust terviseks (SVF, 1.375), sama aga räägitakse juba Pythagorasest — vt. Diogenes Laërtios, 8.33, vrd. ka Platon, «Riik», 444 de ja vt. märk. 3.13 juurde. ...*sõdimisest*... — tõlge järgib käsikirja, sõna võib mõista ka ülekantud tähenduses; pakutud on mitmeid konjektuure, Theileri ja Dalfeni poolt aktsepteeritu järgi: «kõhklemisest».

Viies raamat

5.1 ...*ärkad*...*vastumeelselt*... — Fronto (vt. 1.11) kirjavahetusest on teada, et Marcus tõusis noores eas väga vara, öiti aga luges ning magas vähe. Hiljem, nagu on kirjutanud ta ihuarst Galenos ja ajaloolane Cassius Dio, kannatas ta unetuse all. «*Kuid see on nauditav.*» — Kujuteldava antagonisti vastuväide on epikuurlaste laadis, kes pidasid inimese esmase püüdluse (vrd. märk. 3.9 juurde, «kodusus») eesmärgiks ja elu sihiks naudingut, seejuures aga rõhutas Epikuros: «Kui me räägime, et sihiks on nauding, ei pea me silmas mitte liiderdajate naudinguid ega neid, mida meeltega maitstakse, nagu mõned teadmatusest ja meiega mitte nõustudes või halvasti suhtudes arvavad, vaid seda, et keha ei kannata ja hing pole häiritud» (Diogenes Laërtios, 10.131). *Ja üldse mitte...tegevuseks?* — Tõlge *T* järgi; *A*-le toetumine (Theiler, Dalfen, vrd. 6.51; 9.16) sunnib ühtlasi kasutama konjektuuri: «Ja üldse, kas elamuseks või tegevuseks?»...«*võimalikkuse piirides*». — Irooniliselt nähtavasti selle suhtes, kui keegi põhjendab oma tegevusetust Demokritose juhisega «tegele vähesega», vrd. Demokritose fr. B3 märkuses 4.24 juurde — «...mitte haarata rohkem kui võimalik» — ning fr. B191: «...tuleb oma mõte suunata võimalikule ja olla rahul olemasolevaga...».

5.2 ...*tüünuses.* — Vrd. 7.28, 33, 68 ja 75; 8.28; 9.30; 12.22. Vastavat vkr. sõna *galēnē* kasutas hingerahu tähistamiseks juba Demokritos, vt. 68 A1 D.-K.

5.3 ...*ärgu puudutagu*...*hukkamõist või jutud*... — vrd. aga SHA, 4.22.5 jj.: «Et ta oma filosoofilise hariduse tõttu näis väga karmina, nii sõjalistes töödes kui ka elus, siis mõisteti teda rängalt hukka, kuid neile, kes temast halvasti rääkisid, vastas ta kas suuliselt või kirjadega.» Sealsamas, 20.5: «Sest ta oli oma mainest äärmiselt huvitatud, pärides alati tõde — mida keegi temast räägib — ning parandades asja, kui näis, et talle midagi õigustatult ette heidetakse.» Ümberlükkavate kirjade kohta vt. veel SHA, 4.23.9 ja 7 märkustes 1.16 ja 17 juurde ning 29.5: «Polnud midagi, mida ta oleks rohkem kartnud ja mille vastu rohkem võidelnud kui ihnsa maine, mida ta paljudes kirjades ümber lükkas.» ...*sammu otseteed*... — vrd. ka 5.3; 7.55 ja 10.11; originaalis kasutatud väljend on sama, mille leiame Platonilt, «Seadused», 716a: «Mehed, ütleme me neile, Jumal, nagu vana väljend ütleb, hoiab kõigi olemasolevate asjade algust, lõppu ja keskpaika, sammub otseteed, loomupäraselt pööreldes (seda peeti kõige täiuslikumaks liikumisviisiks nagu ka ümarat keha kõige täius-

likumaks kehaks — tõlk.); temale järgneb alati Õiglus, makstes kätte neile, kes taganevad jumalikust seadusest, mida see, kes õnnelik tahab olla, peab alandlikult ja korralikult järgima.» Tee on Marcus Aureliusel kujundina sagedane, vrd. näit. 4.46; 5.8; 6.17 ja 22 jt.

5.4 ...*sellele*...*sellele*... — silmas on peetud õhku ja maad. ...*seemne*...*vere*... — vastavalt Aristotelese teooriale, ehkki tolle aja meditsiinis oli olemas ka nn. kahe seemne teooria (mida pooldas ka Galenos, kuigi tema õpetuses verelgi oluline osa oli).

5.6 ...*viinamarjavääadiga*...*nagu hobune*...*koer* ... *mesilane*... — kes tegutsevad vastavalt oma loomusele nagu inimenegi, kui teeb head; vrd. 5.1; 6.16; 8.19; 9.42 lõpp; 10.8 lõpp. Analoogilisi võrdlusi analoogilistes kontekstides võib leida mitmel teisel autoril, vt. näit. Platon, «Riik», 1.352d jj.; Cicero, «Hea ja kurja piiridest», 5.9; 2.6; Seneca, «Kirjad», 41.6 jj.; 76.8; Musonius Rufus, fr. 17 Hense; Epiktetos, 2.20.18 jj.; 3.1.2 jj.; 4.1.121 jj.; 4.5.13 jj.; 4.8.14 jj. Lause tõlge järgib käsikirja (*T*), mis annab rahuldava mõtte ka ilma paranduseta, ehkki enamasti kasutatakse mitmesuguseid konjektuure (vt. ka Theileri ja Dalfeni väljaanded). ...*ütleb ta*... — raske on otsustada, kas «ta» tuleks lahutada otsesest kõnest kui kujuteldavat antagonisti tähistav, või siis tähistab ta kolmandat, välist autoriteeti. Theiler oletab viimast ning peab võimalikuks, et mõeldakse Chrysippost.

5.8 *Asklepios* — arstimiskunsti jumal. ...*sobivus ja seos*... — annab edasi vkr. *harmonia*; kujutluse juurde kosmoses valitsevast harmooniast vrd. Herakleitos, fr. B8, 51 D.-K.; pütagoorlane Philolaos, fr. A1, B10 D.-K.; Platon, «Riik», 617b; «Timaios», 37a; Pseudo-Aristoteles, «Maailmast», 396b 17 jj., 399a12 jj.; Quintilianus, «Kõnekunstiõpetus», 1.10.12. ...*seda, mis juhtub, armastama peab*... — stoitsistlik *amor fati* e. saatusearmastus, mille järgi tuleb «seda, mis sünnib, tahta nii, nagu ta sünnib» (Epiktetos, «Käsiraamat», 8). Ent see armastus «looduse seaduse» tegevuse vastu, selle vastu, mida peetakse «mitte meie võimuses» olevaks, ei nõua mitte passiivset tunnet ja saatusele alistumist, vaid aktiivset suhtumist ja osavõttu. Viimane peab seisnema eelkõige selles, mis on «meie võimuses» — eetilises suhtumises maailma ja inimestesse, hingelaadi ja tegevuse eetilises iseloomus; vrd. 6.42 ja 44; 8.34 ja 35; 10.11, 14 ja 28; Chrysippos — Epiktetos, 2.6.9 jj. (SVF, 3. 191): «Alati meeles pidades, mis on sinu ja mis võõras, oled häirimatu. Seetõttu ütlebki Chrysippos hästi: «Kuni mulle järgnevus pole selge, suhtun ma sellesse, mis on loodusega koos-

kõlas, võimalikult loomupäraselt, sest jumal ise tegi mind selle suhtes valimisvõimeliseks.» Kui ma aga teaksin, et nüüd on mulle osaks antud haige olla, püüdleksin ma selle poole. Sest jalgki, kui tal mõistus oleks, püüdleks selle poole, et pori sisse astuda.»; vrd. 2.5.25 jj. (tsit. märkuses 2.9 juurde); 4.7.20; Seneca, «Kirjad», 96.1 jj.; Poseidonios, fr. 186 E.-K.: «Elada, vaadeldes terviku tõde ja korda ning niivõrd kui võimalik seda kaasa ehitada, juhindumata milleski hinge mõistusetust osast.» ...*oli sinuga mingis suhtes*... — väljend peegeldab stoitsistliku kategooria kasutamist. Neid oli neli, kusjuures eelnev sisaldus järgmistes: 4) millegi suhtes 3) mingis seisundis olev 2) mingisugune (s. o. kvalitatiivselt määratletud) 1) miski. ...*seegi, mis juhtub igaühega eraldi*... — põhikäsikirjades (*T* ja *A*) fraas puudub, nende järgi tuleks lugeda: «teiseks seepärast, et see on terviku juhtija...põhjuseks».

5.9 ...*mitte nagu koolmeistri juurde*... — vrd. Seneca, «Kirjad», 89.13: «Ariston Chioselt...selle ainevalla, mis sisaldab manitsusi (mõeldakse käitumisreegleid — tõlk.), ta kõrvaldas ning kuulutas koolmeistrile, mitte aga filosoofile sobivaks...»; 94.5: «Eeskirjad on kasutud, kuni mõistust eksimus tumestab, kui see aga hajub, saab ilmseks, mida iga kohustus nõuab. Muidu õpetad sa talle, mida peab tegema terve, ent terveks ei tee.» (SVF, 1., Ariston, fr. 357—8). ...*suuremeelsus*... — vkr. *megalopsychia* oli stoikute määratluse järgi teadmine või seisund, mis lubab olla juhtunust üle. ...*vabadus*... — seda sõna nagu ka sõnu «orjus» kasutab Marcus Aurelius nagu Epiktetoski üksnes eetilises tähenduses, seesmist vabadust tähistavana. Vaba on see, keda ei valitse kired ega välised asjad ja sündmused, kes õiget mõistust järgides teab, mis on «tema võimuses» ja mis mitte; vrd. näit. Epiktetos, 4.1.1 jj.: «Vaba on see, kes elab, nagu tahab; keda pole võimalik ei sundida, takistada ega vägivallale allutada; kelle püüdlused on tõkestamatud, soovid edukad, eemalehoidumised mõjustamatud. Kes siis tahab eksimustes elada? «Mitte keegi.» Kes siis tahab elada petetavana, kaalutlematuna, õiglusetuna, kõlvatuna, oma saatust needvana, väärituna? «Mitte keegi.» Niisiis ei ela halbadest mitte keegi nii nagu tahab ning seega pole ka vaba.»; Cicero, «Stoikute paradoksid», 34: «Mis siis on vabadus? Suutmine elada, nagu tahad. Kes aga elab veel, nagu tahab, kui mitte see, kes elab õigselt...? Isegi juhus astub ta tee pealt eest.» ...*lihtsus*... — vt. märk. 3.16 juurde. ...*heatahtlikkus*... — stoikute määratluse järgi õiglus omal tahtel. ...*vagadus*... — vt. märk. 4.18 juurde. ...*jõudsale voolule*... — vt. märk 2.5 juurde.

5.10 ...*paljud filosoofid*... — neid loendab Sextus Empiricus, 7.48 jj., stoikuist vt. Cicero, «Akadeemikute õpetused», 2.75 ja 87. ...*nõustumine*... — annab edasi stoitsistliku gnoseoloogia terminit, vt. märk. 4.22 juurde. ...*kõigutamatu*... — teadmist määratlesid stoikud kui vankumatut ja mõistuse poolt kõigutamatut käsitust või kui selliste käsituste süsteemi, teadmatust aga kui jõuetut ja kõigutatavat nõustumist või arvamust, vrd. Diogenes Laërtios, 7.47; Sextus Empiricus, 3.26.14; Epiktetos, 3.26.14. ...*inimeste kommete juurde*... — üks lohutuskirjanduse argumente, on seotud üldisema teemaga: surm vabastab elu pahedest; vrd. 9.3; 10.36; inimestesse suhtumise seisukohalt aga vrd. teisalt 6.48. ...*jumaluse*... — vt. märk. 2.13 juurde.

5.12 ...*mõistmisele* jj. — vt. märk. 3.6 juurde. «*nii palju*...» — «nii palju hüvesid, et pole, kuhu kusta», kõnekäänd Menandrose komöödiast «Viirastus», 42. jj. (fr. 530.9 jj. Kock). ...*ei saa ta*...*ei sobi sellega.* — Tekst on rikutud, tõlge konjektuurne.

5.13 ...*põhjuslikust ja ainelisest.* — Vt. märk. 2.3. juurde. ...*pole tekkinud mitteolevast.* — Vt. märk. 4.4 juurde. ...*piiritletud ringkäikudes.* — Selle stoitsistliku teooria järgi toimub teatavate perioodide tagant maailma tuleks muutumine, «tulestumine» (*ekpyrõsis*, stoikute Herakleitose-retseptsioonis oli viimane selle teooria rajajaks, vt. fr. B65, vrd. A5, B31, 63 D.-K.), pärast seda aga sünnib maailm uuesti (*palingenesia*, vt. 11.1, vrd. 7.19) ning uus periood kordab kõigis detailides eelmist. Panaitios, erinevalt teistest stoikutest, heitis maailmapõlengu idee kõrvale ning pidas elementide vastastikuse muundumise protsessi pidevaks (vrd. Herakleitos, fr. B30), Senecal aga leidub ka üleüldise veeuputuse teooria, mis Marcus Aureliuse märkmetes puudub.

5.14 ...*kunst*... — vt. märk. 4.2 juurde. ...*õigseteks*... — vt. märk. 3.1 juurde.

5.15 ...*hüve.* — Vt. märk. 2.1 juurde. ...*neist või muust selletaolisest*... — sõnad osutavad millelegi, mida kirjutaja otse ei nimeta. Võimalik, et jutt on meelelistest naudingutest, nagu on arvanud Capelle.

5.16 ...*hing värvub kujutlustest.* — Vrd. 7.9 ja Seneca, «Kirjad», 71.31 jj.: «Nii nagu vill võtab mõne värvi korraga sisse, mõne aga ainult siis, kui teda sageli leotatakse ja keedetakse, nii võtab ka vaim ühtesid õpetusi kohe vastu, niipea kui nad ta ette astuvad, see õpetus aga, kui ta pole sügavale tunginud ja kaua seisnud, kui ta pole hinge mitte värvinud, vaid üksnes puudutanud, ei anna midagi sellest, mida on luba-

nud. Edasi anda on teda võimalik kiiresti ja väheste sõnadega: on vaid üks hüve, voorus, ja peale vooruse ühtegi teist ei ole; see voorus asub meie parimas, s. o. mõistuslikus osas. Mis see voorus on? Tõene ja kõigutamatu otsustus. Tema läbi tulevad kõik mõistuse püüdlused, tema läbi saavad nähtavaks kõik näivused, mis püüdlusi liikuma panevad.» ...*seal võib ka hästi elada.* — Vrd. Seneca, «Kirjad», 28.5: «Praegu sa aga ei reisi, vaid eksled ja viskled ning vahetad paika paiga vastu, sellal kui see, mida otsid, õnnelik elu, asub igas paigas.» ...*õukonnas*... — seevastu kirjutas keiser Nero ajal poeet Lucanus, Seneca vennapoeg, kelle loomingus võib täheldada tugevat stoitsismi mõju, järgmiselt: «...õukonnast mingu / see, vaga olla kes tahab». ...*selle jaoks on ta tehtud*... — Gatakeri konjektuurse tekstitäienduse järgi (nii ka Theiler), eristades «mille pärast» (tähistab «sihti») ja «mille jaoks» (tähistab sihile vastavust). Kui konjektuuri mitte aktsepteerida, tuleb käsikirja *T* tekstist välistada «mille jaoks ta on tehtud» (Dalfen; *A*-s see fraas puudub) ning tõlkida: «mille pärast miski tehtud on, selle poole ta ka kandub». ...*kasu ja hüve.* — Vt. märk. 3.6 juurde («kasulik»). «See, mille pärast» ja «hüve» on samastatud ka Aristotelese «Metafüüsikas», 1.3.983a 30; stoikutele oli siht ühtaegu lõplik ja kõrgeim hüve, vt. SVF, 3.3, vrd. 1.558 ja 3.310. ...*on ammu tõestatud.* — Vt. Aristoteles, «Poliitika», 1.1252 b25 jj.; 1253a 29; Cicero, «Hea ja kurja piiridest», 3.65 (SVF, 3.242); «Sõprusest», 5.19. ...*halvemad on paremate pärast*... — vrd. 5.30; 7.55; 11.18; Aristoteles, «Poliitika», 8.14.1333a 11; «Suur eetika», 2.10. 1208a 13; Seneca, «Kirjad», 90.4; ...*paremad*...*üksteise pärast*... — vrd. 4.3; 5.30; 7.55; 8.56 ja 59; 11.18 (1); Cicero «Hea ja kurja piiridest», 3.67 (Chrysippos, SVF, 3.371), «Kohustustest», 1.22; Seneca, «Kirjad», 95.52 jj. ...*paremad mõistusega olendid.* — Vrd. Aristoteles, «Protreptikon», fr. 6 Walzer; Seneca, «Kirjad», 65.23 jj. Samasuguse arutluskäigu leiame stoitsistlikes tõestustes, mis väidavad maailma olevat hingestatud ja mõistusega olendi, vt. Cicero, «Jumalate loomusest», 2.21 (SVF, 1.111); Sextus Empiricus, 9.104; Diogenes Laërtios, 7.143.

5.17 *Võimatut* jj. — vrd. 4.6; 7.71; 11.18 lõpp; 11.38; 12.6. Stoikute järgi on kõik «rumalad» või «halvad» (vt. märk. 3.1 juurde) hullumeelsed, vt. SVF, 3.658, 662, 663, 665, 668; Diogenes Laërtios, 7.124: «Kõik mõistmatud aga olevat hullumeelsed, sest nad pole mõistvad, vaid teevad kõike arutult, mis on sama, mis hullumeelselt.» Vrd. ka Xenophon, «Mälestusi Sokratesest», 3.9.6 ja Pseudo-Platon, «Alkibiades 2.», 139c.

5.18 ...*teadmatus* jj. — vrd. Seneca, «Kirjad», 36.12: «...On häbiväärseim, kui seda häirimatust, milleni viib rumalus, ei anna meile mõistus.»

5.20 ...*kõige kodusem*... — vt. märk. 3.9 juurde. ...*ükskõiksed*... — vt. märk. 2.11 juurde. ...*tänu mööndusele* jj. — vt. märk. 4.1 juurde, vrd. 8.32 ja 35.

5.21 ...*samasugune*... — s. o. samatekkeline, vt. märk. 2.1 ja 2 juurde.

5.22 *Mis pole kahjulik linnale* jj. — vrd. 10.33; 2.3; 6.45 ja 54; 10.6. *Milles vääratus seisneb?* — Sageli aktsepteeritava (ka Theiler, Dalfen) konjektuurse lugemi järgi: «..., vaid tuleb näidata, milles vääratus seisneb» (vrd. 10.4 ja 11), ent Marcus Aureliuse stiilile pole võõras ka käsikirjaline lõpp, vrd. näit. 5.35.

5.23 *Mõtle* jne. — Teine tõlgendus: «Mõtle...kiirusele — sest ollus...ning peaaegu mitte miski ei püsi paigal — ning mineviku ja tuleviku piiritu, haigutava sügavuse lähedusele, milles kõik kaob.» Herakleitose kõige voolamise (vt. 22 B12, 49a, 91 D.-K; Platon, «Kratylos», 402a jj.; «Theaitetos» 152d; Sextus Empiricus, «Pyrrhoni põhiteesid», 3.54 ja 115), pideva hävimise ja tekkimise ning muutumise kiiruse motiiv on Marcus Aureliuse märkustes sagedane (vt. näit. 4.43; 7.19) ning seostub mitte üksnes maailma pideva uuenemisega (vt. 6.15), vaid rõhutab ka «ükskõiksete» asjade väärtusetust, surma loomulikkust jms. ning veenab, et negatiivseteks emotsioonideks pole põhjust, kuuludes sellisena populaarfilosoofilise ja eriti lohutuskirjanduse temaatika hulka. Käesoleva ülestähenduse juurde vrd. veel 4.50 koos märkusega ning Seneca, «Kirjad», 99.7—10; Plutarchos, ««E»-st Delfis», 18.392 b jj. (viitega Herakleitosele) ja sinna juurde Seneca, «Kirjad», 24.20 ning Marcus Aurelius, 9.21.

5.25 *Keegi on...eksinud?* — Vrd. 7.26; 11.13; 4.26; 9.4; Epiktetos, 3.18.9.

5.26...*hinge juhtiv...osa*... — vt. märk. 2.2 juurde. ...*sujuva või katkelise liikumise*... — vt. märk. 4.3 juurde. ...*ärgu otsustagu sellega koos*... — tõlge käsikirja järgi, konjektuursete lugemite järgi: «ärgu liikugu...» (Theiler), «ärgu segunegu...» (Dalfen). ...*eraldagu see*... — tõlge käsikirja järgi, konjektuurse lugemi järgi: «eraldagu ennast» (Theiler, Dalfen). ...*kaastundmise kaudu*...*ühtses kehas*... — vt. märk 4.27 juurde. Pole selge, mida mõista «teise kaastunde» all. Selle ülestähenduse puhul on püütud tõestada Poseidoniose mõju, kes eristas hinges mõistusliku ja mõistusetu osa ning jaotas kired psüühilisteks, kehalisteks, kehast lähtuvaiks psüühilisteks ja hingest lähtuvaiks kehalisteks kirgedeks. On pakutud konjektuuri «teineteise vastastikuse kaastunde kaudu» ja oletatud, et peetakse silmas hingeosa, mis pole mõistuslik (ei allu mõistusele). Teisalt on Poseidoniosele omistatud õpetust hinge kahesugusest «sümpaatiast» — vaimse ja jumaliku vastu ning kehalise vastu; niisiis tuleks siin näha teist. Levinum ja tõenäolisem on tõlgendus, mille järgi «esimese» kaastundmise all tuleb mõista «juhtija» ühinemist keha häiritud seisunditega (niisiis «kirge»; vrd. ka 7.66 lõpp), «teise» all ühtse organismi looduspärast kaastunnet. Keeleliselt aga on võimalik põhjendada ka tõlgendust «antakse mõtlemisse edasi teisiti — koostunde kaudu». ...*looduspärane.* — Ka stoikute «tark» tunneb valu ja naudingut kui looduspäraseid aistinguid ja tajumusi, ent tema jaoks on need eetilises mõttes «ükskõiksed asjad» ning järelikult ei pea ta neid ei heaks ega halvaks, ei hüveks ega paheks, vt. näit. Seneca, «Kirjad», 57.4; 71.29.

5.27 ...*jumalus*... — vt. märk. 2.13 juurde. ...*killuna*... — väljend on kooskõlas stoitsistliku materialismiga, vrd. Diogenes Laërtios, 7.142 jj.: «Seda, et maailm on elusolend, mõistusega hingestatud ja mõtlev, räägib Chrysippos...(143) Elusolend, s. t. et ta ollus on hingestatud ja aistiv. Sest elusolend on elutust parem, maailmast aga pole midagi paremat, niisiis on maailm elusolend. Et ta aga on hingestatud, on selge selle põhjal, et meie hing on kild sealt.» (vrd. Marcus Aurelius 2.3: «kõik voolab sealt»); Epiktetos 1.14.6; 2.8.11. Vrd. Pythagoras — Diogenes Laërtios, 8.28.: «Hing olevat kild eetrist...»

5.28...*nagu hoor.* — Vrd. ka Seneca, «Kirjad», 52.15: «Nõuab omaette ja pikka vaatlust see, mis viisil tuleb arutleda inimeste ees, mida võib endale nende puhul lubada ja mida neile enda puhul. Sest pole kahtlust, et filosoofia on kannatanud kahju, kui on end häbitult kõigile kättesaadavaks teinud.»

5.29 ...*kui oled lahkunud.* — Mitte «elust» või «teise ellu», nagu on mõnikord tõlgendatud, vaid «teisale», vrd. 10.22, 8 ja 15 ning märk. 5.33 juurde. *On suitsu — lähen ära*... — samasugust võrdlust on analoogilistes kontekstides kasutanud Epiktetos, 1.25.17 jj.: «...Ainult et ära tee midagi rõhutuna, rusutuna ja arvamuses, et sinuga halba sünnib. Sest selleks ei sunni sind keegi. Tuppa on tulnud suitsu? Kui mitte palju, siis ma jään, kui aga liiga palju — lähen välja. Sest peab kindlalt meeles pidama, et uks on lahti.»; vrd. ka 4.10.27 jj.; 1.2.3 jj.; 1.24.20; 2.1.20; märk. 3.1 juurde («iseennast kõrvaldama»).

5.30 ...*väärtuse järgi*... — vt. märk. 1.16 juurde.

5.31 ...*vendadesse*... — vendi Marcus Aureliusel polnud, Theiler asendab konjektuurselt sõnaga «õesse»; ent «vendadesse» võib ka ülekantult lähedasi tähistada ning pöördumine teise isiku poole ei pruugi olla konkreetselt ja ainuüksi iseenda poole pöördumine, vaid mõeldud inimese suhtes üldse. «*Ei ülekohtuselt*...» — Homerose «Odüsseia» 4.690 järgi, vormilt pole tsitaat päris täpne. Võimalik, et tsiteerides on kirjutaja mõttes silmas pidanud ka sellele järgnevaid värsse, kuivõrd öeldu käib valitseja kohta; vrd. 4.690—693 A. Annisti tõlkes: «Ühtki ta meest ülekohtuselt ep ole solvanud iial,/ ei sõnal, veel vähem teol, nagu valdijad muud jumalikud — / üht nad kiusavad ikka ja teist taas soosivad liiga. / Kuid temalt solvamist ükski ei saanud osaks, ei eluilmas.»

5.32 ...*teadmine algusest* jj. — vrd. 5.14 ja ka 8.52; Platon, «Seadused», 4.716a, tsiteeritud märkuses 5.3 juurde; Orfikute hümnid, fr. 21 ja 21a Kern; Pindaros, fr. 137 Snell. ...*ringkäikudes*... — vt. märk. 5.13 juurde.

5.33 ...*purelevad koerad*... — vrd. 7.3; Epiktetos, 2.22.9. ...*riiakad lapsed*... — vrd. Seneca, «Vihast», 3.34.1. «*Laiateeliselt maalt*...» — Hesiodos, «Tööd ja päevad», 197 A. Annisti tõlkes (vt. KrKA, lk. 80). ...*hingeke*... *vereaur*... — vt. märk. 2.2 juurde. ...*kustumist või üleminekut.* — Vrd. Seneca, «Kirjad», 65.24: «Mis on surm? Kas lõpp või üleminek.» Alternatiiv on sagedane lohutustes. Stoikute surmakontseptsiooni kohta vt. märk. 4.21 juurde. Erinevalt vana stoa esindajatest heitis Panaitios kõrvale teooria maailma tulestumisest (märk. 5.13 juurde) ning arvas ka, et hinged lagunevad ja muunduvad kohe pärast surma. Poseidoniosest pole põhjust arvata, et tema vaated selles küsimuses oleksid ortodokssetest seisukohtadest erinenud. Seneca, eriti lohutustes, mainib alternatiivse võimalusena ka hinge surematust, näib aga seda vähem tõenäoliseks pidavat. Epiktetose käsituses on surm alati elementideks lagunemine. Hauatagust elu pole olemas ka Marcus Aureliuse jaoks, kes mainib teist elu tavapärase lohutusliku alternatiivina vaid paaril korral, vt. 3.3; 8.58; vrd. 12.5. Peamisteks arvessevõetavateks hüpoteesideks on talle aga epikuurlaste aatomite «laialipudenemine» (6.4 ja 24; 7.32; 8.25; 10.7; 11.3) ning stoitsistlikud «kustumine» (7.32; 8.25; 11.3) — s. t. lagunemine ja muundumine kohe pärast surma, või siis «üleminek» (7.32; 8.25), s. o. hingesubstantsi ümberpaigutumine õhku (4.21; 10.7), tema viibimine seal (11.3) ning tema neelamine maailmamõistuse, s. o. tule poolt, kas siis pidevalt toimuva protsessina või maailma «tulestumise» ajal (4.21; 5.13; 6.4 ja 24; 7.10; 10.7). ...*neid taluda ja nendest hoi-*

duda... — Marcus Aurelius kasutab inimeste suhtes Epiktetose vormelit *anéhu kai apéhu* (ld. *sustine et abstine*). Epiktetose arvates on suurimaiks pahedeks suutmatus välja kannatada solvanguid jms., mida tuleb taluda, ning suutmatus hoiduda naudinguist, millest tuleb hoiduda, seepärast soovitas ta alati meeles pidada kahte sõna «talu ja hoidu», ning neist juhinduda (fr. 10 Schenkl).

5.34 ...*jõudsas voolus*... — vt. märk. 2.5 juurde. ...*õigel teel*... — vt. 5.14. ...*olla tõkestamata*... — vt. märk. 4.1 juurde. ...*täites*...*oma soovi lõplikult.* — Vrd. 4.25; Seneca, «Kirjad», 95.57; märk. 3.8 juurde.

5.35 ...*ükskõikne?* — Seostub stoitsistliku terminiga «ükskõiksed asjad» (vt. märk. 2.11 juurde), asjad, mis on vooruse suhtes ükskõiksed ja mille suhtes inimesel seetõttu tuleb olla ükskõikne; vrd. 6.32.

5.36 ...*keskmiste asjadeni*... — eespool nimetatud «ükskõiksed asjad», vt. märk. 2.11 juurde. ...*kõnetoolist.* — Capelle on arvanud, et tegemist on viitega mingile stseenile meile tundmatust komöödiast. Tekst on raskesti mõistetav ja, erinevate konjektuuride abil, mitmeti tõlgendatav. Näiteks on võimalikud veel järgmised variandid: «...nii ka siin, kõnetoolis. Inimene,...»; «...nii ka siin. Kui sa kõneled kõnetoolis, oled sa siis unustanud, inimene, mis...». ...*kus mind ka ei tabataks*... — tõlge järgib tavaliselt aktsepteeritavat (ka Theiler, Dalfen) konjektuurset lugemit (vrd. 11.1). Käsikirja järgi: «kuhu ma ka poleks jäetud». ...*muutused hinges*... — vt. märk. 3.7 juurde.

Kuues raamat

6.1 ...*ollus*... — vt. märk. 2.3 juurde (lõpp). ...*ega kahjusta kedagi.* — Vrd. 2.11; 6.44; Seneca, «Kirjad», 95.49.

6.2 ...*seda, mis on kohane*... — vkr. *prepon*, ld. *decorum*; termini juurde vt. Panaitios, fr. 107 VStr. — Cicero, «Kohustustest», 1.93—101. Marcus Aureliusel tähistab see ülestähenduses 7.13 tegevust, mis on küll konventsionaalse moraali seisukohalt eetiline ja nõutavat normi järgiv, ent ei tulene veel loomulikuna vooruslikust hingelaadist ja mõistmisest (vt. märk. 3.1 juurde). ...*teha hästi see, mis käsil on.* — Vanasõnaline tarkusesõna, vt. Pittakos — Diogenes Laërtios, 1.77; Platon, «Gorgias», 499c; Lukianos, «Nekromantia», 21; Marcus Aureliusele omistab selle oskuse ajalookirjutaja Cassius Dio, 71.26.4.

6.3 ...*väärtus*... — vt. märk. 2.11 juurde.

6.4 ...*kas*...*või*... — vrd. 7.50; esimene on stoikute, teine epikuurlaste seisukoht.

6.6 ...*kätte maksta*... — vkr. verbi on võimalik mõista ka tähendustes 'vastu panna', 'tagasi lüüa', 'end kaitsta'. Vrd. Platon, «Theaitetos», 177a; «Seadused», 5.728b: suurimaks kättemaksuks ülekohtu eest on see, kui halbadega ei sarnastuta; Plutarchos, «Kasust, mida toovad vaenlased», 88d: küünik Diogenes vastab küsimusele, kuidas vaenlasele kätte maksta: saada väärikamaks.

6.8 ...*näima*...*nagu ta seda tahab.* — Mitte gnoseoloogilises, vaid aksioloogilises tähenduses.

6.9 ...*mitte mingi muu*... — Farquharsoni interpretatsiooni järgi osutab «väljastpoolt hõlmav» peripateetikute *primum movens*'ile, teine teooria on seotud pütagoorlaste õpetusega «kesksest tulest», kolmas aga sellisega, mida mainib Plutarchos («Ennustuste allakäigust», 425c) ja mis seab väljapoole maailma Maa, mis on hõlmatud ja seotud teises maailmas. Neile dualistlikele õpetustele on vastu seatud stoikute õpetus ühtsest maailmast.

6.10 ...*laialipudenemine*... — s. o. aatomite laialipudenemine; vrd. 4.27; 9.39; 12.14 ja märkus 5.33 juurde. ...*«muutuda mullaks».* — Homeros, «Ilias», 7.99. Theiler on esitanud konjektuuri, mille järgi tuleks tõlkida «peale selle, et kuidagi ära elada» (vrd. 12.31) ja mille oma väljaandes lülitab teksti ka Dalfen.

6.11 ...*pöördu*...*iseendasse*... — vrd. 4.3; 7.59; 6.12. ...*korrapärasusest*... — s. o. rütmist. ...*seose ja sobivuse*... — s. o. harmoonia, nii iseendas kui ka välise maailmaga, s. t. kooskõla loodusega, vt. märk. 3.4. juurde.

6.13 *Falerni vein* — üks parimaid veinisorte, nimetatud Falernumi maakonna järgi Kampaanias. *Krates* — tõenäoliselt on mõeldud küünik Kratest (4. saj. e. m. a.), kelle õpilaseks oli ka stoitsismi rajaja Zenon. *Xenokrates* (u. 396—314) oli Platoni õpilane ja alates 339. a. Akadeemia juhataja, Diogenes Laërtiose, 4.6 järgi väärikas ja sünge. Võimalik, et Krates süüdistas teda eneseuhkuses.

6.14 ...*seisund või loodus* jne. — liigitus vastab stoitsistlikule «ühtsete kehade» klassifikatsioonile, vt. märk. 4.27 juurde. ...*möödupärasemate*... — seetõttu, et nende huviobjektid on inimloomusega suuremas vastavuses. ...*kuivõrd ta on üldine*... — tõlge järgib käsikirja; Theileri ja Dalfeni poolt aktsepteeritud konjektuurse lugemi järgi: «kuivõrd ta on mõistuslik», kusjuures ka allpool «üldist» välistatakse (selle jätab vahele ka *A*).

6.15 ...*alati noorena hoiab.* — Vrd. 7.25; 8.50; 12.23; Ovidius, «Metamorfoosid», 15.178 jj.; märk. 5.23 juurde.

6.16 ...*läbi puhutud olla*... — vrd. 3.1 ja kogu loetelu juurde 6.28. ...*jäljendeid*... — vt. märk. 3.16 juurde. ...*liikumine* ...*kooskõlas oma ehitusega.* — Vrd. elu sihi määratlust Panaitiose järgi, fr. 96 VStr.: «elada kooskõlas meile looduse poolt antud eeldustega» (s. o. impulssidega); fr. 97 (Cicero, «Kohustustest», 1.110—111): «Igaüks aga peab hoidma seda, mis talle omane, küll mitte pahelist, ent siiski eriomast, et kergemini hoida seda sobivat, millest räägime. Tuleb käituda nii, et mitte milleski astuda vastu üldisele loodusele (tõenäoliselt peab Panaitios silmas universaalset inimloomust — tõlk.), seda säilitades aga järgida iseenese oma...» ...*sobiks sellega, mille jaoks ta on tehtud.* — Vrd. 5.6; 6.40; Platon, «Riik», 1.352d jj.: Xenophon, «Mälestusi Sokratesest», 3.8.7. ...*sõltumatu, eneseküllane ega kirgedest vaba.* — Vt. märk. 5.9 («vabadus»), 1.16 ja 1.9 juurde.

6.17 *Üles, alla*... — vrd. 4.46 (Herakleitos, fr. B76); 9.28; Herakleitos, B60 D.-K.; Cicero, «Jumalate loomusest», 2.84; Epiktetos, fr. 8 Schenkl.

6.18 ...*eelkäijad sinust kiidukõnesid ei loonud.* — Sama argumenti kuulsuse väärtusetuse näitamiseks kasutab Cicero, «Riigist», 6.21.23 (vt. RKA, lk. 188 — «Scipio unenägu», 7.15).

6.22 *Mina aga teen*... — tõlge *T* järgi: kirjutaja vastustab oma seisukoha millelegi, mille ta jätab välja ütlemata. *A* järgi: «Mina teen...»; Schenkl oma väljaandes on aktsepteerinud *T* lugemi ning ühendanud selle ülestähenduse eelmisega. ...*kohane*... — stoitsistlik termin, vt. märk. 3.1 juurde. ...*tee suhtes teadmatuses.* — Vrd. 3.16; 4.46 (Herakleitos, fr. B71). Loetelu peab silmas asja, looma ja inimest.

6.23 ...*meelekindlalt*... — võimalik on ka tõlge «suuremeelselt», ent tuleb silmas pidada stoitsistlikku seisukohta, mille järgi kõik on loodud inimeste ja jumalate jaoks, ülejäänud elusolenditega aga inimesel õiglussuhteid pole, vt. Diogenes Laërtios, 7.129, vrd. Epikuros sealsamas, 10.150. ...*kolmestki sellisest tunnist.* — Võimalik, et «kolm tundi» on seotud ühe öise vahikorra pikkusega (*vigilia*). Vrd. ka Seneca, «Kirjad», 78.28: Aja «teeb pikaks oskus teda kasutada. Sest nagu ütleb Posidonius, haritud inimeste üks päev kestab kauem kui võhiku pikim iga.»

6.24 ...*mõistuseseemnetesse*... — vt. märk. 4.14 juurde.

6.25 *Mõtle, kui palju* jne. — sama mõtet väljendavad üksikasjalisemalt Epiktetos, 1.14.7 jj. ning Plutarchos, ««E»-st Delfis», 18.392d.

6.26 *Antoninus* — Marcus Aureliuse liignimi, vt. märk. 1.16 juurde. *Kas ei loenda sa*... — Dalfen oma tekstis teostab konjektuurse ümberasetuse, paigutades selle lause kohe pärast esimest, mis aga ei näi olevat õigustatud, kui pidada silmas käsikirjalise teksti kõrvuasetsevates lausetes esitatud analoogiat «kohase teo üksuste» (vt. märk. 3.1 juurde) ja häälikute kui sõna üksuste vahel.

6.30 ...*ära keisristu*... — originaalis on *hapax legomenon* (*T*), *A* järgi tõlgendatakse: «ära muutu õukondlaseks (=lipitsejaks vms.)». ...*purpurseks*... — vihje keisritoogale. *Antoninuse* — silmas on peetud Antoninus Piust, vt. 1.16 koos märkusega. ...*ja kuni õhtuni*... — tõlge püüab järgida käsikirja. Sageli on oletatud teksti rikutust ning esitatud konjektuure, näit.: «ja püsis sama asja juures kuni õhtuni...» (Casaubon); «ja püsis samas paigas kuni õhtuni ning kasina söögi tõttu ei vajanud...» (Theiler).

6.31 ...*nagu vaatasid noid.* — Vrd. 7.2.

6.32 ...*nemadki on ükskõik.* — Vrd. 8.36; 12.3; Seneca, «Kirjad», 78.14.

6.33 ...*jala jaoks*... — vrd. Epiktetos, 2.5.24 ja 2.6.9 (SVF, 3.191), tsiteeritud märkustes 2.9 ja 5.8 juurde. «Vaevanägemine» annab edasi vkr. *ponos*, mis võib tähendada nii valu, piina kui ka tööd.

6.35 ...*kuidas*... — tõlge *T* järgi, *A*: «kui paljud».

6.36 *Athos* — mägi Kreekas, Chalkidike poolsaarel kõrgusega 2033 m. ...*vastavalt järgnevusele.* — Vt. märk. 3.11 juurde. ...*lõvi lõuad*...*on kaasuvad*... — vrd. 3.2 koos märkusega.

6.38 ...*pingeliikumisele* jj. — stoitsistliku füüsika terminid, vt. märk. 4.27 juurde.

6.41 *Ükskõiksusetuse tõttu*... — s. t. ükskõiksusetuse tõttu «ükskõiksete asjade» vastu — asjade vastu, mis ei sõltu meie tahtest. Teine tõlgendus ja tõlkevõimalus on: «erinevuse tõttu...», s. o. selle tõttu, et me jätame arvesse võtmata erinevuse asjade vahel, mis meist sõltuvad ja mis mitte. *Kui aga tegeleme*... — tõlge püüab järgida käsikirja; üldiselt aktsepteeritava konjektuuri järgi tuleks tõlkida: «Kui aga otsustame, et hüved ja hädad on üksnes need asjad, mis on...»

6.42 *Herakleitos* — 22 B75 D.-K.; «ja kaastöölised» on tõenäoliselt interpreteeriv lisandus. ...*millest räägib Chrysippos.* — Chrysippos (281/77—208/4) oli alates 232. a. stoikute kooli juht ja stoikuist viljakaim autor: tema tööde nimekiri sisaldab üle 700 teose. Seejuures arendas ta edasi stoitsismi rajaja

Zenoni ideid ning viis lõpule vana stoa filosoofilise süsteemi loomise. Sõnu, millele viitab Marcus Aurelius, tsiteerib Plutarchos, «Üldistest mõistetest», 14.1065d (SVF, 2.1181). Chrysippos räägib kurjast kui üldisele maailmakorrale paratamatust ja hädavajalikust: «Sest nii nagu komöödiais leidub naljakaid pilkevärsse, mis iseenesest on halvad, teosele tervikuna aga lisavad mingit meeldivust, nii võib laita ka halba kui sellist, tervikule aga pole ta kasutu.» Kurja õigustamiseks esitati mitmeid põhjendeid. Näiv häda (näit. haigus, surm, sõda) on küll üksiku inimese seisukohast võttes halb, ent tuleneb «vastavalt järgnevusele» kogu maailma arengukäigust tervikuna ning on maailmaterviku jaoks vajalik. Pealegi kasutavat jumal hädasid ja raskusi inimeste treenimiseks. Mõnedest Chrysippose väidetest järeldub, et jumal kõike ei tea ning kõigi üksikute asjade eest hoolt ei kanna või siis ei suuda seda — seisukohta, et jumal ei saa kõike teha (näiteks pole ta saanud anda meie võimusesse «ükskõikseid asju»), võib leida ka Epiktetosel, Marcus Aureliusele on see aga täiesti võõras. Mõned stoikud on väitnud sedagi, et ehkki kõik on allutatud saatusele, pole mitte kõiges ettehoolet, ning et jumal on üks kord käskinud, nüüd aga allub ka ise esialgse plaani seadustele ning selle plaani vältimatuteks kõrvaltagajärgedeks on ka kõik see, mida halvaks või kurjaks nimetatakse. Pahed, kõlbeline kurjus, olevat vajalikud selle tõttu, et ilma nendeta ei saa eksisteerida ka nende vastand, hea; niisiis kuulub seegi kuri maailma plaani, selle kurja kandjad aga on oma tahtest sõltumatult terviku teenistuses (vt. SVF, 2.1169, 1170, 1176-8; Epiktetos, 1.12.6; 2.10.5).

6.43 *Viljakandja* — Demeteri (ld. Ceres) epiteet.

6.44 ...*vastavalt järgnevusele*... — vt. märk. 3.11 ja 6.42 juurde. ...*millegi üle aru ei pea*... — epikuurlaste seisukoht, vrd. 2.11. ...*maailma.* — Vt. märk 2.16 juurde. Kahe linna motiiv on stoikuil sagedane, vrd. näit. Cicero, «Kohustustest», 1.53; Seneca, «Jõudeajast», 4.1 ja «Kirjad», 102.21; Epiktetos, 2.5.26.

6.45 ...*ka see, mis inimesega või teiste inimestega.* — Tõlge püüab järgida käsikirja (sõna-sõnalt: «mis inimesega või...»): üleskirjutuse algus esitab üldreegli («iga üksikuga»), seejärel esitatakse ülimalt lakoonilises vormis sellest tulenev — ka see, mis inimesega (ja seega ka minuga) või teiste inimestega juhtub, on kasulik tervikule. Tavaliselt peetakse teksti rikutuks. Dalfen oletab lakuuni ning tema konjektuuri järgi tuleks tõlkida: «mis inimesega juhtub, on kasulik kas talle või teistele inimestele». Theiler tõlgendab konjektuuri abil järgmiselt: «Mis

(on kasulik ühele) inimesele, (on seda) ka teistele inimes-
tele.» ...*keskmiste asjade.* — Vt. märk. 2.11 juurde.
6.46 ...*amfiteatris*... — ühest Marcus Aureliuse kirjast
Frontole võib lugeda: «...veetsime kõik päevad peaaegu ühe
ja sellesamaga tegeldes: seesama vastumeelsus, seesama tea-
ter» («Caesar Marcusele», 2.6, p. 30 Naber, 1.140 Haines, vrd.
sealsamas 4.12). SHA, 4.15.1 teatel olevat ta teatris lugenud
raamatuid, kuulanud ettekandeid ja kirjutanud dokumentidele
alla, mistõttu rahvas teda pilkas. *Kui kaua siis veel?* — Vrd.
Seneca, «Kirjad», 24.26; «Hingerahust», 2.15.
6.47 *Philistion, Phoibos* ja *Organion* on tundmatud (ka käsi-
kirjaline tekst pole täiesti usaldusväärne). *Eudoxos* Knidosest
(4. saj. e. m. a.) — matemaatik, astronoom, geograaf ja arst.
Hipparchos Nikaiast (2. saj. e. m. a.) — tuntud astronoom.
Archimedes Sürakuusast (u. 387—212) — antiikaja suurimaid
matemaatikuid ja füüsikuid. *Menippos* Gadarast (3. saj. e. m. a.)
— küünik, kelle nimest tuleneb kirjandusliigi «Menippose satiir»
nimetus. Tema sitiiriraamatuist on säilinud üksnes frag-
mendid.
6.50 ...*vastu nende tahtmist*... — vrd. 5.20; 6.27; Platon,
«Riigimees», 296b jj. ...*möönduseqa*... — vt. 4.1 koos mär-
kusega, vrd. 5.20. *See sul aga õnnestub.* — Sest stoikule on
oluline mitte väline tulemus, vaid ta oma hingelaad ja tee õig-
sus, vrd. 5.14; 7.53; SVF, 3.18, 195; Epiktetos, 2.5.8; 2.16.15.
6.51 ...*võõra tegevuse*... — s. t. teiste kiituse.
6.54 ...*mesilasperele*... — vrd. 5.22. Riigi võrdluse mesi-
lasperega võib leida Platonil, «Riigimees», 301e; vrd. Aristo-
teles, «Poliitika», 1253a7; Cicero, «Kohustustest», 1.157; Muso-
nius Rufus, fr. 14 Hense.
6.55 *Kui meremehed* jj. — Tüürimehe ja arstiga seotud näi-
ted (vrd. ka 8.15) on vanakreeka kirjanduses sagedased, eriti
sokrateslikes arutlustes; Platon võrdleb nendega ka valitsejat,
vt. «Riigimees», 297e, vrd. 296bc, 297a. Tõlge järgib käsikirja.
Tekstis esitatud kujuteldavat situatsiooni võrreldakse mõttes
tegelikkusega — valitsetavad kiruvad valitsejat. Järgnevat
küsimust võib tõlgendada kui retoorilist ja kujutleda etteheite-
list alatooni: «nii on ju võimatu» ja «aga mina valitsejana
pean», või siis oletada võimalikku vastust: «vägivaldselt, jõuga».
Minimaalse konjektuuri abil saavutatakse kas eeltoodule lähe-
dane tõlgendus: «...kas kuulaksid nad siis kedagi teist...»
(Farquharson), või siis kaugem, kuid sagedamini aktsepteeri-
tav (ka Theiler ja Dalfen): «Kui meremehed kiruksid mind
kui laevajuhti või haiged kui arsti, kas peaksin ma siis sil-
mas midagi muud kui seda, kuidas ma ise kindlustaksin mere-

sõitjaile pääsemise või ravitavaile tervise?» Peale tekstimuut-
mise võib sellisele tõlgendusele ette heita veel seda, et juurde-
mõeldav järeldus — «niisiis pean ma ka valitsejana samuti
käituma, kui valitsetavad mind kiruvad» — tehakse vähem-
reaalsest situatsioonist lähtudes reaalsema kohta ning juba
kujuteldava situatsiooni edasiandmisel pole kahtluse varjugi
kirjutaja enese suutlikkuse suhtes. Teisalt pakub sellisele tõl-
gendusele mõnel määral toetust 7.36. Käsikirjaline tekst ise
aga võimaldab veel üht tõlgendust: «Kui meremehed kiruksid
tüürimeest või haiged arsti, mida muud peaksid nad siis sil-
mas kui seda, et too kindlustaks laevnikele pääsemise või
ravitavaile tervise» (näit. Pierron, Paris, 1843; Couat-Four-
nier).
6.57 ...*näib mesi mõruna*... — vrd. Seneca, «Kirjad»,
109.7. Gnoseoloogilise argumendina vt. Sextus Empiricus,
«Pyrrhoni põhiteesid», 1.213 ja 2.63 (Demokritos, A134 D.-K.).
6.59 *Millised on need*... — vt. 7.62; 10.19; 11.14.

Seitsmes raamat

7.2 ...*oledki õige*... — vrd. 1.15 koos märkusega, 3.5 ja 7.12.
7.3 ...*ärevuses hiirekeste*...*sagimine*... — vrd. 11.12.
...*niitide küljes tõmblevad nukud*... — vt. märk. 2.2 juurde.
7.5 ...*kui see teisiti kohaselt välja ei kuku*... — tõlge käsi-
kirja järgi; sageli aktsepteeritakse konjektuurid, mis annavad
mõtte: «või kui see teisele kohane pole, teen, nagu suudan...».
7.9 ...*seos*... — vt. 6.38. ...*maailm on üks läbi kõige*... —
tõlge *T* järgi; *A*: «on üks ja kõigest». Vt. märk. 4.27 juurde
ja vrd. Epiktetos, 3.24.10; Paulus, «Ephesoslastele», 4.4. Tava-
liselt etümologiseerisid stoikud sõna «Zeus» akusatiivi *Dia*
seoses eessõnaga *diá* 'läbi', sest «kõik toimub läbi tema», või
siis seoses verbiga *di-oikeō* 'juhtima, valitsema' (vt. SVF,
2.1062, 1076; Poseidonios, fr. 102 E.-K.). ...*seadus on üks*...
— vrd. 4.4. ...*siht*... — vt. märk. 3.4 juurde.
7.12 *Õige või õigenev.* — Vrd. 1.15 koos märkusega ja 3.5;
siin mitte reeglina, vaid dilemmana.
7.13 ...*ühtsetes kehades*...*eraldatuses*... — vt. märk. 4.27
juurde. ...*liiges*... — *osa*... — vrd. Seneca, «Kirjad», 95.52
tsit. märk. 2.2 juurde. Eesti keeles annavad midagi ligilähe-
dast «terviku oma — osa» või «liiges — liige». ...*rõõm hea-
tegevusest pole veel käsitav*... — tõlge käsikirja järgi; sageli
aktsepteeritakse «käsitav» asemel konjektuurne «täielik» või
«lõpetatud, lõplik» (vrd. 9.42).

7.16 ...*ei hirmuta iseend oma himu tõttu*... — tõlge püüab järgida käsikirja. Enamasti aktsepteeritakse konjektuurne «ei hirmuta iseend ega aja end ängistusse» või «ei hirmuta iseend ega sunni end himustama» vms. ...*ei vii teda sellise otsustuseni.* — Tõlge on konjektuurne, käsikiri ilmselt rikutud. Theiler oma tekstis võtab ette rohkeid konjektuurseid muudatusi ning tema järgi peaks passuse mõte olema järgmine: «Hing aga, mis end ise hirmutab ja ängistab, ei kannata kindlasti midagi, sest ta iseenesest ei lähe välja sellisele otsustusele, arvamata üldse midagi selliste asjade kohta.»; järgnev eraldatakse iseseisvaks ülestähenduseks.

7.17 ...*sisim juhtija.* — Tõlge konjektuuri järgi, tekstis lakuun (Dalfeni järgi: «või elu kooskõlas hea jumalusega»); vrd. Clemens Alexandrinus, «Stromata», 2.131: «Platon (vt. «Timaios», 90c — tõlk.) ütleb, et õnn on see, kui jumalus on hästi (vkr. *eudaimonia — eu ton daimona ehein*), jumalus aga on hinge juhtija.»

7.19 *Chrysippos* — vt. märk. 6.42 juurde; *Epiktetos* — vt. märk. 1.7 juurde. Võimalik, et keiser lähtub palingeneesiteooriast, vt. märk. 5.13 juurde.

7.22 ...*sugulased*... — vrd. 2.1, 13; 3.4, 11; 9.22; 11.9; 12.26. ...*teadmatusest*... — vrd. 2.1, 13; 11.18 (3). ...*tahtmatult*... — vrd. 4.3; 7.62, 63; 9.1; 11.18 (3); 12.12. ...*mõlemad peagi surete*... — vrd. 4.6; 11.18(6). ...*halvemaks, kui see enne oli.* — Vrd. 4.8; 2.1, 11; 7.64.

7.24 ...*kui viimane sageli hävib või on üksnes näivuseks*... — tekst on rikutud, tõlge konjektuurne; «viimane», s. o. loodus, loomulik näoilme.

7.27 *Mitte mõelda*... — nii ka Epikuros, «Vatikani tarkussõnade kogumik», 35; vrd. Demokritos, B202, 231 D.-K.; Seneca, «Kirjad», 74.12.

7.28 ...*tüüne*... — vt. märk. 5.2 juurde.

7.29 *Pühi maha kujutlus.* — Eeskiri *ad hoc,* «kujutlus» negatiivses tähenduses nagu mitmel pool mujalgi, vrd. 7.17; 8.29; 9.7; 11.19. ...*hüpiknukuna tõmblemine*... — vt. märk. 2.2 juurde.

7.31 ...*ükskõiksusega selle suhtes, mis on keskmine*... — vrd. Diogenes Laërtios, 7.160: «Ariston Chioselt... ütles, et sihiks on elada, suhtudes ükskõikselt sellesse, mis on vooruse ja pahe vahel ning tegemata nende suhtes mitte mingit vahet, vaid suhtudes kõigesse võrdselt.» Aristonist vt. märk. 1.17 juurde. Selline suhtumine sarnaneb küünikute omaga; stoikud eristasid keskmiste hulgas eelistatavaid asju, mil on teatav väärtus, vt. märk. 2.11 juurde. *Too ütleb*... — Demokritos, fr.

B 9 D.-K.: «Tavapäraselt (=arvamuspäraselt, tavatõe järgi — tõlk.) on magus, tavapäraselt on kibe, ...tegelikult aga on aatomid ja tühjus» (vrd. ka B 117 ja 125). Sellele toetub ka rikutud käsikirjalise teksti parandus: «tegelikult aga on üksnes algmed». Tekst on rikutud ka ülestähenduse lõpus. Väga tõenäolised on konjektuursed «juba ongi õige vähe» või siis sarkastilisem «või on seda liiga vähe?», assotsieerudes Demokritose maksiimiga «Tegele vähesega», vt. 4.24. «Tava järgi» Demokritosel tähendab subjektiivset, ekslikku arvamust, mis lähtub näivusest; Marcus Aurelius seevastu mõtestab selle ümber stoitsistlikult, nähes selles maailmamõistust kui seadust (originaalis on *nomisti*, vrd. *nomos*) ning seades Demokritose «kõik» (*panta*) vastu «kõiksuse» (*ta panta*).

7.32 ...*laialipudenemine* jj. — vt. märk. 5.33 juurde.

7.33 *Valust*... — vkr. *ponos* võib tähistada nii kehalist kui ka hingelist valu. Argumentatsioon kuulub Epikurosele, vt. fr. 447 Usener, vrd. Diogenes Laërtios, 10.140; Cicero, «Vestlused Tusculumis» 2.44; Seneca, «Kirjad», 24.14; 30.14 jm.

7.35 Tsitaat Platonilt, «Riik», 6.486ab.

7.36 Epiktetos, 4.6.20 ja Diogenes Laërtios, 6.3 omistavad selle sententsi Antisthenesele (fr. 20B Caizzi), Plutarchos, «Aleksander», 41 aga Makedoonia Aleksandrile. «Kuninglik» võib tähendada «suurepärane», võib aga tähendada ka «kuninga osa, kuninga saatus» — viimasel juhul on ta seostatav kirjutaja enda ühiskondliku positsiooniga.

7.38 Euripides, «Bellerophon», fr. 287.1 jj Nauck[2]; vrd. 11.6. Võimalik on oletada stoitsistlikku ümbermõtestamist «ükskõiksete asjade» vaimus (märk. 2.11 juurde). On arvatud, et tsitaadid 7.38—40, 50—51 ja 11.6, 30—32 pärinevad mingist sententsikogumikust, võimalik, et stoitsistlikust.

7.39 Autor on tundmatu.

7.40 Fragment Euripidese tragöödiast «Hypsipyle», (fr. 757.6 jj. Nauck[2]), kus Amphiaraos lohutab Hypsipylet selle poja surma puhul: «On valu tundma sündind iga surelik, / ta matab lapsi ja siis jälle uusi saab / ning sureb ise. Kuigi kurb on kanda meil / maast võetut maasse, möödapääsmatu on, et / ka elu lõigataks...» Selliste värsside lohutava toime üle vaieldi. Cicero teatel («Vestlused Tusculumis», 3.59 jj.) olevat Chrysippos Euripidese siintoodud värsse kiitnud, Karneades aga mõistis teda selle eest hukka, sest selliste sõnadega ei saavat kurbust kuidagi leevendada; kahetsusväärne olevat juba see, et inimesed niivõrd karmile paratamatusele on allutatud, võõraste hädade meenutamine aga võivat lohutada üksnes pahatahtlikke. Cicero sellega ei nõustu, «sest just paratamatus

taluda inimese seisundit otsekui keelab meil jumalaga võidelda ning meenutab meile, et me oleme inimesed; sellelaadne mõtisklus leevendab kurbust suurel määral ning näidete loendamise eesmärgiks pole mitte pahatahtlike rõõmustamine, vaid see, et kurvastaja hakkaks arvama, et temalgi tuleb seda taluda, mida, nagu ta näeb, paljud on tasakaalukalt ja rahulikult talunud.»

7.41 Euripides, «Antiope», fr. 208.1 jj. Nauck²; vrd. 11.6. Stoiku jaoks tähistab «mõte» (vkr. *logos*, siin: 'põhjus') ka siin maailmaterviku otstarbekalt tegutsevat mõistust, seadust, ettehoolet ja ka põhjust.

7.42 Euripides, fr. 918.3 Nauck². Nii hüve kui ka õigus on mõtestatavad stoitsistlikult (vt. märk. 2.1 juurde) ja mitte välise saavutusena, näiteks kohtus saavutatud võit; seega siis: «on käes» tähenduses «on minus», «minu võimuses».

7.43 Tsitaadi päritolu pole selge, pole selge isegi see, kas see üldse on tervikuna tsitaat. Teine pool seletab esimest — stoikud pidasid kaastunnet kireks ja hinge jaoks vääärituks seisundiks, sest kui keegi kannatab, näiteks upub, siis ei tule mitte kaasa kannatada, s. t. koos uppuda, vaid arukalt aidata.

7.44 Platon, «Sokratese apoloogia», 28b.

7.45 Platon, «Sokratese apoloogia», 28d.

7.46 Platon, «Gorgias», 512de.

7.47 Pole teada, kas tegemist on tsitaadiga. Võimalik, et selle on tuntud motiividel kirjutanud Marcus Aurelius ise; vrd. Pseudo-Platon, «Axiochos», 370b; Platon, «Seadused», 716ab; Cicero, «Vanadusest», 77 (RKA, lk. 208).

7.48 Platoni säilinud teostes sellist teksti pole. Esimest lauset on peetud skoliasti sõnadeks, mis on teksti sattunud, Capelle arvates aga võib Marcus Aurelius nende sõnadega mõelda ülestähendust 7.35. Vrd. ka Platon, «Sofist», 216; Lukianos, «Charon», 15. ...*vastandeist kujunev maailmakord.* — Vrd. Herakleitos, fr. B8, 10 D.-K.; Pseudo-Aristoteles, «Maailmast», 5.396 b7 jj.; Seneca, «Kirjad», 107.8.

7.50 Euripidese tragöödiast «Chrysippos», fr. 839.9—11; mõte pärineb Anaxagoraselt, A 112, vrd. B 17 D.-K.; vrd. Lucretius, 2.991 jj.

7.51 Esimesed kaks värssi on Euripidese «Hiketiididest», 1110 jj., «nad» viitab inimestele, kes püüavad vältida surma lähenemist. Teised kaks on pärit tundmatu autori tragöödiast, *fragm. trag. adesp.* 303 Nauck².

7.52 Võimalik, et mingist konkreetsest inimesest.

7.54 ...*käsitatud*... — terminoloogiliselt, vt. märk. 4.22 juurde.

7.55 ...*mitte jääda alla*...*loomalised*... — vrd. Poseidoniose sihivormelit märkuses 2.13 juurde. ...*kaalutletus*... — vt. märk. 3.9 juurde.

7.56 ...*ning elanud vaid siiamaani*... — Theiler, aktsepteerides konjektuurse lugemi «ning ei elanud...», seostab ülestähenduse Demokritose sõnadega, kes nimetas halba ja mõistuspäratut elu mitte eluks, vaid pikaldaseks suremiseks, vt. B 160 D.-K.

7.58 ...*hingemuutusi*... — vt. märk. 3.7 juurde (lõpp). ...*saavad*...*sinu aineks*... — vrd. 4.1 koos märkusega ja 8.35. ...*pole ükskõik, kellest tegevus lähtub.* — Vt. 5.6 ja märk. 3.1 juurde. Tõlge järgib käsikirja (*A*); Theiler konjektuuri abil: «et tegevus pole ükskõik ja on ükskõik, millele tegevus on suunatud»; Dalfen oletab lakuuni.

7.63 ...*ütleb ta*... — Epiktetos, 1.28.4; 2.22.36 Platonit tsiteerides, vrd. «Sofist», 228c; «Riik», 412e—413a, 382a; «Protagoras», 345e. «Tahtmatult», sest igaüks ajab taga seda, mida peab hüveks, ning keegi ei taha tahtlikult endale halba, niisiis tekib pahe teadmatusest, mis on halb ja mis hea; vrd. 2.1 koos märkusega; 4.3; 7.22; 9.1; 11.18(3); 12.12.

7.64 ...*aine*... — vt. märk. 4.4 juurde (lõpp). Tõlge järgib käsikirja, enamasti (ka Theiler, Dalfen) asendatakse konjektuurse lugemiga «mõistuslikkuse». ...*Epikurose mõte*... — vrd. ka 7.33.

7.65 ...*inimesed inimeste vastu*... — mõnikord asendatakse konjektuurse lugemiga (ka Theiler): «ebainimlikud inimesed inimeste vastu».

7.66 *Telauges* — legendi järgi Pythagorase poeg. On teada, et sokraatlik Aischines kirjutas sellenimelise dialoogi, milles tõenäoliselt vastandati välist asketismi ja vooruslikku hingelaadi. ...*öökülmi talus*... — vt. Platon, «Pidusöök», 220b. ...*salamislase järele*... — Kolmekümne türanni valitsemisajal keeldus Sokrates allumast käsule, tuua Salamiselt kohale sealne elanik Leon, keda taheti ülekohtuselt hukata, vt. Platon, «Sokratese apoloogia», 32c; vrd. Epiktetos, 4.1.160; 4.7.30. ...*uhkeldas tänavail*... — vt. Aristophanes, «Pilved», 362; Platon, «Pidusöök», 221b. ...*õiglane inimeste ja vaga jumalate suhtes*... — vt. märk. 4.18 juurde. ...*tunda kaasa*... — vrd. 5.26; 7.55 ja märk. 4.27 juurde.

7.68 ...*karjuksid, mis neile pähe tuleb*... — vt. märk. 5.3 ja 3.16 («lihtsus») juurde ning tsitaate SHA-st märkustes 1.16 ja 17 juurde. ...*sind ma otsisingi*... — vrd. roomlaste tervitust *te quaerebam.*

7.72 ...*mõistuslik ja riiklik võime*... — s. o. inimese mõtlemine.

7.74 ...*saamast kasu seeläbi, et tood kasu.* — Vrd. 11.4; Stobaios, «Ekloogid», 2.93; 2.101 (SVF, 3.625; 626); Xenophon, «Mälestusi Sokratesest», 3.3.15.

7.75 ...*vastavalt järgnevusele*... — vt. märk. 3.11 ja 6.42 juurde. ...*kõige peamine*... — nähtavasti peetakse silmas mõistuspärase ja otstarbekohase maailmakorra säilimist, vrd. Platoni tsitaati märk. 2.3 juurde. Tõlge järgib käsikirja. Theileri konjektuuri järgi, mille aktsepteerib ka Dalfen: «...vastavalt järgnevusele, kui isegi tähtsaim äraarvamatu on, või siis püüdleb maailma juhtija millegi poole ka ise.»

Kaheksas raamat

8.1 ...*vähemasti noorusest peale*... — vt. märk. 1.17 juurde. ...*nagu tahab su loomus*... — vrd. Panaitiose sihimääratlust märkuses 6.16, milles «üldist loodust» tuleb mõista üldise inimloomuse — selle, mis on omane kõigile inimestele — tähenduses, seejuures aga on igal inimesel olemas veel ainult talle omane *propria natura*; sellise tõlgenduse õigsust kinnitab Cicero («Kohustustest», 1.107 jj. ja 115 jj.) arutlus inimeste erinevatest rollidest või minadest: *communis persona* vastab kõigile ühisele inimloomusele ning konkreetse inimese puhul avaldub erinevaist aspektidest sõltuvalt mitme *propria persona* näol. Marcus Aurelius peab inimese loomuse all enamasti silmas üksnes üldist inimloomust (viiteid isiklikele omadustele on vähe, vt. näit. 1.17 algus ja 11.18(7)), üldine või «terviku loodus» aga tähistab maailma universaalset loodust=loomust. Tema märkmete sisuks on enamasti üldised tõekspidamised, juhised ja nõuded, niisiis põhilaused, mitte aga konkreetseid indiviide ja üksikjuhtumeid käsitlevad eeskirjad, õpetused ja manitsused. Võimalik, et osalt on see seletatav ka Aristoni (vt. märk. 1.17 juurde) seisukohtade mõjuga: vrd. diskussiooni põhilausete ja konkreetsete õpetuste üle Seneca «Kirjades» 94. ja 95.

8.3 Makedoonia *Alexandros*, *Gaius* Julius Caesar ja Gnaeus *Pompeius* — vrd. 3.3; Seneca, «Kirjad», 97.62 jj. *Diogenes* Sinopest (suri 323. a. e. m. a.) — küünik, stoikute ideaal, künitsistlik-stoitsistlike diatriibide sagedane kangelane (vt. Epiktetose «Diatriibe», vrd. ka Diogenes Laërtios, 7.91 ja

Plutarchos, «Stoikute vasturääkivustest», 21.1044b — SVF, 3.706). Küünikute järgi oli elu sihiks elu kooskõlas voorusega. Kõike peale vooruse peeti kas paheks või täiesti ükskõikseks. Tark elab loomulikult ja sõltumatult, üksnes iseenese mõistust järgides; ning tema koduks on terve maailma. Ta ei juhindu mitte tavapärastest normidest, vaid loomulikkuse ja vooruse seadustest. Elus kõige tähtsam on sõna ja tegevuse vabadus. Ka mitmete stoikute arvamus oli, et stoik peab olema ka küünik, sest «künism» — küünikule omane mõtte- ja eluviis on «lühim tee voorusele» (vrd. Marcus Aurelius, 4.51). Vt. Diogenes Laërtios, 6.69, 71, 104 jj.; 7.121. ...*sisimad juhtijad jäid alati üheks ja sellekssamaks*... — s. o. iseendaks, alati üheсuguseks. Tõlge järgib käsikirja; sageli pakutakse konjektuure, Theileri ja Dalfeni tekstides on «jäid enesekülllaseks». ...*kui palju muretsemist ja orjamist kui palju.* — S. t. kui paljude asjade pärast muretsemist ja sellega koos ka nende asjade orjamist. Vrd. ka 9.29. Tõlge järgib käsikirja. Sageli on «kui palju muretsemist» — võimalik on tõlgendada ka «kui palju ettenägelikkust» — asemel aktsepteeritud konjektuure, mis annavad mõtteks näit. «milliste asjade kohta oletamist», «milliste inimeste eesõigus», «kui palju teadmatust» jms.

8.4, 5 Esimene lause moodustab traditsioonilises jaotuses omaette ülestähenduse, kuid kujutab endast vormilt tavapärast pealkirja või sissejuhatust (vrd. näit. 12.21 ja 22; Epiktetos, 1.8; 1.14 jt.; «Et...», s. t. «Sellest, et...» või «Mis puutub sellesse, et...») ning sellisena jätkamist nõudes on sisuliselt igati seostatav järgnevate manitsustega (vrd. sarnaseid elemente 4.26). Võimalik on konjektuuris veelgi kaugemale minna ning panna punkti asemele koma: «Mis puutub sellesse, et..., siis esiteks...».

8.7 ...*ei nõustu*... *püüdlused*... *soove ja kõrvalehoidumisi*... — tegemist on kolme filosoofia ainevallaga Epiktetose õpetuse järgi, vt. näit. Epiktetos, 1.4.11; 3.2.1 jj.; 3.12; 4.11.6. «Soov» ja «vältimine» — seda viimast Marcus Aurelius ei maini, vastavat vkr. sõna kasutab ta üksnes looduspärase eelduse või impulsi tähenduses — seostuvad seesmise suhtumisega tegevusse, välismaailma asjadesse ja sündmustesse ning vastavate väärtushinnangutega, «püüdlust» ja «kõrvalehoidumist» võib üldjoontes tõlgendada eelmise avaldumisena tegevuses, õpetus «nõustumisest» (vt. märk. 4.22; selle asemel on Epiktetosel mõnikord sõna, mille tõlkevasteks Marcus Aureliuse puhul on «arvamus») seostub sellega, mida me nimetame gnoseoloogiaks ja aksioloogiaks. Vrd. ka 11.37; 8.28; 9.7. ...*väärtuse järgi*... — vt. märk. 1.16 juurde.

8.8 *Lugeda pole võimalik...* — on võimalik, et põhjuseks oli sõjakäik või töörohkusest tulenev ajapuudus.

8.10 *...hüve aga peab paratamatult olema midagi vajalikku...* — vt. märk. 3.6 juurde, vrd. 5.16. Enamasti aktsepteeritakse konjektuurne ümberpaigutus «vajalik aga peab paratamatult olema midagi head», mis aga mõttekäiku tarbetult lihtsustab. *...hea ja ilus...* — tõlge *T* järgi, ka see ümberpaigutus võib vihjata traditsioonilise ideaali «ilus ja hea» muutunud tõlgendamisele. Vrd. 2.1 koos märkusega ja Stobaios, «Ekloogid», 2.77 (SVF, 3.16): samastatakse «elada kooskõlas loodusega» ja «elada ilusti», samuti ka «ilus ja hea» ja «voorus ja kõik vooruses osalev», s. t. hüve. Kuivõrd ideaal «ilus ja hea» oli stoikute käsituses kaugenenud «hinge ja keha harmoonia» ülistamisest, sellele osutab Seneca, «Kirjad», 66.2: «Mulle näib, et eksib see, kes ütleb: «Ning on ju vooruski meeldivam, kui kehas kaunis ta ilmneb» (Vergilius, «Aeneis», 5.344). Sest voorus ei vaja mingeid ilustusi. Ta ise on enesele suurimaks kaunistuseks ja annab oma kehale püha valguse... Suur inimene võib tulla ka hurtsikust, ka inetus ja vormitus kehas võib olla ilus ja üllas mõistus.» Vrd. aga juba Demokritos, B 187 D.-K.: «Inimestele on sobiv hoolitseda hinge eest rohkem kui keha eest, sest hinge täiuslikkus parandab keha puudusi, keha tugevus aga ilma mõistuseta ei õigenda hinge mitte millegi poolest.»

8.12 *Kui ärkad unest...* — vrd. 5.1. *...kodusem...* — vt. märk. 3.9 juurde, vrd. Platon, «Philebos», 67a: «Mõtlemine osutub teda võitnud ideele (s. o. hüvele — tõlk.) tuhat korda kodusemaks ja loomupärasemaks kui nauding.»

8.13 *...loodusõpetust, õpetust kirgedest ja dialektikat.* — Jaotuses peegeldub stoitsistliku filosoofia kolmikjaotus — füüsika, eetika ja loogika —, mille juured on olemas juba Aristotelesel, vt. «Toopika», 1.14. 105b 19 jj., vrd. Sextus Empiricus, 7.16 jj.; Diogenes Laërtios, 7.39 jj.

8.17 *Aatomeid või jumalaid?* — Vrd. 12.14 ja 24.

8.19 *...päike...teised jumalad.* — Taevakehi peeti jumalikeks olenditeks.

8.20 *Sama ka lambikese puhul.* — Vrd. Seneca, «Kirjad», 54.5, tsit. märkuses 4.19 juurde.

8.21 *Pööra väljapoole...* — s. o. keha. Vrd. Epiktetos, 2.1.19: «Mis on valu. Hirmutis. Pööra ta ümber ja õpi tundma. Ihus on katkeline liikumine, siis jälle sujuv. Kui see pole sulle kasulik — uks on lahti. Kui kasulik, kannata ära.»; Seneca «Kirjad», 24.12 jj.: «Kõigepealt aga pea meeles seda: eemalda häiritus teda põhjustavast asjast ning vaata, milline iga asi

on — mõistad, et neis pole midagi kohutavat peale hirmu enese. Mida näed juhtumas lastega, see toimub ka meiega, suurte lastega: kui lapsed neid, keda armastavad, kellega on harjunud, kellega koos mängivad, näevad äkitselt maskides, siis nad ehmuvad. Mitte üksnes inimestelt, vaid ka asjadelt tuleb eemaldada maskid ja anda neile tagasi nende oma nägu.» — Sama menetlust rakendab Marcus Aurelius ka naudingut pakkuvate asjade puhul, vt. näit. 6.13.

8.22 *...tähistatavat.* — Stoikud eristasid kõnes «tähistavat» (*sēmainon*), s. o. artikuleeritud häälikuid, ning «tähistatavat» (*sēmainomenon*) — häälikuühenditega väljendatavat ja mõtlemise poolt vastuvõetavat sisu. *...kui seda täna olla.* — Vrd. Epiktetos, 4.12.20 jj.

8.25 *Lucilla Veruse, seejärel Lucilla...* — s. t. mattis Veruse, seejärel suri ise; *Lucilla* — vt. 1.3; *Verus* — vt. 1.2; *Maximus* — vt. 1.15, *Secunda* oli ta naine; *Epitynchanose* ja *Diotimose* kohta pole midagi teada; *Antoninus* — vt. 1.16, *Faustina* oli ta naine. Caninius *Celer* — reetor, keiser Hadrianuse sekretär, Marcus Aureliuse õpetaja. *Charax* — võimalik, et ajaloolane; platonist *Demetriost* on maininud Lukianos; *Eudaimon* — üks sellenimeline oli keiser Hadrianuse sõber, mõned uurijad aga arvavad, et siinnimetatud *Hadrianus* pole mitte keiser, vaid reetor Hadrianus, keda on maininud Philostratos. *...paigutumine teisale.* — Vt. märk. 5.33 juurde.

8.27 *...ümbritseva anuma...* — vrd. 3.3 koos märkusega, 10.38; 12.2. Tõlge järgib üldiselt aktsepteeritud konjektuuri, käsikirjalise lugemi järgi: «ümbritseva põhjusliku».

8.28 *...otsustus, püüdlus* jj. — vt. märk. 8.7 juurde.

8.29 *Pühi maha kujutlused...* — vrd. 7.29 koos märkusega. *...väärtuse järgi.* — Vt. märk. 2.11 juurde.

8.31 Lohutuskirjandusele omane nn. surnute kataloog, vrd. Seneca, «Lohutuseks Polybiosele», 15.3 jj.; «Lohutuseks Marciale», 15. *Augustus* — vrd. 4.33; 8.55; *naine* — Livia; *tütar* — Julia; *lapselapsed* — Gaius, Lucius; *võõraslapsed* — Nero, Claudius Drusus ja keiser Tiberius; *õde* — Octavia; Marcus Vipsanius *Agrippa* (u. 63—12 e. m. a.) — väejuht, Augustuse sõber; *Areios* Didymos — stoik, Augustuse sõber ja õukonnafilosoof; Gaius Cilnius *Maecenas* (74/64—8 e. m. a.) — Augustuse sõber, kirjanike soosija. *Seejärel mine teiste juurde...* — hoolimata sellest, et ülestähendused on sageli lakoonilised ega väljenda mõtet täielikult, on siin pakutud mitmeid konjektuure, näiteks Schenkl: «teiste õukondade juurde», oletades järgnevat lakuuni, mille konjektuursed täiendused leiduvad Theileri ja Dalfeni tekstides (viitega 4.48 algusele): «teiste õukondade ja

nende surma juurde, seejärel tervete linnade (Theileril: suguvõsade) surma juurde...». *Pompeiused* — tekst võimaldab Pompeiuste suguvõsa (vrd. 3.3; 8.3) asemel mõista ka Pompeji linna (vrd. 4.48).

8.32 ...*ei saa mitte keegi sind takistada.* — Vt. 4.1 koos märkusega, vrd. 4.49; 9.42 lõpp; 11.1 algus. *Miski muu hakkab*... — mõned väljaandjad tõlgendavad seda lauset vastuväitja omana.

8.33 Vrd. 1.16; Teles, p. 38 Hense; Musonius Rufus, fr. 6 p. 27 Hense; Epiktetos, 2.16.28; 4.1.112 ja 153; Seneca, «Kirjad», 74.18.

8.35 ...*umbes samasugune nagu*... — tõlge püüab mõtestada käsikirjalist lugemit (*T*), enamasti aktsepteeritakse konjektuurseid täiendusi, näit. Dalfeni järgi: «Nagu mõistuslike olendite loomus teised võimed igale mõistusega olendile peaaegu nagu kingituseks andis, nii...». Vrd. 4.1; 5.20; 6.50; 8.32.

8.37 ...*oma isanda*... — tõlge käsikirja järgi. Kõige tõenäolisem on, et mõeldakse Lucius Verust (vt. märk. 1.17 juurde), ent vaevalt küll õigustab see «Veruse» paigutamist teksti «oma isanda» asemele, nagu talitab enamik väljaandjaid ja tõlkijaid. *Pantheia* oli Veruse armastatu, kelle ilu on kiitnud Lukianos; *Pergamos*, *Chabrias* ja *Diotimos* (tõenäoliselt mõni Hadrianuse favoriit) on tundmatud. *Hadrianus* — keiser Hadrianus.

8.38 ...*nagu ta ütleb*... — pole teada, kes; võimalik, et tegemist on osaga värsist. Ka järgneva tõlgendus on oletuslik, tekstis on üksnes sõna «targimatega». Samuti on erinevusi teksti jaotuses: näiteks eraldab Theiler eelmise ülestähenduse (8.37) viimase lause eraldi märkmeks (8.37a), Dalfen oma väljaandes aga alustab sellega ülestähendust 8.38, mille lõpetab sõnaga «vaata», ning 8.39 algab tal «Otsustades...».

8.39 ...*enesevalitsus.* — Stoikute definitsiooni järgi on see hingelaad, mis ei astu üle sellest, mis vastab õigele mõistusele, ehk seisund, mis on naudingute poolt võitmatu (SVF, 3.274, 275).

8.41 ...*möönduseta*... — vrd. 4.1 koos märkusega. ...*võtad seda üldises tähenduses*... — s. o. nii, nagu on määratletud ülestähenduse alguses, mõtlemisele endale ja ühtlasi hingelaadile pole kahju tehtud — teda pole muudetud halvemaks. Tõlge järgib käsikirja, sageli aga aktsepteeritakse konjektuurseid lugemeid, näit.: «võtad seda kui midagi üldist»; «sead esikohale ühiskonda puutuva»; «tegeled eelkõige takistusega» (Dalfen, viitega ülestähendusele 6.50). ...*kui ta saab keraks ümaraks*... — vrd. 11.12 ja 12.3 koos märkusega.

8.42 *Kui ta pole seda väärt*... — tõlge järgib *T* lugemit, *A* järgi (ka Theiler, Dalfen): «Ma pole seda väärt, et iseennast ängistada — pole ma...».

8.45 *On see siis*... — kas midagi konkreetset, millele kirjutaja mõtleb, või siis üldistavalt mis tahes asjast. Tekstiosa alates nendest sõnadest on mõnikord eraldatud omaette märkmeks. Võimalik, et «labastuv, sooviv, kokkutõmbuv, ehmuv» väljendavad nelja stoikute põhikirge: naudingut, himu, ängistust ja hirmu, vrd. 11.12 koos märkusega; «sooviv» ja «kokkutõmbuv» on sageli asendatud konjektuursete lugemitega, esimese jaoks «lõhestatud», «kurvastav» või «vihastuv», teise jaoks «peituv» või «seotud».

8.47 *Ja kui sa siiski oled ängistatud*... — tõlge järgib käsikirja; enamasti aktsepteeritud konjektuurse lugemi järgi: «Samuti siis, kui sa oled ängistatud...», ent konjektuuriks ei näi olevat vajadust, sest kolmandat situatsiooni pole põhjust täielikult eraldada: tegevus tuleneb «põhilauseist», vt. 8.1.

8.48 ...*põhjendamata vastuhakk.* — Vrd. 11.3. ...*kants kõrgel*... — kujundi juurde vrd. Platon, «Riik», 560b; Cicero, «Vestlused Tusculumis», 1.20; Seneca, «Kirjad», 82.5; 113.27; Epiktetos, 4.1.86; 4.5.26; Fronto kiri «Verusele», 2.1, kus ta kirjutab Marcus Aureliusest (p. 121 Naber, v. 2, p. 132 Haines).

8.49 *On teatatud*... — vt. märk. 5.3 juurde.

8.50 ...*pole väljaspool teda ennast mitte midagi*... — vrd. Chrysippos — Plutarchos, «Stoikute vasturääkivustest», 1052d (SVF, 2.604).

8.51 ...*ammendamatu allikas*... — vrd. 7.59; Epiktetos — Stobaios, «Florilegium», 1.126 H. (p. 463 Schenkl, fr. 2 Schw.): «Hing, mis on seotud voorusega, sarnaneb ammendamatu allikaga, sest ta on puhas, häirimatu, kosutav, meeldiv, ühiskondlik, rikkalik, kahjustamatu ja hukutamatu.»

8.52 *Kes ei tea*... — vormeli juurde vrd. ka 5.14 ja 32 ning Seneca, «Kirjad» 82.6; 120.15; Epiktetos, 1.6.25 ja 2.10.1 jj.; Lucretius, 1.75 jj. ja 6.26 jj.; Pindaros Eleusise müsteeriumidest, fr. 137 Snell; gnostitsistlikult näit. Clemens Alexandrinus, «Ekstserptid Theodotoselt», 78: «Niisiis vabastab mitte üksnes püha pesemine, vaid ka teadmine, kes me olime, kelleks oleme saanud, kus me olime, kuhu oleme heidetud, kuhu kiirustame, mis viisil saame lunastatud, mis on sündimine, mis taassündimine.» ...*ega seda, mis on maailm.* — Tõlge järgib käsikirja, Theiler välistab selle tekstist, Dalfen paigutab ümber järgmisse lausesse: «...ei tea öelda ei seda, mis on maailm, ega seda, mille jaoks ta ise on sündinud.» ...*kes põgeneb kiituse*

eest või ajab seda taga... — tekst rikutud, tõlge järgib Farquharsoni konjektuuri.

8.54 ...*kõike hõlmava mõtleva algega.* — Vrd. Sextus Empiricus, 7.129 jj., kes, seletades Herakleitose õpetust, kõneleb kahest seosest kõike hõlmava mõistusliku algega: seda sisse hingates saame me mõtlevaiks, ning ka meie mõtlemine on ühendatud ümbritseva mõistuslikkusega; sealsamas 9.87 (SVF, 2.1014): «...Eetris asub elusolendite loomus, ja sealt saavad ka inimesed mõtlemisvõimest osa, sealt seda sisse tõmmates.»

8.56 ...*tahtevalikult*... — vt. märk 3.6 juurde. ...*hingus*... — vt. märk. 2.2 juurde.

8.57 *Päike näib olevat* jj. — teine võimalik tõlgendus: «Päike näib olevat alla valgunud ning on valgunud kõikjale, ent siiski pole ta välja valgunud. Sest tema valgumine on väljasirutumine (ulatuvus) ... *ekteinesthai* — välja sirutuma — ..., mõtte hajumine ja laialivalgumine (levimine), mitte mingil juhul väljavalgumine, vaid väljasirutumine»; *tasis* tõlgendus pingena ja mitte väljasirutumise, levimisena aga võimaldab seletada seda stoikute õpetusega pingest ja pingeliikumisest, vt. märk. 4.27 juurde. ...*justkui jaguneb*... — tõlge käsikirja järgi, sageli aktsepteeritava (ka Theiler, Dalfen) konjektuurse lugemi järgi: «justkui surub (põrkab)». ...*mitte valgumine ja edasivalgumine*... — vrd. Platon, «Riik», 508a jj.; Seneca, «Kirjad», 41.5.

8.58 ...*kui aga omandad teise taju*... — lohutusliku alternatiivi juurde vrd. 3.3; vrd. ka Epikurose lohutuslikke põhjendeid: Diogenes Laërtios, 10.124 ja 139. Võimatu pole seegi, et «teine elusolend» viitab pütagoorlaste õpetusele hingede ümberasumisest.

8.61 *Siseneda igaühe sisimasse juhtijasse.* — Vrd. Epiktetos, 3.9.12: «Sa nägid mind, ja muud ei midagi. Inimesega nagu inimesega aga kohtub see, kes õpib tundma ta põhilauseid ja omakorda näitab talle enese omi.» («Põhilaused» — vt. märk. 1.9 juurde.)

Üheksas raamat

9.1 *Olev* tähistab substantsi (stoikuile abstraktsioon), *olemasolev* — tegelikke esemeid, «kehasid». *Ning ka tõeks nimetatakse teda*... — vrd. 7.9 ja Poseidoniose sihivormel märkuses 5.8 juurde. ...*eeldused*... — vrd. Panaitiose sihivormelit märkuses 6.16 juurde. Stoikute järgi on inimene loomult hea, loodus ise tõukab ja juhib teda vooruse poole, s. t. inimesel on loomupärane tung hea poole, pahe aga tuleb väljastpoolt (kasvatus jms.). Erinev oli Poseidoniose seisukoht, kelle järgi halbus tuleneb inimesest endast, tema mõistusetust hingeosast (vt. märk. 2.2 juurde). ...*ajab taga*...*põgeneb*... — vt. märk. 3.7 juurde. ...*võrdselt suhtuma.* — Vrd. 2.11 lõpp; 4.39; Seneca, «Kirjad», 74.10: «Kes on otsustanud saavutada õnne, pidagu silmas, et on ainult üks hüve — voorus. Kui ta aga näeb veel teisigi hüvesid, siis tähendab see, et ta mõtleb ettehooldest halvasti, sest õiglaste inimestega juhtub palju ebameeldivusi ja kõik, mis ettehoole meile osaks määrab, on lühiajaline ja tühine, võrreldes kogu maailma pikaajalisusega.» ...*kaasuvate sündmuste järgnevusega*... — vrd. 3.2; 6.36; märk. 3.11 juurde. ...*tulevaste asjade mõtted*... — vt. märk. 4.14 juurde; vrd. Seneca, «Kirjad», 90.29 (Poseidonios).

9.3 ...*tervenisti andunult*... — teisi tõlgendusi: «ükskõikselt», «põikpäiselt». ...*tormakalt*... — teisi tõlgendusi: «kannatamatult», «eemale tõukudes». ...*oma kestast.* — Vrd. märk. 3.3 juurde («anum»); stoitsistliku füüsika järgi on see võrdlus kritiseeritav: hingus ei saa asuda kehas nagu anumas, sest sellisel juhul ta ei läbistaks teda tervenisti (poleks temaga ühtne) ning keha poleks hingestatud, vt. SVF, 2.797. Seneca kasutab võrdlust sündimisega hauatagusele elule mõeldes («Kirjad», 102.23). Mõnikord on ülestähendust seostatud Marcus Aureliuse lapse sünniga, ent pöördumine teise isiku poole võib käia inimese kohta üldse (vrd. ka «vennad» 5.31) — diatriibi stiilis, millega on seletatav ka vastav võrdlus. ...*nende iseloomude vaatlemine*... — vrd. 5.10 koos märkusega. ...*just sellised*... — tõlge käsikirja järgi; tavaliselt aktsepteeritud konjektuuri järgi: «needsamad».

9.4 ...*teeb halba iseendale.* — Vrd. Platon, «Kriton», 49b; «Riik», 366e jj.; Chrysippos — Plutarchos, «Stoikute vasturääkivustest», 16.1041 cd (SVF, 3.289); Epiktetos, 4.5.10; 2.10.26.

9.5 Vrd. Demokritos, B256 D.-K.; Cicero, «Kohustustest», 1.23; 1.28 jj.

9.6 ...*vastavuses sellega, mis tuleneb põhjusest.* — Tõlge järgib käsikirja, enamasti aktsepteeritud konjektuuri järgi: «vastavuses välise põhjusega».

9.7 Vrd. 7.29 koos märkusega; 8.29; 8.47. Nõue käib negatiivse kujutluse jne. kohta ning on seotud ajutise üksildumisega iseendasse; vrd. 6.11; 4.3; Empedoklese sfäär: 8.41; 11.12 ja 12.3. Lõpp võimaldab ka teistsugust tõlgendust: «sulgeda sisim juhtija iseendasse».

9.8 ...*üks mõtlev hing*... — ortodoksse stoitsismi vaimus, erinevalt hinge kaksikjaotusest (vt. märk. 2.2 juurde).

9.9 ...*kiirustab samasuguse poole.* — Vaade, mille järgi samasugune püüdleb samasuguse poole ja samasugust tunnetatakse samasuguse läbi, oli antiikajal levinud, vt. juba Homeros, «Odüsseia», 17.217 jj.: «Näe, tore! Nüüd üks lurjus on leidnud lurjuse teise. / Eks jumal ühte ju too ühetaolisi ikka, see teada!» (tõlk. A. Annist). Anaxagoras, A41 D.-K.; Leukippos, A 1 D.-K.; Demokritos, A99a, 165, B164 D.-K.; Sextus Empiricus, 1.303 ja 7.92 (Poseidonios, fr. 85 E.-K.) ning 116 jj. ...*algmelisele tulele*... — *puhtam tuli.* ...*kokkuajav tung*... — vrd. «kokkuajav jõud» Demokritose fragmendis B 164. ...*nagu tähtedel.* — Vt. märk. 8.19 juurde; vrd. Diogenes Laërtios, 7.137: eetris tekkis ka kinnistähtede ring, mida peeti jumalikeks olenditeks. ...*üksteisega kaasa tundmise.* — Vt. märk. 4.27 juurde.

9.10 *Vilja kannab*... — vrd. 4.23; 11.1. ...*harjumuspärases keelekasutuses*... — stoikute seisukoha järgi andsid esimesed inimesed asjadele nimed iga asja loomusega kooskõlas, seejärel aga on toimunud keele moondumine ja allakäik ning esialgsed vastavused nimede ja asjade vahel kaovad. See nende arvamuse järgi esialgse vastavuse olemasolu põhjustaski nende huvi etümologiseerimise vastu, sest nii arvati võivat asjade loomust paremini tunnetada ja seletada.

9.12 ...*liikuda ja paigal seista*... — sagedane sõnapaar stoitsistlikus kirjanduses, vrd. 6.16; 7.60; 10.33; 11.2, SVF, 3.111, 94; Cicero, «Hea ja kurja piiridest», 3.33 (SVF, 3 Diogenes 40).

9.13 Enesesisenduslik eeskiri, vrd. 5.36 lõpp.

9.17 Vrd. 8.20.

9.18 Vrd. 9.27 ja 34; 4.38; 7.34.

9.20 Vt. 9.4; vrd. 7.29; 9.39.

9.21 ...*otsekui surm*... — tõenäoliselt on silmas peetud und. ...*iga muundumine surm.* — Vrd. Seneca, «Lohutuseks Marciale», 21.7; «Kirjad», 70.2; 121.16; 24.20: «Me sureme iga päev. Sest iga päev võetakse mingi osa elust ära ning isegi siis, kui me kasvame, elu kahaneb. Oleme kaotanud lapseea, seejärel poisiea, seejärel noorukiea. Kogu see aeg, mis on möödunud kuni eilse päevani, on hukkunud, ning ka seda päeva, mida veedame, jagame me surmaga.»; Plutarchos, ««E»-st Delfis», 392 cd: «Meie aga, juba nii palju kordi surnud ja surres, kardame naeruväärselt ühte surma. Sest see, mida räägib Herakleitos, et tule surm on õhu jaoks sündimine, see on veelgi selgem meie endi puhul: õitsvas eas mees

sureb, kui sünnib vanamees, nooruk hukkus, et muunduda täiskasvanuks, poisike, et muunduda noorukiks, laps aga, et muunduda poisikeseks. Eilne inimene suri tänases, tänane aga sureb homses. Keegi ei jää kunagi üheks ja sellekssamaks, igaüks meist kujutab endast paljusid olendeid, sest jääb ainult ühtne kuju ja mingi üldine jäljend, mille ümber aine liigub ja libiseb. Kuidas me siis muidu, jäädes muutumatuiks, oleksime varem saanud rõõmu tunda ühe, praegu aga teise asja üle, armastada asju, mis on vastupidised, vihata, ülistada ja hukka mõista vastupidiseid asju, kasutada erinevaid sõnu, tunda erinevaid aistinguid, hoidmata muutumatuina ei välist kuju, ilmet, kehakuju ega mõtet?» ...*isaga*... — mõeldakse Antoninus Piust, vt. 1.16. ...*erinevusi*... — tõlge *T* järgi; *A*: «hävimisi»; *T* lugem näib olevat loomulikum: surmalt püütakse võtta kohutavus tema taandamisega igapäevastele ja seega mitte kohutavatele muutumistele, «hävimine» oleks selles loendis liiga tugev sõna.

9.24 ...*laipu tassivad hinguseraasud*... — vrd. 4.41. ...*lugu varjuriigist*... — originaalis «Odüsseia» 11. laulu traditsiooniline pealkiri *Nekyia*; vt. «Od.», 11.219 jj.

9.25 ...*põhjusliku jõu omaduse*... — vt. märk. 2.3 juurde (lõpp). Omadust määratleti kui hinguse teatud seisundit, mis konkreetses objektis avaldub konkreetse erisusena; stoikute järgi pole maailmas kaht ühesugust asja. Omadust peeti kehaks: määratleda asja, öeldes et A on B, tähendab osutada kahele eri asjale, seega kahele kehale, sest stoikute arvates on olemas üksnes kehad. Vastavalt õpetusele, mille järgi kehad üksteist läbistavad, on keha omadus samuti keha, mis omaduse kandjat kõigis osades täielikult läbib, on sellega täielikult segunenud.

9.27 ...*unenägude läbi*... — vt. 1.17 lõpp koos märkusega. ...*ükskõiksed pole.* — Viitab stoikute «ükskõiksetele asjadele», vt. märk. 2.11 juurde.

9.28 *Üles, alla*... — vrd. 4.46 («...ja vastupidi», Herakleitos, fr. B76), 6.17 ja Herakleitos, fr. B60: «Tee üles ja alla on üks ja seesama.» ...*igavikust igavikku*... — vrd. pütagoorlane Philolaos, B21 D.-K; (fr. ei peeta ehtsaks); Platon, «Timaios», 37—38c; Aristoteles, «Taevast», 279a22 jj.; 283b jj.; Cicero, «Vestlused Tusculumis», 5.70; Pseudo-Aristoteles, «Maailmast», 397a11; Varro, «Ladina keelest», 6.11 (SVF, 2.163); Chrysippos tõlgendab sõna «igavik», vkr. *aiōn*, kui alati olev *aei on.* ...*vastavalt järgnevusele*... — vrd. 12.14; vt. märk. 3.11 juurde. *Ja mis on milles?* — Tõlge järgib käsikirja. Tavaliselt parandatakse teravmeelselt ja suhteliselt väikeste muu-

datustega lugemiks, mida võiks tõlkida «Ja milleks pingutad?», seda nii siin kui ka ülestähenduses 10.31. Ent kahtlust äratab see, et väljend esineb kaks korda (ka keeleliselt ootaks parandatud variandi puhul sõna «siis», vrd. 9.39: «Mis sind siis häirib?»). Võib-olla tuleks seda mõista ligilähedaselt «Ja mis siis?», «Ja mis see sinusse puutub?» vms. tähenduses; pealegi pole ju välistatud, et tegemist on kirjutaja individuaalse keelendiga. ...*või ameerid.* — Tõlge järgib käsikirja. Kui näha eelneva alternatiivi teises liikmes (ühekordne, s. o. kõige alguses olev püüdlus, millest paratamatult tuleneb kõik edaspidine) vihjet Demokritose õpetusele paratamatusest (muidugi kirjutaja ja tema ajastu retseptsioonis), siis on loomulik, et sellele järgnevad Demokritose «jagamatute» kaks liiki, füüsikalised ja matemaatilised elemendid — aatomid ja ameerid («osatud», Demokritos, fr. 106—124 Lurje, koos märkustega; vrd. Epiktetos, fr. 1 Schenkl), seejärel aga juba, jumalale vastandatuna, sisuliselt jumalat välistavate epikuurlaste «sihipäratus». Theileri konjektuuri järgi: «see on ju mingil viisil mõttetu, kui on aatomid ja ameerid»; Dalfen: «On ju... kas aatomid või saatus.» Kui aga pidada silmas, et «vastavalt järgnevusele» seoses mõistuslikkuse ja ettehooldega on stoikulegi vastuvõetav (vrd. 7.75), siis jääb võimalus oletada, et aatomeid ja ameere pole kasutatud mitte terminoloogilises (ja seega negatiivses), vaid «algmete» tähenduses (vrd. 7.50: algmed seoses aatomite sihipäratusega), lihtsalt väiksemaid materiaalseid algosakesi tähistavana, ning alternatiiviks osutub üksnes «jumal või sihipäratus» (vrd. 9.9).

9.29 ...*tormlev vool*... — vrd. 2.12; 4.48; 5.10 ja 23. *Ära looda Platoni riigile*... — vrd. SHA, 4.27.7: «Tal oli alati suus Platoni sentents: riigid õitseksid, kui kas valitseksid filosoofid või valitsejad filosofeeriksid», vt. Platon, «Riik», 473d, vrd. «Kirjad», 7.326a jj. Epiktetos aga kõneleb irooniliselt Rooma naistest, kel on alati käes Platoni «Riik», sest selles väidetakse, et naised peavad olema ühised (fr. 15 Schenkl). ...*ära pea sedagi millekski väheseks.* — Tõlge *T* järgi; *A* järgi: «pea sedagi millekski väheseks» (aktsepteerib Dalfen). Ka viimane on stoitsistlikust aspektist õigustatav: ei tohi lasta end edust pimestada, sest seegi on sisuliselt «ükskõikne asi» (märk. 2.11 juurde), kuid tundub siiski stoiku aktiivse eluhoiaku jaoks liialt resigneerununa. ...*põhilauseid*... — vt. märk. 1.9 juurde. ...*orjus.* — Võib mõista ka nii, et hädaldajaid ja teesklejaid orjatakse; vrd. 8.3 koos märkusega. *Alexandros* Suur (356—323), Makedoonia kuningas; *Philippos* II (383/2—336) — eelmise isa; *Demetrios Phaleronist* (u. 350—283) — makedoonia-

meelne Ateena riigimees ja filosoof, aastail 317—307 oli Ateena valitsejaks.

9.32 ...*igavikule, milles ise elad*... — tõlge järgib käsikirja, konjektuurse lugemi järgi (Theiler, Dalfen): «igavesele (v. lõputule) igavikule».

9.33 ...*saab võrdseks*... — vrd. 2.14.

9.35 *Kaotus*... — nagu eesti keeleski «kellegi kaotus», s. o. surm; kaotus — muundumine: originaalis on sõnamäng *apobolē — metabolē.*

9.36 Vrd. 10.7. Ülestähendus on küünikutele omases «väärtuste ümberhindamise» (vt. Diogenes Laërtios, 6.20 ja 71) laadis nagu ka 6.13; 8.24; 10.18; 11.2; vrd. ka 8.3 (märkusega); 9.29; 10.19; 12.27 (märkusega). Künitsistlikke motiive ja otsesõnalisust (vt. 11.6) leidub veel märkmeis 2.15; 4.48 ja 51; 5.28; 6.47; 7.36; 8.37; 10.32; 11.6.

9.38 ...*on halbus seal*... — vt. 9.4. ...*võib-olla ei eksinudki.* — Vt. 11.18 (5) («tagamõttega»).

9.39 *Ütled sisimale juhtijale*... — tõlge käsikirja järgi; ka soovitatud konjektuurid «ütle», «miks sa ei ütle» näivad andvat mõtte üksnes iroonilises intonatsioonis.

9.40 ...*mitte aga seda, et miski selline poleks olemas või oleks?* — Vrd. Platon, «Phaidros», 279c; Seneca, «Kirjad», 10.4: «Mida varem palusid, usalda jumalate hooleks, ise aga palu uuesti ja teisiti: head mõistust ja hingelist tervist ning alles seejärel kehalist.» ...*ükskõiksusetu*... — s. o. ükskõiksete asjade suhtes, vt. märk. 2.11 juurde.

9.41 *Epikuros* — fr. 191 Usener; vrd. Seneca, «Kirjad», 66.47. ...*loodusetundjal võhikuga*... — tõlge järgib käsikirja. Konjektuurse lugemi järgi (Theiler, Dalfen): «võhiku ja loodust mitte tundva inimesega». ...*mille läbi toimub.* — Tõlge käsikirjalise lugemi järgi. Konjektuurse lugemi järgi tuleks tõlkida «seda vahendit, mille läbi (s. o. abil) tegutsed», mistõttu nii Theiler kui ka Dalfen on lause eraldanud omaette märkmeks, ent käsikirjalist lugemit aktsepteerides on lause raskusteta seostatav ülestähenduse algusega; vkr. *organon* võib tähistada nii vahendit, tööriista kui ka kehaelundit, organit.

9.42 ...*reetlikkuse või tänamatuse tõttu.* — Ülestähendust on seostatud süüria asevalitseja Avidius Cassiuse ülestõusuga 175. a., kes kas levitades, kasutades või siis uskudes kuuldust Marcus Aureliuse surmast kuulutas end keisriks ja kelle ta oma lähikondlased tapsid, kui olid teada saanud, et Marcus Aurelius on elus ja koos sõjaväega mässajatele vastu astub (SHA, 6.1.7 järgi nimetanud Avidius Cassius Marcus Aureliust «filosofeerivaks vanaeideks»). Selle sündmusega on püütud

seostada ka ületähendust 9.38. Vrd. Cassius Dio, «Rooma ajalugu», 1.24.2 ja 26.2 jj. ...*ei teinud seda lõplikult.* — Vt. märk. 3.8 juurde; vrd. 5.6; 7.13 ja 73; 11.1; 6.30. ...*keskmisis asjus*... — vt. märk. 2.11 juurde. ...*on temale kuuluva saanud.* — Vrd. 4.49; 7.55 (lõpp); 8.32; 11.1 (algus).

Kümnes raamat

10.1 ...*rahulduvat*... — tõlge *A* järgi; *T*: «ilmajäämiseks valmit». ...*et kõik on sul käes*... — tõlge järgib käsikirja. *A* järgi järgneb sellele «ja kõik on jumalate käest». Sageli aktsepteeritakse (ka Theiler, Dalfen) konjektuurne ümberpaigutus: «et kõik on sul jumalate käest ja kõik on sul hästi ja on ka edaspidi hästi».

10.2 ...*sinu kui mõistusega olendi loomus.* — Vrd. astendust ülestähendustes 3.6 ja 8.41 ning märk. 4.27 juurde. ...*riigis osalev*... — vt. märk. 4.24 juurde.

10.3 ...*sest sind hävitades ta kaob.* — Tõlge *T* järgi; *A*: «sest sina kaod varem». Vrd. 5.18; 7.33 märkusega; 7.64. ...*kohane.* — Vt. märk. 3.1 juurde.

10.4 ...*isegi mitte iseennast* — Vt. 8.17; 12.12; 8.55 ja 56.

10.6 ...*loodused.* — Loodused=loomused (vrd. 2.16; 12.30), tõlge *T* järgi; *A* (ka Theiler, Dalfen): «loodus». Farquharsoni oletuse järgi peaks sellele järgnema «Kui loodus, siis...». ...*kodusussuhtes*... — vt. märk. 3.9 juurde. ...*samasuguste osadega.* — S. o. inimestega. ...*mitte mingi väline põhjus*... — vrd. 5.8 ja 22; 6.45 ja 54; 9.39; 10.33. Stoikute järgi on olemas üksnes maailm ja tühjus, põhjuslik alge on maailmaga ühtne ja seega on maailm «eneseküllane» — väljastpoolt ta midagi ei vaja, ning väljaspool teda polegi midagi (vt. Chrysippos — Plutarchos, «Stoikute vasturääkivustest», 1052d; vrd. Platon, «Timaios», 33d). ...*jõudsavooluline*... — vt. märk. 2.5 juurde. ...*linn*... — vt. märk. 2.16 juurde.

10.7 ...*ütlen ma*... — Theiler välistab selle, ent vrd. ka 3.6; 4.20; 12.3. Nagu Dalfen õigesti märgib, kuulub selline väljendusviis diatriibi, suulise populaarfilosoofilise loengu või vestluse (diatriibist on kujunenud ka jutlus) stiili juurde. ...*ükskõiksusetutena*... — allusioon stoitsistlikule terminile, vt. märk. 2.11 juurde. Tõlge järgib käsikirja. Dalfen välistab tekstist «ükskõiksusetutena» (mida tavaliselt tõlgendatakse kui «erinevalt») ja tema järgi tuleks tõlkida: «ja nad on tehtud hävimiseks». Theileri tõlgenduse ja konjektuuri järgi «kui osa-

del tuleb talle võõraks saada ja ilma mingite erinevusteta (s. o. ühtmoodi — tõlk.) hävida». ...*loomulikuna*...*loodusega vastuolus*... — vkr. *pephykenai* ja *para physin* sisaldavad üht ja sedasama tüve. ...*algmete laialipudenemine*... — epikuurlaste seisukoht, vrd. 7.50; 9.39. ...*võetakse terviku mõistusesse*... — vt. märk. 5.33 juurde, vrd. 4.14 ja 21. ...*ringkäiguti tulestub*... — vt. märk. 5.13 juurde.

10.8 ...*ihu sujuvast või katkelisest liikumisest*... — s. o. naudingust või valust, vt. märk. 4.3 juurde. ...*õndsate saartele*... — mütoloogilise kujutluse järgi asusid seal õiglaste kangelaste hinged, vt. Hesiodos, «Tööd ja päevad», 166 jj. (KrKA, lk. 79); Pindaros, «Olümpia epiniikionid», 2.68 jj.; Platon, «Riik», 519c, 540b; Aristoteles, «Protreptikon», fr. 12 Walzer. ...*lahku üldse elust*... — vt. märk. 3.1 juurde. ...*ei taha mitte endi ees lipitsemist*... — vrd. Seneca, «Kirjad», 95.47. ...*et kõik mõistusega olendid nendega sarnastuksid*... — vt. märk. 4.18 juurde, vrd. ka Platon, «Riik», 613c; «Timaios», 90d; «Seadused», 716b. Vormelil oli tähtis koht uusplatoonikute filosoofias ja patristikas. Vrd. ka Aristoteles, «Protreptikon», fr. 10c Walzer; «Nikomachose eetika», 10.7. 1177b; Seneca, «Kirjad», 31.9; 48.11; 73.11; Musonius Rufus, fr. 17 p. 91 Hense; Epiktetos, 1.12.26; 2.14.42 jj. Vana stoa esindajad nimetasid tarka jumalikuks või jumalaks. Marcus Aureliust nimetab jumalatega võrdseks ta biograafia SHA, 4.18.4. ...*inimene seda, mis inimesele.* — Vrd. 5.1 ja 6.

10.9 *Näitemäng*... — mõnikord aktsepteeritakse selle asemel konjektuurne «katk»; nii ka Theiler, kes eraldab iseseisva ülestähendusena «Katk... igapäine orjamine.» Elu võrdlus näitemänguga (vrd. ka 3.8; 7.3; 10.27; 11.1 ja 6; 12.36) esines nähtavasti juba diatriibi kui kirjandusliigi rajaja ja filosoofi — küüniku Bioni (Borysthenesest e. Olbiast; 3. saj. 1. pool e. m. a.) teoseis, vrd. Teles, p. 11 ja XCVIII jj. Hense; Ariston — Diogenes Laërtios, 7.160: «Tark peab olema samasugune nagu hea näitleja, kes võib ette panna niihästi Agamemnoni kui ka Thersitese maski ja mängida mõlemat nii nagu kohane»; Cicero, «Vanadusest», 64 ja 85 (RKA, lk. 206, 211); Musonius Rufus, p. 141 Hense; Epiktetos, 4.7.13; «Käsiraamat», 17. ...*ärevus*... — vkr. sõna võib tähistada ka kartust, vt. märk. 4.19 juurde. ...*olemata looduseuurija*... — tõlge järgib konjektuuri, käsikirjaline tekst pole usaldusväärne. Käsikirjalist lugemit järgida püüdes võiks ehk tõlgendada seda järgmiselt: «mida sa looduseuurijana oled kujutlenud ja omaks võtnud / minna lasknud» (originaali sõnal võivad olla vastupidised tähendused). ...*asjaoludega toime tulla*...*vaatlemisega*

tegelda... — vrd. vaimse ja mittevaimse vooruse eristamist Diogenes Laërtiosel, 7.160 ja (Aristotelese mõjul) vaimse ja praktilise vooruse eristamist Panaitiosel, sealsamas, 7.92, fr. 108 VStr., vrd. fr. 103 — Cicero, «Kohustustest», 1.16—17; Seneca, «Kirjad», 94.95. Panaitiosel on selline jaotus seostatud hinge jaotamisega mõistuslikuks ja püüdlevaks osaks, vt. märk. 3.6 juurde. «Vaatlusliku» või «vaimse» elu all ei mõistnud antiikfilosoofid mitte passiivset mõtlust, vaid aktiivset vaimset tööd, tunnetuslikku tegevust, mil on väärtus kõigi inimeste suhtes. ...*mis see on oma olluse poolest* jne. — vrd. 3.11; 9.25; Marcus Aureliuse kaasaegse, platonist Albinose «Sissejuhatus Platoni põhilauseisse» (Platon, ed. Hermann, 6.161): nähes inimese elu jumalaga sarnastumises (märk. 10.9 juurde), pidas Albinos loodusteadusliku uurimise sihiks «õppida tundma, mis on igaühe loomus ja milline olend on inimene ja milline koht on tal maailmas» (vrd. ka märk. 8.52 juurde).

10.10 ...*sarmaadid*... — iraani keeli kõnelevate rändhõimude nimetus, nende vastu sõdis Marcus Aurelius alat. 174. a. Vrd. ka Seneca, «Kirjad», 95.30 jj.

10.11 ...*selles mis ta ise teeb*..., *muus aga, mis juhtub*... — vrd. Panaitiose üht sihivormelit, fr. 101 VStr. (Cicero, «Kohustustest», 3.13): see, mida stoikud nimetavad ülimaks hüveks, s. o. eluks üksmeeles loodusega, see tähendab «olla alati loodusega kooskõlas, muud aga, mis on loodusega vastavuses, valida vaid siis, kui see pole loodusega vastuolus». ...*sammudes otseteed järgida jumalat.* — Teine võimalik tõlgendus: järgida jumalat, kes sammub otseteed; vt. märk. 5.3 juurde.

10.12 ...*hoiduda otsustamast*... — vkr. *epehein*; *epohē* oli skeptikute tähtsaim põhimõte. ...*kuna ka ebaõnnestumine seisnegu üksnes selles.* — Tõlge järgib käsikirja; sageli aktsepteeritud konjektuuri järgi (Theiler, Dalfen): «sest muidu saab ka kõrvalekaldumine olema kõrvalekaldumine sellest» (s. o. õiglusest). Mõistet «ebaõnnestumine» (originaali vastav sõna on sagedane Epiktetosel) on stoikute järgi õige kasutada üksnes selle suhtes, «mis on inimese võimuses» — eetilise hoiaku suhtes.

10.13 ...*see, kas kellegi teise läbi sündiv* jj. — Selgituseks vt. 8.56, 4.8 ja 9.4. Pole mingit põhjust järgida Dalfenit ja aktsepteerida konjektuurne lugem: «see, kui kellegi teise poolt laidetakse õiglast ja head, on ju sulle ükskõik?» ...*kõige hinnalisema osaga*... — peetakse silmas «juhtijat» e. «hinge juhtivat osa», vt. märk. 2.2 juurde. ...*heaks jumaluseks.* — Vt.

märk. 2.13 juurde. Siin mitte «mõistuse» tähenduses, vaid «juhtija» seisundi tähenduses, vrd. õnne määratlust 7.17.

10.15 *Ela nagu mäel*... — Theileri tõlgenduse järgi tähendab see üksinduses nagu Zarathustra, keda mainib Dion Chrysostomos, 36.40, ning on kirjutatud Roomas. Pigem küll Rooma künkaist eemal, kusagil tasandikul, — s. o. ela siin nagu Palatinusel. Dalfeni poolt aktsepteeritud konjektuuri järgi: «Ela nagu sõjakäigul». — ...*ühes linnas.* — Vt. märk. 2.16 juurde. ...*parem kui nii elada.* — Vrd. 10.32 koos märkusega; Platon, «Kriton», 48b.

10.21 *Ja vihma tahab Maa*... — tsitaat Euripidese järgi, fr. 898. 7, 9 Nauck[2]. Euripidesel järgneb sellele: «sest kuiv tema pinnas on / ja põua tõttu viljatu, vajab niiskust ta; / ka kõrge Taevas tahab, täitunud vihmaga / ja Aphrodite sunnil, Maa peale heita end.» «Tahab» — orig. «armastab», vrd. *amor fati.*

10.23 ...*või kus tahes.* — Vrd. 4.3 algust. ...*mis on Platonil* — «Theaitetos», 174de: «Türanni või kuningat, keda ülistatakse, peab ta (s. o. filosoof — tõlk.) üheks neist karjastest, näiteks sea-, lamba- või lehmakarjaseks, keda kiidetakse rikkaliku lüpsi eest, üksnes selle vahega, et esimesel on oma karja raskem ja ohtlikum karjatada ja lüpsta; seejuures aga on paratamatu, et selline karjus, kes on rajanud mäele müüriga kindlustatud karjatara, on vaba aja puudumise tõttu mitte vähem matslik ja harimatu kui muud karjused.»

10.24 ...*selles toimuvate muutustega.* — Vt. märk. 3.7 juurde (lõpp), vrd. 5.26.

10.25 ...*tunneb hirmu millegi sellise tõttu, mis tahab juhtunud olla*... — tõlge järgib käsikirja; ammuse ja üldiselt aktsepteeritud konjektuuri järgi: «...või tunneb hirmu, ei taha, et miski oleks juhtunud, juhtuks või tulevikus juhtuks, — miski sellest, mis on korraldatud...». ...*seadus, seades*... — vt. märk. 4.4 juurde; vkr. *nomos* ja *nemōn* on ühetüvelised.

10.26 ...*on sündinud*... — tõlge *T* järgi; *A*: «sünnib». ...*tõmbab maa poole*...*kannab ülespoole*... — vrd. 12.30; 9.9; märk. 4.27 juurde. ...*mitte silmadega*... — vt. märk. 3.15 juurde.

10.27 *Hadrianus* — vt. 4.33; *Antoninus* — vt. 1.16; *Philippos*, *Alexandros* — vt. 9.29; *Kroisos* — Lüüdia kuningas u. 560—546, tuntud oma rikkuse ja muutliku saatuse poolest.

10.28 ...*meie seotuse pärast.* — Vrd. Epiktetos, 1.14.2 jj.: «Kuidas, kas siis sulle ei näi, et kõiksus on ühtne?... Kas siis sulle ei näi, et maapealsed asjad tunnevad taevastega kaasa?... Taimed ja meie kehad on tervikuga niivõrd seotud

ja tunnevad sellega kaasa, ning kas meie hinged pole seda veelgi rohkem? Meie hinged on jumalaga tihedalt seotud ja kokkupuutuvad, sest on nad ju tema osakesed ja killud, ning kas ei tunne jumal nende igat liigutust, kuivõrd see on talle kodune ja omane?» ...*järgida aga on kõigile paratamatu.* — Vrd. märk. 5.8 juurde; 6.24; 8.45; 10.14; 10.21; 10.25; Hippolytos, «Philosophumena», 2.1 (Dox. Gr. 571; SVF, 2.975): inimest võrreldakse koeraga, kes on seotud vankri külge ja tahes või tahtmata peab sellele järgnema — kas siis vabalt jooksma, kuhu teda juhitakse, või järel lohisema; vrd. ka Kleanthese värsse, mida tsiteerivad nii Epiktetos, «Käsiraamat», 53 kui ka Seneca, «Kirjad», 107.10 (SVF, 1.527), kust pärinebki tuntud rida *ducunt volentem fata, nolentem trahunt.*

10.31 *Satyron* jt. — kes nimetatud isikud olid, pole teada, ehkki neid mitmeti on püütud identifitseerida. ...*kus nad on?* — Tuntud motiivi *ubi sunt qui ante nos* juurde vrd. 4.32; 6.47; 7.58; 8.25; 12.27; Pseudo-Plutarchos, «Lohutus Apollonioselee», 110d. *Ja mis on milles?* — Vt. märk. 9.28 juurde. ...*teeb sellest leegi ja sära.* — Vrd. 4.1; 7.68; Seneca, «Kirjad», 66.8.

10.32 ...*pole lihtne*... — vt. märk. 3.16 juurde. ...*otsusta mitte enam elada*... — vt. märk. 3.1 juurde, vrd. 10.15. Vrd. ka küünik Diogenese radikaalset seisukohta, Diogenes Laërtios, 6.24 (vrd. Aelianus, «Mitmesugused lood», 10.11): «Eluks on vaja kas mõistust või silmust.» Veidi teistsugune tõlgendus on võimalik seoses ülestähendusega 7.56 Theileri interpretatsioonis (vt. märk.). ...*mõistus ei vali*... — allusioon stoitsistlikule terminile, vt. märk. 2.5 juurde.

10.33 *Silindrile*... — seda näidet kasutas Chrysippos, illustreerides oma käsitust saatusest (vt. SVF, 2.1000; 974). Silindri liikumise iseloom on ette määratud tema vormiga — tema loomusega. Võime veereda määrab ette silindri saatuse ja on tema liikumise peamiseks põhjuseks, kui teda miski ei takista ja kui vahetu põhjus paneb ta liikuma. ...*nagu tuli üles*... — samasugust võrdlust kasutab Seneca, «Kirjad», 39.3. ...*saab ka kannataja ise halvemaks.* — Vrd. 4.8; 9.42; Seneca, «Kirjad» 85.30 jj. ...*ega kodanikku.* — Vrd. 6.44 (lõpp).

10.34 ...*hammustada saanud*... — enne Theilerit ja Dalfenit asendati see enamasti konjektuursete lugemitega, ent samasugust metafoori on kasutanud ka Platon, «Pidusöök», 218a ja Seneca, «Kirjad», 94.41 (vrd. 94.42 jj. ja 28 jj. sententside ja värsside psühholoogilisest ja kasvatuslikust mõjust). *«Lehti ju tuul...»* — Homeros, «Ilias», 6.147 ja 149. *«kui jälle on käes kevadpäevad»* — Homeros, «Ilias», 6.148 (A. Annisti tõlkes). Värsse 145—149 on lohutusliku sihiga tsiteerinud

Pseudo-Plutarchos, «Lohutus Apollonioselee», 104e, vrd. Seneca, «Kirjad», 104.11. ...*loob mets oma ainest*... — originaalis: loob *hylē* 'mets, mateeria'; silmas pidades selle sõna filosoofilist kasutust, on ilmne, et stoik näeb Homerose passuses kosmoloogilist sisu.

10.36 *Lõpuks ometi puhkame*... — tõlge *A* järgi; *T*: «puhkan».

10.38 ...*tema on kõnejõud*... — tõlge püüab mõtestada käsikirjalist lugemit; Dalfen peab teksti rikutuks, Theiler asendab «kõndimine», viidates Senecale, «Kirjad», 113.23: «Ka Kleanthes ja Chrysippos polnud ühel nõul selles, mis on kõndimine. Kleanthes ütleb, et see on hingus, mis saadetakse sisima juhtija poolt jalgadesse, Chrysippos aga, et see on sisim juhtija ise.» Stoikute väljenduse järgi «juhtija» ongi inimese elu, aisting ja püüdlus (vt. SVF, 2.821). Kujutluse juurde, mille järgi hing või mõistus on tõeline inimene ise, ta «mina», vrd. Platon, «Riik», 443d; «Seadused», 959b; Aristoteles, «Protreptikon», fr. 6 Walzer; «Nikomachose eetika», 9.4.1166a; 9.8.1168b; 10.7.1178a; Pseudo-Platon, «Axiochos», 365e; Cicero, «Vestlused Tusculumis», 1.52; «Riigist», 6.26; Seneca, «Kirjad», 65.22; 92.1 jj; Epiktetos, 3.1.40. ...*anumataolist*... — vt. märk. 3.3 juurde.

Üheteistkümnes raamat

11.1 ...*lõikab ise*... — vrd. 6.8; 7.13 ja 74; 9.42 (lõpp); Epiktetos, 1.17; 1.19.11: «Sellisena on inimene sündinud: kõike teeb ta iseenda pärast.» ...*mittetäielikuks*... — vrd. 3.8 märkusega. ...*tühjuse selle ümber*... — vt. märk. 2.3 juurde. ...*terviku ringkäigulise taastuleku*... — vt. märk. 5.13 juurde. ...*ei näe midagi enneolematut*... — sagedane lohutuslik argument, vrd. näit. 7.1 ja 49; Lucretius, «Asjade loomusest», 3.945; Cicero, «Vestlused Tusculumis», 4.37 jj.; Seneca, «Lohutuseks Marciale», 25 jj.; «Kirjad», 93.9. ...*õige mõistus*... — vt. märk. 1.15 juurde.

11.2 ...*vooruse ja sellest tuleneva*... — stoitsistlik hüve definitsioon, vt. Diogenes Laërtios, 7.94 jj.; Seneca, «Kirjad», 76.16. «Välja arvatud» — s. t. et hüve ei koosne üksikutest osadest, vaid on terviklik, ühtne (vt. Seneca, «Kirjad», 102.7 — SVF, 3.160).

11.3 ...*või alles jääda.* — Vt. märk. 5.33 juurde. ...*nagu kristlased*... — mõned (ka Dalfen) on pidanud glossiks, tuues argumendiks ka kohmaka seostatuse (mida tõlge püüab edasi

anda: peaks olema «nagu kristlastel»), ent see on märkuste stiilile omane ja ka muud põhjendid pole veenvad. Tõenäoliselt peab Marcus Aurelius silmas kristlaste keeldumist täita ametlikke kultusenõudeid ja seoses sellega nende valmisolekut surmaks. Võimude suhtumise ja vastava juriidilise protseduuri kohta vt. Plinius Noorem, «Kirjad», 10.96 ja 97 — RKA, lk. 447-8. Mittekristlaste seisukohalt olid kristlased jumalaeitajad ja jumalatud — ateistid — ning neile heideti ette iseteadlikku sallimatust, sõgedat kangekaelsust ja ühiskonnavõõrast separatismi. Marcus Aureliuse ajal, seoses pikaldase katku, sõdade ja majanduslike raskustega, äratas kristlaste käitumine suuremat meelepaha ja põhjustas kohati nende suuremat tagakiusamist. Stoiku seisukohalt oli hukkamõistetav mõistusvastane, s. t. mõistuspäraselt põhjendamatu ja «kirest» haaratud käitumine, vrd. näit. Plinius Noorem, «Kirjad», 1.22.10; Seneca, «Kirjad», 30.12 ja eriti 76.20; Epiktetos («galilealastest»), 4.7.6. Marcus Aureliuse märkmeist arvatakse kristlastele vihjavat veel 3.16 (vt. märkust); 7.68; 8.48; 8.51.

11.5 ...*kunst*... — vt. märk. 4.2 juurde ja Sextus Empiricus, 11.178: kriitika stoitsistliku elukunsti pihta. ...*sündida hästi*... — tõlge käsikirja järgi, konjektuurne lugem on «sündida teisiti».

11.6 ...*suuremal laval.* — S. o. elus, vt. märk. 10.9 juurde. *«Oi sind, Kithairon»* — Vrd. ka Epiktetos, 1.24.16; Sophokles, «Kuningas Oidipus», 1391 jj.: «Oi sind, Kithairon, miks mu vastu võtsid küll. / Miks hukka mind ei saatnud siis sa otsemaid, / kui keegi veel ei teadnud, kuis ma sündisin!» (tõlk. A. Kaalep ja Ü. Torpats). *Kithairon* oli mägi, millel karjane, selle asemel et Oidipust imikuna tappa, andis ta üle teisele karjasele. Järgnevate värsside juurde vrd. 7.41, 38 ja 40 koos märkustega. *Diogenes* — vt. märk. 8.3 juurde; vrd. Diogenes Laërtios, 6.26 ja tema teostest sealsamas, 7.38 ja 80; siinne passus aga osutab pigem künitsistliku otsesõnalisuse seosele vana komöödiaga, mitte sellele, et Diogenes ise komöödiaid kirjutas. *Pärast oli mingi*... — tõlge järgib käsikirja. Enamasti aktsepteeritavate konjektuuride järgi: «Pärast teda oli keskmine komöödia ja lõpuks uus, mis vähehaaval jäljendusliku osavuse taotlusse mandus — milleks need üle võeti, seda pane tähele» (Dalfen oma tekstis järgib konjektuuri, mis välistab kolm viimast sõna ning muudab lause küsilauseks).

11.8 *Oks* jne. — vrd. Paulus, «Roomlastele», 11.19 jj. ...*uuesti olla terviku kaasmoodustajaks.* — Vrd. 8.34. ...*mitte ühiseid põhilauseid omada.* — Vrd. 9.3.

11.9 ...*õige mõistusega*... — vt. märk. 1.15 juurde.

11.10 *Ei ole ükski loodus kunstist halvem*... — on oletatud, et tegemist on tsitaadiga, Theileri arvates Menandroselt. Pakutud on ka konjektuuri, mille järgi tõlge on «Ei ole loodus ühestki kunstist halvem.» ...*kunstid jäljendavad loodusi.* — Mitte niivõrd sellega, et jäljendavad looduses olevaid üksikloomusi, vaid sellega, et jäljendavad looduse loovat tegevust, s. o. loovad ka ise. ...*halvemad paremate pärast*... — vrd. 5.16. ...*sealt ka õigluse tekkimine*... — s. t.: õiglus eksisteerib looduspäraselt — tegemist on loodusõiguse kontseptsiooniga (vt. SVF, 3.326, 343). ...*sellest*... *ülejäänud voorused.* — Vrd. Theognis, «Eleegiad», 147; Platon, «Seadused», 630c; Aristoteles, «Nikomachose eetika», 5.2.1129b. ...*keskmiste asjade*... — vt. märk. 2.11 juurde ja 7.31 koos märkusega. ...*kaalutlematud*... — vt. märk. 3.9 juurde. ...*kõigutatavad*... — vt. märk. 5.10 juurde.

11.11 *Kui juba kord asjad*... — tõlge järgib käsikirja; tavaliselt aktsepteeritud konjektuuri järgi: «Asjad ise...; niisiis viibigu...». Erinevalt skeptikuist, kes pidasid õigeks hoiduda otsustustest kõige suhtes, mis on seotud arvamusega, tunnistasid stoikud hea ja halva, s. t. vooruse ja pahe objektiivset olemasolu. Verbipaar «taga ajama — põgenema» (vt. märk. 3.7 juurde) käib siin ükskõiksete asjade kohta (vt. märk. 2.11 juurde).

11.12 ...*omakujuline*... — tõlge käsikirja järgi. Theiler aktsepteerib konjektuurse lugemi «särakujuline (v. helendav)» ja seostab selle sõna Poseidoniosega. Seda Galenose kaudu, kes räägib psüühilisest hingusest ja nägemishingusest, mida nimetab «valgusekujuliseks (e. valgustavaks)» («Hippokratese ja Platoni seisukohtadest», 644.2 ja 625.9 Müller). Viimast sõna on kasutanud Poseidonios (fr. 85 E.-K.=Sextus Empiricus, 7.93; vrd. ka Philon, «Komment. 2. Moosese raamatu juurde», 2.80: «hing — enim valgusekujuline»). Selles seoses tuleks tõlkida: «Hingekera on särakujuline (s. o. helendav) siis, kui ta...» Vrd. aga 8.41 ja 12.3: Marcus Aureliuse käsituses hing saab keraks (s. o. kõige täiuslikuma kujuga kehaks) alles siis, kui saab eneseküllaseks ja kirgedest vabaks. ...*välja ei sirutu* jj. — Theiler asendab *A* lugemi «seemet ei külva» (*T*-s on verb vahele jäetud) konjektuuriga «üles sirutuma» (esineb stoitsistlikes naudingumääratlustes) ning oletab, et neli verbi väljendavad nelja stoitsistlikku põhikirge, mis tekivad siis, kui arvatakse, et miski, mis pole ei halb ega hea, seda siiski on. Stoitsistlike definitsioonide järgi on himu millegi hüvena näiva mõistuspäratu soovimine; hirm — mõistuspäratu eemalehoidumine näivast halvast või selle mõistuspäratu ootamine;

nauding — mõistuspäratu erutumine (üles sirutumine) millegi tõttu, mis hüvena näib; ängistus — mõistuspäratu hingeline surutus selle tõttu, mis näib halvana või selle äsjase olemasolu tõttu. Muidugi võib naudingut väljendada ka käsikirjaline verb, vrd. 4.36.

11.13 *Vaadaku ise.* — Vrd. 5.25; 8.49; Epiktetos, 3.18.19. *Phokion* (397—317), hüüdnimega Aus — Ateena poliitikategelane. On raske otsustada, mida Marcus Aurelius silmas peab. Aelianus jutustab loo sellest, kuidas surma mõistetud Phokion palus oma pojale edasi öelda, et too isa surma pärast ateenlaste peale viha ei kannaks («Mitmesugused lood», 12.49). Musonius Rufus aga räägib sellest, kuidas Phokion ütles oma naise teotajale, kes tema juurde vabandama tuli: «Minu naine pole sinu läbi midagi kannatanud, võib-olla oli see keegi teine, nii et minu ees pole vaja vabandada» (fr. 10 Hense); viimasel juhul võiks oletada ka kirjutaja isiklike assotsiatsioonide olemasolu (vt. märk. 1.17 juurde).

11.15 *...see ilmneb kohe...* — tõlge käsikirja järgi; üldiselt aktsepteeritud konjektuuri järgi: «see ilmneb ise». *...hundisõprusest...* — kõnekäänuline väljend, s. t. näiv, vastastikku pahatahtlik sõprus; vrd. Platon, «Kirjad», 3.318e.

11.16 *Aga kõige paremal viisil...* — tõlge käsikirja järgi, sageli aktsepteeritud konjektuuride järgi näit. «Peab elama parimal viisil...» (Dalfen) või «Parimal viisil läbi elada...» (Theiler), ent vt. märk. 3.10 juurde ja vrd. ka 6.22. *...ükskõikne...* — vt. märk. 2.11 juurde, vrd. 7.31 koos märkusega. *...selleks, et see kõige paremini läheks.* — Tõlge *T* järgi; *A*: «selleks, et see teisiti läheks» (see lugem on ka Dalfenil, kes seda lauset koos eelneva lõpuga, alates sõnadest «ja et see...» glossiks peab). Theileri poolt aktsepteeritud konjektuuri järgi: «Mis siis on selles veel muud, mis oleks raske?»

11.18 *Ja...* — Theiler välistab selle sõna tekstist, ent vt. märk. 3.10 juurde. Ühe teravmeelse konjektuuri järgi tähendab vkr. *kai* siin lühendina *kephalaia i*, s. t. kümme peatükki või põhipunkti. *...suhe nendega* — vt. 10.6; 8.27; 6.50; 8.43; 9.11; märk. 3.9 juurde («kodusus»). *...üksteise pärast* — vrd. 8.56 ja 59. *...nagu jäär või sõnn oma karjale.* — Vrd. Homeros, «Ilias», 2.477 jj.; Cicero, «Hea ja kurja piiridest», 3.66 (SVF, 3.342); Epiktetos, 1.2.30; 3.1.22. *...aatomid...loodus* — vrd. 4.3 ja 27; 8.17; 9.28 ja 39; 10.6. *...halvemad paremate pärast* jj. — vrd. 2.1; 5.16. *...ja nii edasi* — vrd. 3.4 (lõpp); 10.13; 7.34; 10.19. *...pimestatusega* — vrd. 6.13; 9.29. *...teadmatusest.* — Vt. 7.63; 2.1 ja 13; 7.22. *...väärtuse järgi.* — Vt. märk. 1.16 juurde. *...ka ise paljus eksid* — vrd. 10.30. *...soodumus*

— vt. 1.17 algus. *...palju toimub tagamõttega.* — Vt. 6.42 koos märkusega. *...õige pea oleme kõik kangestunud.* — Vrd. 4.3, 6 ja 48; 7.22. *...nende sisimais juhtijais* — vt. 9.4. *...meie arvamused.* — Vrd. 7.16; 8.40; 9.13; 11.11 ja 16. *...kaota arvamus* — vrd. 4.7. *...pole inetu.* — Vt. märk. 2.1 juurde ja 4.8. *...saad röövliks* — vt. 10.10. *...raskem...on see* jj. — analoogiliselt arutleb Sextus Empiricus, 11. 159—160. *...ümber õpetad* — vrd. 5.28; 6.27 ja 50; 8.59; 9.11; 10.4; 11.13. *...sina kannatad kahju* — vt. 4.8 ja 9.4. *...ka mesilased* jj. *...karjadena elavad.* — Vrd. 6.54; 9.9; Platon, «Phaidon», 82b; Cicero, «Hea ja kurja piiridest», 3.19.63 (SVF, 3.369); Musonius Rufus, fr. 14 Hense; Epiktetos, 3.22.99; 4.1.85. *...olgu käepärast* — vt. märk. 3.13 juurde. *...kirgedest vabale* — vt. märk. 1.9 juurde. *...alla andnud.* — Vt. 11.9 (lõpp). *Muusade juhtijalt* — s. t. Apollonilt. *...mitte arvata, et halvad eksivad...* — tõlge käsikirja järgi; konjektuuri järgi, mis selle stiilikonaruse tasaseks silub: «arvata, et halvad ei eksi». Vrd. 4.6; 5.17; 7.71; 12.16.

11.19 *...muudatustest...* — vt. märk. 3.7 (lõpp). Võimalik, et peetakse silmas nelja põhipahet: argust, mõistmatust, õiglusetust, kõlvatust, mida vastupidiselt voorustele (vt. definitsioone märkuses 3.6 juurde) määratleti kui teadmatust. *...lihavate naudingute...* — tõlge *T* järgi; *A* (ja Dalfen): «lihavate plaanide».

11.20 *...hingus...* — vt. märk. 2.2 juurde. *...märku antakse.* — Vrd. 3.5 koos märkusega. *...ühiskonnakohase käitumise...õiguslikud teod.* — Vana stoa filosoofid määratlesid ühiskonnakohast käitumist õigluse alaliigina (SVF, 3.264). Chrysippose järgi on iga «õigne tegu» (vt. märk. 3.1 juurde) ühtlasi ka «õiguslik tegu» (SVF, 3.297). Marcus Aurelius aga mõistab ühiskonnakohast käitumist üldisemas plaanis, stoitsistliku kosmopolitismi seisukohalt (vt. märk. 2.16 juurde).

11.21 *...kõik ta teod samasugused* jj. — vrd. Seneca, «Kirjad», 20.2: «Filosoofia õpetab tegema, mitte rääkima, ning nõuab, et igaüks elaks tema seaduse järgi, et elu sõnadest lahku ei läheks ja et elu ise oleks ühtne, ilma vastakate tegude lahkhelita.»

11.22 Vrd. 7.3; vt. Aisopos, 297 Helm (314 Hausr.-Hunger); Babrius, 108; Horatius, «Satiirid», 2.6.80 jj. — RKA, lk. 340—341.

11.23 Vt. Platon, «Phaidon», 77e; vrd. «Kriton», 46c; Epiktetos, 2.1.14 jj.; 3.22.106; Seneca, «Kirjad», 85.26.

11.24 Dalfen peab võimalikuks, et see pärineb stoik Persaiose «Lakedaimoni riigikorrast» (SVF, 1.454).

11.25 Teiste allikate järgi ei kutsunud Sokratest enda juurde mitte Makedoonia kuningas Perdikkas (valitses u. 450/40—413), vaid ta poeg Archelaios (valitses 413—399).

11.26 *Ephesose* ... — viidates Senecale, «Kirjad», 11.8 on soovitatud konjektuuri «Epikurose kirjutistes»; ent võib-olla on siiski mõeldud nn. Ephesose pealiskirju, mida kirjutati amulettidele. *Ephesos* — linn Väike-Aasias.

11.28 Selle episoodi kohta pole midagi teada.

11.29 Variant tuntud vanasõnast, vrd. Aristoteles, «Poliitika», 1277 b12; Diogenes Laërtios, 1.60; Aristophanes, «Ratsanikud», 542; Platon, «Seadused», 762e.

11.30 Tundmatu päritoluga tsitaat (*fr. trag. adesp.* 304 Nauck[2]); «sõna» — vkr. *logos* tähistab nii sõna kui ka mõistust, seega siis stoikute käsituses ühe ja sama asja kaht aspekti: sõna on kõnes väljendatud mõistus. Seoses sellega ja sõnaga «orjaks» — vt. märk. 5.9 juurde («vabadus») — on ilmne võimalus tsitaadi ümbermõtestamiseks stoitsistlikus vaimus.

11.31 Homeros, «Odüsseia», 9.413 A. Annisti tõlkes. Odysseus räägib kükloopide rumalusest, keiser peab ilmselt inimesi silmas.

11.32 Hesiodose järgi, «Tööd ja päevad», 186. Võib arvata, et autor on kõlalise sarnasuse alusel värssi teadlikult moonutanud, vrd. Hesiodos, 185 jj. (esimene värss A. Annisti tõlkes): «Varsti ka ei vanemaid enam keegi nüüd austada soovi: / sõimates vaid sõnul raskeil teotab neid kõigiti noorus.»

11.33 Selles ja järgmises kahes ülestähenduses esitatakse lühidalt Epiktetose mõtteid, vrd. Epiktetos, 3.24.86—87; 88—91 (selle juurde vrd. veel Marcus Aurelius 10.34; 7.40 ja 41); 91—93; 95 juurde võrdle Marcus Aurelius, 8.52 koos märkusega. Epiktetos, 3.24.86 jj.: «Umbes nii tuleta sinagi endale meelde, et see, keda sa armastad, on surelik, ja et sa armastad midagi, mis pole sinu oma. See on antud sulle olevikuks, mitte aga nagu miski, mida ei saaks ära võtta, ja mitte alatiseks, vaid nagu viigimari, nagu viinamarjakobar, selleks määratud aastaajal; kui aga ihaldad seda talvel, oled rumal. (87) Nii ka siis, kui ihaldad poega või sõpra, sellal kui sulle pole seda enam antud, — tea, et ihaldad talvel viigimarja. Sest nii nagu on talv viigimarja suhtes, nii on ka iga tervikult tulev katsumus selle suhtes, mis kooskõlas selle katsumusega ära võetakse. (88) Ja tulevikus, kui sa millegi üle rõõmustad, võta ette vastupidised kujutlused. Mis halba on selles, kui sa lapsele suud andes ütled: «Homme sa sured», ja nii ka sõbrale: «Homme kas sõidad sina ära või sõidan mina ning me ei näe

enam teineteist.» (89) «Kuid see on ju halb enne.» Nii on ka mõned nõidumissõnad, kuid kui nad kasu toovad, ei pööra ma sellele tähelepanu, ainult toogu kasu. Kas sa siis ei nimetagi halvaendelisteks üksnes midagi halba tähistavaid sõnu? (90) Halvaendeline sõna on «argus», halvaendeline on «vääritu», «kurbus», «ängistus», «häbitus» — need sõnad on halvaendelised. Ja neidki pole vaja karta hääldada, hoolitsusest, et nende taga olevatest asjadest hoiduda. (91) Aga sina ütled mulle, et sõna, mis tähistab üht looduse toiminguist, on halb enne? Nimeta siis seda, et viljapäid lõigatakse, samuti halvaks endeks: tähistab see ju viljapeade hukku. Ent mitte maailma hukku. Nimeta halvaks endeks ka seda, et lehed langevad, et viigimarjast saab kuivatatud viigimari ja et küpsest viinamarjast saab kuivatatud viinamari. (92) Sest need kõik on endise muundumised teiseks, mitte hukkumine, vaid teatav oma tagamõttega kord ja juhtimine. (93) Nii on ka ärasõit, ehkki see on väike muundumine, nii on ka surm, suurem muundumine, mitte praegu olevast mitteolevasse, vaid praegu mitte olevasse. (94) «Niisiis mind siis enam ei ole?» Ei ole, kuid on miski muu, mida maailm praegu vajab. Ei sündinud ju sinagi mitte siis, kui sina tahtsid, vaid siis, kui maailmal oli vaja. (95) Seepärast ilus ja hea inimene, pidades meeles, kes ta on ja kust tuli ja mispärast sündis, paneb tähele üksnes seda, kuidas täita oma kohta jumalale kuuletuvana ja alluvana.»

11.36 Vt. Epiktetos, 3.22.105. Termini «tahtevalik» kohta vt. märk. 3.6 juurde.

11.37 Epiktetos, fr. 27 Schenkl. Epiktetose filosoofia ainevaldade (*topos*) kohta vt. märk. 8.7 juurde. ...*mööndusega*... — vt. märk. 4.1 juurde. ...*väärtuse järgi*... — vt. märk. 1.16 juurde. ...*soovimisest täielikult hoiduda*... — see nõue kehtib nende jaoks, kes elukunsti, s. o. filosoofia tundmaõppimisega alles algust teevad.

11.38 ...*ütles ta.* — Epiktetos, fr. 28 Schenkl; vrd. 1.22. 17 jj. ...*olla hullumeelsed või mitte.* — Vt. märk. 5.17 juurde.

11.39 On arvatud, et see on fragment Epiktetose kaotsiläinud diatriibist, teisalt on oletatud, et see toetub diatriibile 3.22.26, mõned aga on seda pidanud fragmendiks mõnest sokrateslikust dialoogist. ...*tervete*... — vt. märk. 4.51 juurde. ...*tülitsete*... — vastav vkr. sõna tähendab filosoofilises pruugis ka millelegi loogiliselt vastu rääkimist. ...*erineval arvamusel olete*... — sama vkr. sõna tähendab ka «pole ükskõiksed», allusiooniga «ükskõiksetele asjadele» (märk. 2.11 juurde).

Kaheteistkümnes raamat

12.1 *...vagaduse ja õigluse...* — vt. märk. 4.18 juurde. *...seaduse...* — vt. märk. 4.4. juurde. *...väärtuse järgi...* — vt. märk. 1.16 juurde. *...juhtijat ja jumalikku...* — «ja» toob juurde mitte uue asja, vaid «juhtija» iseloomustuse. *...võõras oma isamaal...* — vt. märk. 4.29 juurde.

12.2 *...anumateta...* — vt. märk. 3.3 juurde. *...sinna voolanud...* — vt. märk. 2.3 juurde («kõik voolab sealt»). Uusplatonistliku varjundiga on ka sõna, mida annab edasi «kateteta», esinedes Proklosel ja ka Porphyriosel. Vt. aga ka märk 8.54 juurde. *...rõivastust* jj. — vrd. Seneca, «Kirjad», 47.16 — RKA, lk. 434 (eelviimane lõik).

12.3 *Kolm...* — vrd. 2.2 koos märkusega. *...päriselt sinu.* — Vrd. 10.38 koos märkusega. *Kui eraldad endast selle, ...muu, mida nad teevad...* — tõlge käsikirja järgi; tavaliselt aktsepteeritud konjektuuride järgi: «Seetõttu, kui eraldad endast, see tähendab, oma mõtteist selle, mida teised...». *...kaasasündinud hinguselt...* — stoitsistlik hinge definitsioon, vt. SVF, 1.137, 2.285; muidugi ei vastandatud seejuures hinge mõistusele. *...tahtevalikust sõltumatuna...* — vt. märk. 3.6 juurde. *...kõrgemale tõstetud...vabastatuna...* — originaalis on sõnad, mis hiljem on tähtsal kohal uusplatoonikute keelekasutuses, tähistades kõrgeima vaimse elu tunnust; sel puhul tuleks «vabastatuna» asemel kasutada tõlkevastet «lunastatuna». *...kirgliku kalduvuse poolt kinnitatu...* — originaalis on terminid, mida peale hilise stoa esindajate kasutasid gnostikud, uusplatoonikud ja kirikuisad. *Empedoklese...* — fr. B 27.4 ja 28.2 D.-K.; vrd. 8.41; 11.12; Horatius, «Satiirid», 2.7.86; Seneca, «Kirjad», 113.22. Sfäärilist keha peeti täiuslikemaks. Marcus Aureliuse poolt tsiteeritus on väike erinevus Empedoklese värsist, ent ka viimasele on tekstikriitilisest küljest raske ühest kuju anda. *...vaprana...* — tõlge käsikirja järgi; sageli aktsepteeritud konjektuuri järgi: «heatahtlikuna».

12.4 *...iseenda arvamust enesest* jj. ... — «arvamus» väljendab siin «südametunnistuse» funktsiooni. Vrd. Platon, «Seadused», 731e; Cicero, «Atticusele», 12.28.2; Horatius, «Läkitused», 1.16.19; Seneca, «Kirjad», 80.10; «Heategudest», 7.1.7; Plinius Noorem, «Kirjad», 3.20.8. Vt. ka 3.4 (lõpp) neist, kes «iseendilegi ei meeldi» (=kelle südametunnistus puhas ei ole) ja 2.6 koos Demokritose tsitaadiga märkuses. *...kui ära tunneb...* — tõlge *T* järgi; selle asemel on Theiler ja Dalfen aktsepteerinud konjektuuri «valjuhäälselt».

12.7 Vrd. 2.12 (algus ja lõpp); 9.32 (lõpp).

12.8 *Vaadelda põhjuslikku...* — vrd. 12.2 ja märk. 2.3 juurde (lõpp). *...kateteta...* — vt. märk. 12.3 juurde. *...suhestatust...* — vrd. 2.16; 7.4; 9.23. *...kes on ise süüdlane...* — vt. 4.18. *...ei tõkestata.* — Vt. 4.1; 5.34; 7.16. *...arvamus.* — Vrd. 2.12 ja 15; 3.9; 4.3 (lõpp); 4.39; 12.22.

12.9 *...paneb mõõga...kõrvale ja võtab uuesti üles...* — miskipärast on levinud tõlgendus «laseb mõõga kukkuda ja tapetakse» — ehkki «tapetakse» ei kutsu esile vastuväiteid, ei vasta «laseb kukkuda» originaali verbi tähendusele, ning ka mõte pole kontekstis kuigi selge. Silmas on peetud seda, et õiged põhimõtted peavad elus avalduma lakkamatult, neid ei tohi ajuti «kõrvale panna».

12.10 *...selliseid asju...* — tõlge käsikirja järgi; sageli kasutatavate konjektuuride järgi: «Nõue, asju endid...»; «Millised on asjad ise, seda...». Konjektuurid, nagu näeme, kaotavad märkuste stiili omapära. Kirjutades iseendale, pole kirjutajal vaja ilmtingimata öelda, mis asjad need on, mida ta silmas peab.

12.11 *Looduse järgimine.* — Raskusi valmistab selle lause koha määramine: mõnikord eraldatakse ta omaette ülestähenduseks (Theiler), mõnikord loetakse glossiks (Dalfen) või järgmise ülestähenduse alguseks (sel juhul on ta järel koolon).

12.12 *...tahtmatult.* — Vt. 7.63 koos märkusega.

12.13 Vt. märk. 1.15 juurde, vrd. 12.1 lõpp.

12.14 *Kas* jj. — vt. märk. 2.3 ja 3.11 juurde, vrd. 9.28 ja Seneca, «Kirjad», 16.5: «Kas seob meid saatus vääramatu seadusega või seadis jumal maailmas kõik oma tahte järgi või tõukab ja pillutab inimlikke asju korratu juhus — meid peab hoidma filosoofia. Tema julgustab meid jumalat järgima, juhust taluma. Kuid praegu pole aeg minna üle arutluse juurde, mis on meie võimuses, kas valitseb ettehoole või veab meid seotuina saatuse järgnevus või võimutseb ootamatus ja äkilisus.» Vrd. ka Marcus Aurelius, 2.17.

12.15 *...lambivalgus...* — vrd. Plutarchos, «Rooma küsimused», 281b; Luukas, 11.35 jj.

12.16 *...ise langetas enesele otsuse.* — Vt. 9.4 *...kes ei taha, et halb eksiks...* — vrd. 4.6; 3.15. *...selline soodumus...* — vrd. 11.18 (17); vt. 5.28; 6.57.

12.17 *...vankumatu...* — käsikiri on ilmselt rikutud, tõlge Dalfeni konjektuuri järgi.

12.19 *...niitepidi tõmbavad.* — Vrd. 2.2 koos märkusega.

12.20 *...suhestamata.* — S. o. sihiga.

12.22 ...*kõik on arvamus*... — vrd. 4.3 lõpp ja vt. märk. 2.15 juurde.

12.23 ...*katkestatud*... — vt. 3.8 koos märkusega; vrd. 9.21. ...*terviklus*... — vkr. *systēma*; stoitsistliku määratluse järgi Clemens Alexandrinusel (vt. SVF, 3.293) on vooruslik elu mõistuslike tegude süsteem. ...*pole inetu*... — vt. märk. 2.1 juurde.

12.24 ...*seemnest*... — tõlge järgib konjektuurset lugemit; käsikirjaline lugem võib anda mõtte: «ilmaolekust», s. t. olematusest. ...*paljusugusus*... — vkr. *polytropia*. Võimalikud on assotsiatsioonid «Odüsseiaga», 1.1: samast sõnast tuletuv omadussõna iseloomustab Odysseust kui «paljurännanut, osavat, kavalat». Sõna võib tõlgendada ka negatiivse hinnanguna: inimeste kavaldamine, muutlikkus ja lõhestatus erinevalt «lihtsusest» ja «samasugususest»; pealegi tähistab *tropē* (tõlkes «muutumine») ka pöördeid inimese hinguses, s. o. hinges. Tõlge *T* järgi; *A*: «Kolmandaks, et kui ... isiklikke asju ja seda paljusugusust silmitsed, hakkad neid põlgama ...» ...*õhus ja eetris elavaid olendeid*... — vrd. 4.21. Jumalustest neis sfäärides vt. Diogenes Laërtios, 7.151 ja 8.32; Sextus Empiricus, 9.86 jj., vrd. 9.74; Seneca, «Kirjad», 90.28. ...*ühelaadsust*... — vrd. 2.14; 4.32; 6.37 ja 46; 7.1 ja 49; 11.1.

12.26 ...*mõtlemine on jumal*... — vt. märk. 2.13 juurde; vrd. Euripides, fr. 1018 Nauck²; Aristoteles, «Protreptikon», fr. 10c Walzer; Cicero, «Vestlused Tusculumis», 1.65. ...*on sealt voolanud*. — Vrd. 12.2; 2.3 koos märkusega. ...*miski pole kellegi oma*... — vrd. Lucilius, «Satiirid», 27. 664; Lucretius, 3.971; Seneca, «Lohutuseks Polybiosele», 10.4; Epiktetos, 4.1.103. ...*kõik on arvamus*... — vt. märk. 2.15 juurde, ka 4.3 lõpp. ...*kaotab üksnes selle*. — Vrd. 2.14.

12.27 *Fabius Catullinus* — võimalik, et on identifitseeritav samanimelise konsuliga Hadrianuse ajal (130. a.), vrd. 4.50; *Lusius Lupus* — tundmatu; *Stertinius* — võimalik, et keiser Tiberiuse väejuht; *Baiae* — linnake Kampaanias, oli tuntud kui luksuslik puhkepaik; Claudius Nero *Tiberius* (42. e. m. a.—37 m. a. j.) — Rooma keiser 14—37, viimased 10 aastat elust saatis mööda põhiliselt *Capri* saarel; tema kõlvatut elu seal on värvikalt kirjeldanud Tacitus, «Annaalid», 4.67 jj.; 6.1 jj. *Velius Rufus* on tuntud ühe Fronto kirja adressaadina. ...*ükskõiksusetus*... — s. o. «ükskõiksete asjade» suhtes (märk. 2.11 juurde).

12.28 ...*on nähtavad silmalegi*... — vrd. 8.19 koos märkusega. ...*ka oma hinge* jj. — samasuguse argumendi leiame Xenophonilt, «Mälestusi Sokratesest», 4.3.14; vrd. Cicero, «Vestlused Tusculumis», 1.70; «Seadustest», 2.7.16; Pseudo-Aristoteles, «Maailmast», 6.399 b12 jj.; Minucius Felix, «Octavius», 32.4 ja 6.

12.30 ...*hingused*... — s. o. pneumavoolused, vt. märk. 2.2 ja 4.27 juurde; vt. Plutarchos, «Stoikute vasturääkivustest», 1054a (SVF, 2.449). ...*isegi nemad sisaldavad mõtlemist*... — tõlge järgib käsikirja: Marcus Aurelius peab tõenäoliselt silmas seda, et ehkki pneumavoolud ja aine on iseenesest «tajumusteta», s. t. ilma mõtlemiseta psühholoogilises tähenduses, seega ka eneseteadvuseta, on neiski mingi kõikeläbistav, kõigega segunenud ja kõike loov mõtlemine (kosmoloogilises tähenduses), s. o. maailmamõistus. Nii Theileri kui ka Dalfeni poolt aktsepteeritud konjektuuri järgi: «isegi neid hoiab koos ühendav jõud». ...*raskusjõudu*. — Vrd. 10.26; Seneca, «Jõudeajast», 5.5; Cicero, «Jumalate loomusest», 2.115. ...*tekib*... — tõlge käsikirja järgi; tavaliselt eelistatakse konjektuurset «sirutub». ...*omasugusele suunatuna*... — vrd. 8.26; 9.9 koos märkusega. ...*ühiskonnatunne*... — s. t. «üksteisega kaasa tundmine» (*sympatheia*; vt. märk. 4.27 juurde) ühiskonnas.

12.31 ...*häält kasutada, mõtiskleda*... — tegelikult «mõistuse» kaks aspekti, vt. märk. 11.30 juurde. Selline suhtumine — vt. ka 3.16: «kasutada mõtlemist juhtijana toiminguis, mis kohastena näivad ...» ja püüe «lihtsuse» poole — osutab ilmselt intellektuaalsele väsimusele, emotsionaalsele ja religioossele püüdele seesmise integreerituse poole, hingerahu tunde, mitte aktiivse vaimse tegevuse poole. Selline suhtumine on suuresti erinev näiteks Poseidoniose, stoiku ja teadlase omast, sellisest, mida on väljendanud Seneca: «Paljusid asju, mis meile on tundmatud, mõistavad tulevaste aegade inimesed, palju on hoitud aegadeks, mis veel tulevad. See oleks tühine maailm, kui temas igale inimpõlvele midagi uurida poleks» («Looduslooliised küsimused», 7.30.5). «Kõik, kes tegelesid nende asjadega enne meid, pole mitte meie isandad, vaid teejuhid. Tõde on avatud kõigile. Ta pole veel hõivatud. Palju temast on jäetud neilegi, kes alles tulevad» («Kirjad», 33.10). «Tuleb aeg, mil vaimuteravus ja pidev uurimine toovad selle, mis praegu on peidetud, päevavalgele. Tuleb aeg, mil meie järeltulijad imestavad, kuidas võisime me olla teadmatuses nii ilmsete asjade suhtes» («Looduslooliisi küsimusi», 7.25.4—5). Marcus Aureliuse häälestatus on pigem selline, nagu seda

leiame Cicerol: «Mis võib küll inimlikes püüdlustes ja niivõrd lühikeses elus näida tähtsana targale, kelle vaim on alati selline, et talle ei saa ette tulla mitte midagi äkilist, mitte midagi ootamatut, üldse mitte midagi uut» («Vestlused Tusculumis», 4.37). Muidugi on siin tegemist ka erinevate «üldiste kohtadega» (vrd. ka märk. 1.15 mainitud «imestumatuse» juurde), erinevate kirjandusliikide erinevate funktsioonidega ja traditsioonidega. Sellestsamast, mis Cicero, räägib sageli ka Seneca. Teadmiste progressi idee võib hingerahu sisendamise ja lohutuse taotlemise puhul ühe ja sellesama kirjaniku juures vahelduda suhtumisega «ei midagi uut selle päikese all». Ent sellele vaatamata osutab see, kuidas Marcus Aureliuse puhul stoitsistlik mõistusekultus peaaegu märkamatult muutub sisuliselt tundekultuseks, ühele neist muutumistest vaimu- ja tundeelus, mille tulemusena stoitsistlik filosoofia hääbus ning, sobimatuna nii religiooniks kui ka ideoloogiaks, jäi alla pealetungivale kristlusele. ...*millestki tolle seast.* — S. o. ülestähenduse alguses nimetatuist.

12.33 ...*tahtevalikust*... — vt. märk. 3.6 juurde.

12.34 ...*ka need*... — s. t. epikuurlased; vt. näit. Diogenes Laërtios, 10.124 jj.; Aulus Gellius, «Atika ööd», 2.8; Lucretius, «Asjade loomusest», 3.828—975; Seneca, «Kirjad», 92.25 jj.

12.35 ...*õige mõistusega*... — vt. märk. 1.15 juurde (lõpp). ...*üks ja seesama, kas*...*rohkem tegusid teha või vähem*... — vt. 11.1.

12.36 ...*suures linnas.* — Vt. märk. 2.16 juurde. ...*et mitte viis aastat?* — Tõlge järgib käsikirja. Tavaliselt täiendatakse konjektuurselt: «kas viis aastat või sada?» (vrd. 2.14; 9.37), «kas viis või kolm aastat?» (vrd. 9.77); või siis «kas viis aastat või viiskümmend?» Arv «viis» seostub muidugi ka allpool nimetatud vaatuste arvuga draamas, ent pole välistatud, et «viis aastat» eraldi võib piltlikult tähendada «kogu ettenähtud, täielik aeg», seostudes sõnadega *quinquennium* 'viisaastak, viie aasta pikkune tähtaeg', *quinquennalis* 'viieks aastaks valitud ametiisik' ja *lustrum*, mis tähistab kord viie aasta jooksul teostatud puhastuslikku ohvritoomist, mis oli seotud tsensuse läbiviimisega, aga ka viisaastakut üldse, viie aasta tagant korraldatud vaatemänge, finantsilist aruandeperioodi ning rendilepingu tähtaega. ...*järgida seadusi*... — nii konkreetseid kui ka üleüldist, looduse seadust (märk. 4.4 juurde). *Nii nagu komöödiandi*... — vt. märk. 10.9 juurde. ...*preetor.* — Keisririigi ajal nimetati nii ametnikke, kes pidid Roomas korda hoidma. Millises situatsioonis ja millega seoses preetor näitleja ära kutsub, pole selge. ...*kogu etendus.* — Vt. Cicero, «Vanadusest», 70 — RKA, lk. 207; Seneca, «Kirjad», 77.20: «Nagu näidend, nii ka elu: pole tähtis kui pikk ta on, vaid kui hästi ta on mängitud. Ei puutu asjasse, kus sa ta katkestad. Katkesta, kus tahad, ainult anna talle hea lõpp.» Vt. ka märk. 3.8 juurde. ...*lahke meelega.* — Vkr. *hileōs* tähistab nii heatahtlikku, heldet kui ka rõõmsat; vrd. Seneca, «Kirjad», 30.3 ja 12: hoolimata surma lähenemisest tuleb olla rahulik ja rõõmsameelne (ld. *hilaris*).

Järelsõna

Marcus Aurelius Antoninus sündis Roomas, 26. aprillil 121. a. Juba kakskümmend viis aastat oli kestnud kaasaegsete hinnangu järgi «õnnelik ajastu», mis algas sellega, et keiser Nerva (96—98) «muiste ühendamatud asjad — ainuvalitsuse ja vabaduse — kokku sobitas».[1] Eelnenud aegu — Tiberiuse, Caligula, Nero ja Domitianuse aegu — silmas pidades kirjutas ajaloolane Tacitus keiser Traianuse (98—117) valitsusaja alguses järgmist: «Me loeme, et kui Arulenus Rusticus Thrasea Paetust ja Herennius Senecio Helvidius Priscust oli ülistanud, maksis see neil pea, ja et mitte üksnes autorite, vaid ka nende raamatutega metsikusi tehti — kaelakohtu-kolleegiumile anti ülesanne suurvaimude teosed rahvakoosolekuväljakul ja foorumil põletada. Ilmselt arvati, et selles tules hävib rooma rahva hääl, senati vabadus ja inimsoo südametunnistus; peale selle aeti maapakku ka filosoofiaõpetajad ja kogu õilis teadus, et kuskil enam midagi auväärset ei leiduks. Oleme andnud tõepoolest suure tõendi kannatlikkusest; ja nii nagu muistne põlv on näinud, mis on äärmine vabaduses, nõnda meie seda, mis orjuses, sest nuuskuritesüsteem võttis meil isegi rääkimise ja kuulamise teel suhtlemise võimaluse. Ka mälu oleksime koos häälega kaotanud, kui meie võimuses oleks olnud samavõrra unustada kui vaikida.»[2] Nõukogude ajaloolase J. Štaermani iseloomustuse järgi oli see olnud aeg, mil «muistne seadus rooma rahva suursugususe solvamise kohta, mis nüüd kanti üle suhtumisele keisrisse, muutus hirmsaks relvaks valitsusele ebameeldivate isikute vastu. Keda paljastati või kahtlustati selles, et nad keisrisse halvasti suhtuvad, ei tunne küllaldast aukartust keisrite jumalikkuse ees või keisreid laimavaid kuuldusi levitavad, neid represseeriti sageli ka ilma kohtuliku juurdluse ja kohtumõistmiseta. Pealekaebajaid soodustati ja edutati, neid autasustati osaga süüdimõistetutelt konfiskeeritud varandusest. Keisrid, püüdes kindlustada oma võimu ja sõltumatust senati suhtes, nõudsid mõõdutundetut lipitsemist ja selliseid austusavaldusi, mida osutati jumalaile. Domitianuse päevil senaatoriks olnud Plinius Noorem kirjutas hiljem

juba teise valitsuse ajal, et ükskõik millist ettevõtet selle keisri ajal senatis ka arutati, olgu see kas või korraldus tuletõrje- meeskonna organiseerimise kohta, tuli alati alustada sõnaohtrast kiidukõnest Domitianusele, tema ajal valitsevale õnnele ja õiglusele, ning alles seejärel võis asja enese juurde asuda.»[3]

Tõsi, Tacitus mõnevõrra liialdab. Isegi neil aegadel, nagu märgib J. Štaerman, «loomingut erinevates sfäärides faktiliselt ei kitsendatud. On teada vaid üks juhtum, mil keiser Tiberius käskis põletada ajaloolase Cremutius Corduse teosed, milles ülistati Brutust ja Cassiust, kuid sellele vaatamata Caligula ajal nende ärakeelamine tühistati. Lucanuse poeemi «Pharsalia», milles samuti ülistati «viimaseid vabariiklasi», ära ei korjatud, hoolimata sellest, et Lucanus ise mõisteti Nero-vastasest vandenõust osavõtmise eest surma. Ei korjatud ära ka Seneca teoseid (kes oli Nero kasvataja ja tema juures suurt mõju omav õukondlane, keda aga seejärel kahtlustati reetmises ning sunniti keisri käsul enesetappu sooritama), ehkki neis teostes kiideti korduvalt Cato Nooremat ja teisi poliitikategelasi, kes eelistasid vabaduse kaotamisele surma. Olemasolevad filosoofiakoolid eksisteerisid ja tegutsesid edasi ning ehkki Juliused-Claudiused ja Flaviused pagendasid aeg-ajalt Roomast filosoofe[4], kes kas isiklikult neid või nende poliitikat ründasid, ei kiusatud taga ühtki filosoofilist koolkonda kui sellist. Hoolimata sellest, et religioon omandas üha suurema tähenduse, võisid kodanikud, kui nad vaid ofitsiaalse keisrikultuse nõudeid täitsid, avaldada mis tahes arvamust jumalate kohta üldse või nende olemasolu isegi täielikult eitada. Mis puutub kristlastesse, siis enne massilisi kristlusevastaseid aktsioone 3. sajandi keskpaiku kiusati neid taga üksnes harva: keeldumise eest osaleda keisrikultuses; üldreeglina neid ei puudutatud.»[5] Küll aga muutus olukord tunduvalt ajal, mis järgnes Marcus Aureliuse surmale ja algas tema poja Commoduse valitsemisega (180—192) ning mis muuhulgas kujunes ebasoodsaks ka filosoofia jaoks — «eriti sellise filosoofia jaoks, mis otsis maa- ilmaharmoonia ratsionaalset põhjendust ning apelleeris mõistusele kui kõrgeimale algele looduses ja inimeses. Seoses Rooma impeeriumi seisukorra üldise halvenemise ja kõigi ühiskondlike vastuolude äärmise teravnemisega muutus äärmiselt tugevaks ka ülaltpoolt avaldatav surve. Usaldamatust hakkasid äratama mitte üksnes teisitimõtlejad, vaid ka mõtlevad inimesed üldse. Repressioonid ei hõlmanud nüüd enam mitte üksnes senatiringkondi nagu 1. sajandil, vaid laienesid kõigile ühiskonnakihtidele. Keisrid, kes valitsesid pärast Marcus Aureliust, olid erinevalt Antoninustest enamasti väheharitud ini-

mesed, kel polnud kalduvust heaks kiita erinevaid intellektuaalseid ja loomingulisi otsinguid ning kes nõudsid oma võimu jumalikkuse tingimusteta tunnustamist.»[6]

Kõigepealt selgitavad eeltoodud tsitaadid kujukalt nii seda, miks Tacitus ja Plinius Noorem pidasid saabunud ajajärku õnnelikuks, kui ka seda, miks ajalookirjutajad pärast Marcus Aureliust on pidanud teda ja ka tema eelkäijat Antoninus Piust ideaalseiks valitsejaiks ning nende valitsemisaega kuldseks ajastuks impeeriumi ajaloos.[7] Ent seejuures tuleb Tacituse puhul hinnata ta teravat pilku, mis laseb tal ajaloolaseks jääda mitte üksnes möödunud ja halbade aegade, vaid ka kättejõudnud ja õnneliku aja hindamisel, sest ta lisab, et «inimlikust jõuetusest tulenevalt on ravimid aeglasema toimega kui hädad, ja nii nagu meie kehagi aegamisi jõudu juurde võtab, aga kiiresti hääbub, nii on ka vaimuandeid ja vaimset tegevust kergem lämmatada kui neid virgutada: nimelt valdab meid selle loiduse enese magusus ja algul vastumeelset logelemist hiljem isegi armastatakse».[8] Teiseks leiab lugeja eelnevast nimed, mida vabaduse ja ainuvalitsuse ühendamisest kõneldes mainib kiitvalt ka Marcus Aurelius (1.14): Thrasea, Helvidius, Cato, Brutus. Ent vale oleks selle põhjal kahtlustada Marcus Aureliust vabariiklikes sümpaatiais ja arvata, et ta oli vabariiklane troonil, kes pidas ennast riigi esimeseks ametnikuks.[9] Pealegi ei saa Thraseas ja Helvidiuses näha vabariiklasi, vaid türanni vastu võitlejaid, ning sellistena olid impeeriumi ajal au sees ka Cato ja Brutus. Hinnang valitsejale ei sõltunud enam tema võimu piiratusest või piiramatusest, vaid tema isiklikest omadustest, tema taktikast, tema suhtumisest senatisse, tema liberaalsuse astmest, sellest, kuivõrd ta suutis näidata, et vastab ideaalile, mille kohaselt valitseja pidi valitsema valitsetavate hüveks. Antoninuste liberaalsus ja majanduselu suhteline stabiliseerumine tõid kaasa laiade kihtide lõpliku leppimise keisrivõimuga.[10] Ning Marcus Aurelius hoiatab end «keisristumise» eest (6.30), sest on selge, et keisripositsioon võib inimest kergesti ja isegi talle enesele märkamatult türanniks muuta. Suureks eeskujuks on talle seejuures ta adoptiivisa ja eelkäija troonil, Antoninus Pius (1.17; 6.30). Märkmed ei jäta kahtlust, milline valitseja ta tahtis olla. Pidevalt manitseb Marcus end silmas pidama omadusi, mis eriti valitseja isiku puhul on suure tähtsusega: õiglus, ausus, mõistmine, kannatlikkus, sallivus, pidev tegutsemine ühiskonna ja inimeste heaks. Ennast vaatleb ta kui inimest, kes on sündinud teistele eestseisjaks — «nii nagu jäär või sõnn oma karjale» (11.18). Riik — nii kosmoloogilises kui ka ajalooliselt konkreetses tähenduses — on tema silmis organism, millele kui tervikule peab olema allutatud kõik temasse kuuluv ning millel seega on määrav tähtsus üksikindiviidide elu ja käitumise suhtes: «Mis pole kahjulik linnale, ei tee kahju ka kodanikule» (5.22).

Mitmesuguste allikate uuringud on näidanud, et see sotsiaalne organism — *Imperium Romanum* — arenes ka Antoninuste ajal edasi suunas, mis viis üha suuremale tsentraliseeritud kontrollile kõigi eluvaldkondade üle.[11] Seda tingis nii sisemine surve — majanduslikud raskused, eelkõige impeeriumi keskuses, Itaalias; elanikkonna väljavool impeeriumi perifeeriasse, provintsidesse; varandusliku ebavõrdsuse suurenemine; algav ühiskonnakorra kriis — kui ka välimine surve: Marcus Aureliuse ajal toimus Rooma impeeriumi esimene tõsine kokkupõrge pealetungiva «barbarliku» maailmaga. See areng avaldus mitmeti. Juba ainuüksi keisritiitli elementide analüüs osutab sellele, et valitsuse iseloom muutus printsipaadist, mille puhul valitseja mitmesugused tiitlid väljendasid ühe inimese kätte koondatud erinevaid võimuvaldkondi ja ameteid, monarhistlikuks ainuvalitsuseks, mille puhul tiitlid olid üksnes keisri erinevate funktsioonide, eelisõiguste või austamisviiside sümboleiks.[12] Senati sotsiaalne prestiiž küll isegi suurenes, kuid tema osatähtsus reaalses valitsemises kahanes pidevalt. Senaatorite huvi keskendus riigiasjadelt üha enam ümber endi isiklikele valdustele ja isiklikele huvidele. Konkreetsete ja oluliste riiklike küsimuste arutamisel ja lahendamisel omandas üha enam kaalu keisri isiklik nõukogu, *consilium principis*. Võrreldes keisri ja tema ametnike administratiivse rolliga, vähenes pidevalt ka magistraatide tegevuse tegelik tähtsus, ehkki seda püüti veel nii väliselt kui ka sisuliselt mõjusana säilitada. Linnade ja provintside ühiskondlik ja poliitiline aktiivsus seisnes veel vaid mõningases kohalikus, piiratud ja kontrollitud isetegevuses. Rooma kodanike osalemine valitsuses oli 2. sajandil taandunud üksnes heakskiidule asjade puhul, mida neile suvatseti teatada. J. Štaerman iseloomustab keisririiki jõuna, mis väljus oma loojate, roomlaste endi kontrolli alt. Kogu antiikaegse ühiskonnasüsteemi arengu tulemusena «kadus aja jooksul üha enam see kodaniku majanduslik sõltumatus, mis antiikaja inimese jaoks oli tema eksistentsi tõeliseks aluseks». Üldine ebastabiilsus ja materiaalne sõltuvus ülalt alla ühenduses moraalse sõltuvusega viisid selleni, et «enam või vähem teadlikult ei nähtud enam mõtet individuaalses ja kollektiivses tegevuses, saavutamaks mingisuguseid ühiseid reaalseid eesmärke, kuivõrd see, mida antud süsteemi raames oli võimalik saavutada, näis juba saavutatuna, millegi uue saavuta-

misele aga keegi veel ei mõelnud. Kõik see koos tekitas vabaduse puudumise ja «võõrandatuse» raske tunde, tunde, et pole ei võimalusi ega võimeid võitlemaks väliste asjaoludega, mis nüüd olid samavõrd väljaspool vabana sündinud kodanike kontrolli, kuivõrd nad kunagi olid olnud väljaspool kodanike ühiskonda mittekuuluvate orjade kontrolli.»[13] Niisiis ei mõelnud impeeriumi lagunemisele, lagundamisele või vähemasti reformimiselegi veel mitte keegi. Polnud vajagi ideoloogi, kes sofistlikult seletanuks, et kuna kaks korda kaks on alati neli, siis ühiskonnasse puutuvais asjus erinevaid arvamusi olla ei tohi ning üldse midagi arvata võivad üksnes alati eksimatu jumalik keiser ja tolle lähikondlased. Impeeriumi paratamatus, eriti nn. kuldsel ajastul, näis pea kõigile selletagi iseenesestmõistetavana nagu kaks korda kaks. F. Engelsi sõnade järgi: «Valitsuse materiaalseks toeks oli sõjavägi, kes sarnanes palju rohkem palgasõdurite armeega kui vana Rooma talupoegade sõjavägi; valitsuse moraalseks toeks aga oli üldine veendumus, et sellest olukorrast pole väljapääsu ja et kui mitte üks või teine keiser, siis ometi sõjaväevõimule rajanev keisrivõim olevat paratamatus. ...Üldisele õiglusetusele ja sellele, et paremat korda ei peetudki enam võimalikuks, vastas üldine ükskõiksus ja demoralisatsioon.»[14]

Tuletagem meelde Tacituse eespool tsiteeritud sõnu üldise vaimse loiduse kohta. 4. saj. e. m. a. väitis Aristoteles, et teadmishimu on loomupäraselt omane igale inimesele. Platon enne teda oli arvanud, et see on iseloomulik iseäranis kreeklastele. Marcus Aureliuse ajal aga kirjutas tuntud arst Klaudios Galenos (129—199), kes mõnda aega oli ka keisri ihuarstiks, et tõsine püüd teadmise poole on tema päevil haruldane.[15] Erandeid muidugi oli. Marcus Aureliuse ajast tuleb peale Galenose enda nimetada eelkõige Klaudios Ptolemaiost ja grammatik Apollonios Dyskolost. Ja ongi peaaegu kõik olu-line. Viljakaks hakkas muutuma juristide tegevus — teisel sajandil on neist tuntuim Gaius —, olles suurel määral mõjustatud stoitsismi humanistlikest ideedest. Kirjanikest on väljapaistvaim Lukianos (u. 120—pärast 180. a.). Ja jällegi on see suurtest saavutustest kõik; Plutarchos (sünd. u. 45) suri 125. a. paiku, Juvenalis (sünd. u. 160) pärast 127. a. Ülejäänuist on tuntuim Apuleius (u. 125 — pärast 170. a.). Marcus Aureliusega samal ajal elas ka Flavius Arrianus (u. 95—175), kes muuhulgas oli stoik Epiktetose (u. 50—u. 125/130) loengute ja vestluste kirjapanija. Umbes 140. a. suri Gaius Suetonius Tranquillus (sünd. u. 70), 160. a. paiku kirjutas Appianos «Rooma ajaloo», mille pühendas Marcus Aureliusele,

170. a. paiku pühendas Pausanias keisrile oma «Hellase kirjelduse». Sajandi teisel poolel on kirjutatud Achilleus Tatiose armastusromaan «Leukippe ja Kleitophon» ja Armeenias elanud süürlase Jamblichose seiklusromaan «Babüloni lood». 130. a. paiku sündis «Atika ööde» autor Aulus Gellius, 155. a. paiku ajaloolane Cassius Dio (suri u. 235), 165. a. paiku ajaloolane Herodianos (suri pärast 240. a.) ning 170. a. paiku kirjanik Claudius Aelianus (suri u. 235). Üldiselt aga iseloomustatakse kogu Antoninuste epohhi kui kõiksuguste lugemike ja valimike, kokkuvõtete, lühiülevaadete, põhijoonte ja põhialuste, igat liiki antoloogiate ja krestomaatiate, kompilatsioonide, tsitaadikogumike ja käsiraamatute aega. Vanade autorite lugemise vaevast säästeti end seletavate ülevaadete, lugemike või näidistekogumike (näit. Aulus Gelliuse «Atika ööd») lugemisega, reisimise vaevast reisijuhtide (näit. Pausaniase «Hellase kirjeldus») lugemise abil.[16] Paljud käsiraamatud, tutvustades haruldasi sõnu, toites eruditsiooni katkenditega vanadest ja haruldastest teostest ning pakkudes valmis võrdlusi ja teemaarendusi, nn. üldisi kohti (*loci communes*), olid mõeldud ka kirjanike abistamiseks. Eeskujud olid minevikus, kreeklaste jaoks 5. sajandi (e. m. a.) Ateena ja atikistlik keelepuhtus, roomlaste jaoks Puunia sõdade aeg ja arhailiste autorite keel. Valitses nn. teine sofistika[17] — sisuliselt retoorika, üksnes selle vahega, et sofistideks nimetati professionaalsemaid ja prestiižikamaid reetoreid, kel enamasti oli oma linnades nii majanduslik, poliitiline kui ka kirjanduslik mõjuvõim. Selline retoorika, nagu omal ajal Isokratesegi retoorika, väitis end hõlmavat kogu harituse — erinevalt Isokratesest, kes nägi selles haridust[18] — ning eelkõige filosoofia, nähes selleski üksnes filosoofilist haritust. Vohas paljusõnaline ja väheütlev lihvitud ilukõne. Tuntumad ja viljakamad sofistid olid Marcus Aureliuse ajal Favorinus (u. 80—pärast 143. a.), Polemon (u. 88—144) ning eelkõige Aelius Aristeides (u. 117—187), keda Smürnas viibides kuulas ka Marcus Aurelius, ja Atika multimiljonär Herodes Atticus,[19] kes Marcus Aureliusele ja Lucius Verusele kreeka keelt ja kirjandust õpetas.

Vohas ka *quasi*-filosoofia. Lukianose dialoogis «Kaks korda süüdistatu» sõnab Jupiter Õiglusele: «Tänapäeval ei näe sa üldse muud kui mantleid, keppe ja kompsukesi, kõikjal on pikad habemed, raamat kaenla all, kõik filosofeerivad su heaks, kõigis portikustes kohtuvad nad parvede ja faalanksitena, ning pole kedagi, kes ei tahaks näida vooruse õpilasena.» Lukianos, tundes ise sümpaatiat epikuurlaste ateismi vastu (ent pilgates nende hedonismi) ning veel enam skeptikute, kõige rohkem

aga küünikute vastu, pilkab kõige sagedamini ja kõige teravamalt stoikuid, ent tema stoikutüüp pole mitte stoitsismi kui tegeliku filosoofia esindaja, vaid pigem teatava mõttelaadi kandja[20], sarnastudes selle poolest mõnikord nii peripateetiku, platonisti kui ka pütagoorlasega.[21] Lukianose pilkeobjektiks pole eelkõige mitte teadmised, vaid kergeusklikkus, usk imepärasesse kaitselmusse, oraakleisse, igat sorti imedesse, nõidustesse, ka hingede rändamisse, surmajärgsesse ellu jms. Tema stoikutüüp pole niivõrd filosoof kuivõrd külamüstik. Seejuures tuletab Lukianose skeptiku-küünikukreedo osaliselt ka Marcus Aureliuse märkmeid meelde, kui ta Rhadamanthysel öelda laseb: «Harimatud on need, kes seal ülal maa peal kõige õnnelikumalt ja mõistlikumalt elavad. Loobu niisiis sellest narrusest, et uurid asju, mis hõljuvad liiga kõrgel selleks, et sa neid tabada võiksid; lakka murdmast oma pead algaluste ja lõppeesmärkide kallal; pea kõiki nende oletatavate tarkade süllogisme tembutamiseks ning püüdle ükspäinis selle ainsa poole: teostada õigesti see, mis parajasti käsil on. Enamikust asjadest möödu nii kiiresti, kui vähegi suudad, ole alati rõõmsameelne ning ära pea midagi küllalt tähtsaks, et selle pärast suures vaevas olla» («Menippose reis allilma ehk nekromantia»,[21]).

Üks ajastule iseloomulikke nähtusi oli senisest tugevamini avalduv usk unenägudesse, mida põhjendasid muuhulgas ka stoikute ja peripateetikute spekulatsioonid. Teise sajandi lõpust on meieni jõudnud Artemidorose «Unenägude seletaja» (üks paljudest selletaolistest raamatutest tol ajal, mis aga paistab silma erilise põhjalikkuse ja süstematiseeriva tendentsiga), oma unenägusid pani kirja Aelius Aristeides, neisse uskus ka Marcus Aurelius (vt. 1.17 lõpp) ja isegi arst Galenos oli kindel unenägude ilmutuslikus jõus. Seoses Galenosega aga on osutatud veel kahele aspektile tolle aja vaimses kliimas: hüpersensitiivsusele kirjanduses ja hüpohondriani ulatuvale murele kehalise tervise pärast.[22] Sellest annab ilmekat tunnistust ka Fronto kirjavahetus Marcus Aureliusega, mis peale sellekohaste ja muude sentimentide sisaldab veel informatsiooni igapäiste pisiasjade kohta, retoorilisi harjutusi jms., ning mida lugedes on Marcus Aureliuse kirjade sisu ja stiili puhul raske uskuda, et sama inimene on pannud hiljem kirja käesolevas raamatus sisalduvad ülestähendused.

Müstitsismi, maagia, prohvetluse, erinevate uskumuste, sealhulgas ka idamaiste usundite jätkuv mõju Rooma impeeriumi aladel avaldus 2. sajandil paljusuguse vaimse käärimise näol, mis võis muutuda keisririigi ja tema korra vaatekohast lähtudes ka vaenulikuks jõuks.[23] Impeeriumi surve ja ahistava paratamatusetunde lämmatav mõju kultuurile ja teaduse vaimule tekitas omalaadset alateadlikku protesti — tõukas otsima väljapääsu sel teel, et eemalduti ühest tegelikkusest ning püüti leida teist, loomulikumat ja tõelisemat. Eelkõige oli see omane väheharitud, vaesemaile, impeeriumi tegelikkuses igasugustest perspektiividest enam ilma jäetud ja enam rõhutud kihtidele, sealhulgas ka orjadele.[24] Filosoofilis-religioossed ja religioossed otsingud moodustasid sel sajandil kireva pildi ning on seotud mitmete nimedega. Aastail 138—198 viibis Roomas Valentinus Alexandriast, ühe tuntuima gnostitsistliku sekti rajaja. 160. a. paiku suri Basileides, kes koos oma poja Isidorosega oli rajanud gnostitsistliku sekti Egiptuses. Sajandi keskpaigaga dateeritakse oletamisi «Poimandres» — üks olulisemaid hermetistlikke teoseid. Nimetada tuleb ka «Kaldea oraakleid», milles pütagoreismi, platonismi ja stoitsismi elemendid olid ühendatud idamaise müstitsismiga. Sajandi teisel poolel tegutses Montanus (suri u. 180. a.), kelle järgijate kristlikku ketserlust iseloomustasid prohvetitegevuse ägedus ja agar märterlus. 144. a. rajas oma kirikukoguduse Markion. Sajandi seitsmekümnendail aastail võitles Lugdunumi (Lyoni) piiskop Eirenaios ketserlusega, sellal kui Kelsos kirjutas kristlaste vastu oma «Tõelise sõna». Ning sel sajandil on sündinud ka Clemens Alexandrinus (u. 150—215) ja Tertullianus (u. 160—220), kes mõlemad on tugevaid mõjustusi saanud stoitsismist.[25]

Kui selline ärev ja rahutu tegevus muutus poliitiliselt ohtlikuks, ei jäänud riik ükskõikseks ning võttis ette vastuaktsioone. Nii näiteks tähendas keisrit või riiki riivav prohvetlus sekkumist impeeriumi tulevikku, seda aga tohtis loomulikult üksnes valitsus oma asjaks pidada. Juba 1. sajandil oli Roomast pagendatud astrolooge, maage, kaldealasi ja teisi seda laadi rahurikkujaid. Ka Marcus Aureliuse valitsusajast on teada, et «kui keegi tegi midagi, mis kohutab inimeste kergeuslikku meelt kartuse läbi üleloomuliku võimu ees, käskis jumalik Marcus sellised inimesed saare peale pagendada» (*Digesta*, 48.19.30). Keerulisem oli kristlastega. Roomlased olid alati sallivad kõigi jumalate vastu ning alati valmis nende teeneid kasutama, ent nad ei saanud sallida inimesi, kes kuulutasid, et peale nende jumala ühtegi teist olla ei tohi, ning seesugust sallimatust ka oma käitumises ilmutasid. Ka igasugune eraldumine ja salajased talitused olid roomlastes alati eelkõige poliitilisi kahtlustusi tekitanud. Siiski oli juba Traianus keelanud kristlasi spetsiaalselt välja nuhkida, ja kui nende peale

kaevati, ei piisanud karistamiseks süüdistatava ülestunnistusest, et ta kristlane on, vaid karistada tuli üksnes siis, kui süüdistatav keeldus austamast riigi jumalaid, seejuures muidugi ka jumalikku keisrit. Sama menetlus kehtis Marcus Aureliuse ajal. Ent ometi muutusid martüüriumid tema päevil enneolematult sagedasteks: Justinus koos kaaslastega (163. ja 167. a. vahel), Smürna piiskop Polykarpos (tõenäoliselt 168. a. paiku), kuuekümnendail aastail veel vähemasti viis martüüriumi ning lõpuks kristlaste massiline hukkamine Lugdunumis (Lyonis) 177. a. Viimase puhul oletatakse, et selleks võis tõuke anda keisri enese teadmisel vastu võetud senati otsus, millega lubati Gallias religioosseil pidustustel saata kalliks minevate gladiaatorite asemel surma odavaid surmamõistetuid. Marcus Aureliuse aegsete kristlaste jälitamise lainete peamist põhjust aga näevad tänapäeva uurijad[26] selles, et riiki tabanud hädad (katk, näljahädad, pidevad sõjad, suured majanduslikud raskused) aitasid kaasa sotsiaalse pinge teravnemisele kristlaste ja mittekristlaste — s. o. valdava enamuse — vahel. Raske olukord riigis põhjustas elanikkonna religioossuse tugevnemist, kasvavat emotsionaalset ärritust kristlaste vastu, kes eirasid riiklikke kultusi ja tegelesid üldse teab mis riitustega, ning selle ärrituse üleminekut aktiivseks vaenulikkuseks. Võimalik on seegi, et mitmel puhul ei järginud kohalikud võimud enam tavalist kohtumenetlust ja süüdimõistmiseks oli küllalt sellest, kui süüdistatav end kristlaseks tunnistas. Muidugi ei suutnud tagakiusamised kristluse levikut tõkestada. Kristlasteks said isegi stoikud: on teada, et Marcus Aureliuse valitsuse viimaste aastate paiku sai Aleksandrias kristliku kooli juhiks Pantainos, kes varem oli olnud stoik[27] (pärast Pantainose surma u. 200. a. asus tema kohale ta õpilane Clemens Alexandrinus). Aktiviseerus ka kristlike apologeetide tegevus — Antoninus Piuse ja Marcus Aureliuse ajast on tuntumad Justinus, Tatianus Süüriast, Athenagoras Ateenast, Miltiades, Claudius Apollinaris ja Meliton Sardesest. Mis aga puutub Marcus Aureliusesse enesesse, siis tõenäoliselt iseloomustab tema kui tõelise roomlase suhtumist kristlastesse kõige paremini sõna «vastumeelsus» (vt. 11.3).[28]

Tuletades lugejale lühidalt meelde ajastu põhijooni, -nähtusi ja -tegelasi, pole ma veel kõnelnud filosoofiast, ent õigem on seda teha Marcus Aureliuse ülestähenduste endiga seoses. Enne aga veel põgus pilk keisri elukäigule sellel kireval ja äreval ajal.[29]

Sündinud nimekas ja jõukas perekonnas,[30] sai Marcus Aurelius, kes varakult oli kaotanud isa, isapoolse vanaisa hoolitsusel igakülgse ja hea koduse hariduse. «Augustuste aja ajalookirjutajate» nime kandvas kogumikus[31] leiduva Julius Capitolinuse nimelise autori kirjutatud Marcuse biograafia järgi olevat keiser Hadrianus juba varakult pööranud poisile oma tähelepanu ning lähtudes ta tolleaegsest nimest — Marcus Annius Verus —, pani talle hüüdnime Verissimus, s. o. umbes «Ausaim», «Tõerääkija» (ülivõrre sõnast *verus*). Tõenäoliselt juba 135. a. sai Marcuse retoorikaõpetajaks tolle aja kuulsaim reetor Marcus Cornelius Fronto, kes avaldas poisile suurt mõju ja suunas ta püüdlused kirjanduse ja kõnekunsti valdkonda. Fronto kirjavahetusest Marcusega[32] saame neist õpinguist nii mõndagi teada: Fronto juhendab oma õpilast iseenda ja ajastu maitse kohaselt, peatähelepanu osutatakse arhailistele autoritele ja nende keelele; rõhutatakse õigete sõnade hoolika otsimise ja nende õige ühendamise tähtsust, kusjuures leitakse, et sageli võib sõna jõud ja elegantsus sõltuda üheainsa tähe muutmisest; soovitatakse üht ja sedasama mõttetera varieerida mitmeid kordi, et saavutada võimalikult täiuslikku vormi. Marcus kirjutab heksameetreid ja mitmesuguseid retoorilisi harjutusi proosas, teeb väljakirjutusi, loeb palju.

Viieteistkümneaastaselt sai Marcus mehetooga ja seejärel, tõenäoliselt 136. a. teisel poolel kihlati ta Hadrianuse tahtel keisri adoptiivpoja tütre Ceionia Fabiaga. 138. a. esimesel jaanuaril Hadrianuse adoptiivpoeg Lucius Aelius Verus Caesar suri ning veebruaris valis Hadrianus enesele uue järeltulija. Ta lapsendas senaator Titus Aurelius Fulvius Boionius Arrius Antoninuse — pärast lapsendamist T. Aelius Caesar Antoninus — tingimusega, et see omakorda adopteeriks Marcus Annius Veruse — pärast lapsendamist M. Aelius Aurelius Verus — ja äsjasurnud Lucius Aeliuse poja, kes pärast lapsendamist sai nime L. Aelius Aurelius Commodus.

Capitolinuse biograafia järgi olevat Marcus oma seisundi muutumisse — mis aga oli mingil määral ennustatav juba ta kihlamise tõttu — suhtunud vastumeelselt (vt. tsitaati märkuses 1.16 juurde) ning mõnede uurijate oletuse järgi olevat see talle mõjunud lausa ootamatu katastroofina.[33] Järgmiseks aastaks määrati Marcus kvestoriks, mis tähendas praktilise riikliku tegevuse algust.

10. juunil 138. a. suri Hadrianus. Saanud keisriks, kuulutas Antoninus Pius eelmise kihluse tühistatuks ning kihlas Marcuse oma tütre Faustinaga. 140. a. oli Marcus koos Antoninusega konsul ning sellest ajast peale viibis pidevalt oma adop-

tiivisa läheduses, olles praktiliselt ta kaasvalitsejaks. Samal ajal jätkusid ta õpingud, eelkõige retoorikas, aga ka filosoofias, milles ta õpetajaks olid nii stoikute kui ka peripateetikute ja platonistide koolkonna esindajad. Juristidest on Marcus Aureliuse õpetajana tuntud Maecianus.

145. a. abiellus Marcus Aurelius Faustinaga, kes sünnitas talle vähemasti kolmteist last. Märkimisväärne arv, ehkki üksnes viis elasid üle lapseea. Vahest võib selleski näha truudust Rooma ühiskondlikele ideaalidele, sest juba Augustus oli sunnitud vastu võtma seadusi perekonna tugevdamiseks ja vähelapselisuse eelistamise vastu. Siiski kõnelevad allikad Faustina truudusetusest, mida mõned uurijad usuvad, mõned peavad kuulujutuks.

146.—147. a. paiku eemaldus Marcus Aurelius retoorikast ning vaimustus filosoofiast. Tõenäoliselt oli otseseks mõjutajaks Junius Rusticus (vt. 1.7), kaudseiks aga stoikute Epiktetose ja Aristoni ideed. Fronto katsed tõestada retoorika eeliseid jäid asjatuiks. Nagu väidab Marcus ühes oma kirjas Frontole, tõrjuvat teda ilukõnest eemale see, et iga kord, kui tal õnnestub midagi hästi väljendada, tunneb ta eneseuhkust. Filosoofile on see muidugi sobimatu — võrdle mitmes «Iseendale» ülestähenduses nimetatud «pimestatust». Ning asjata püüdis Fronto teda veenda, et põhjus pole retoorikas. Marcus Aureliusest sai filosoof.

7. märtsil 161. a. suri keiser Antoninus Pius ning Marcus — nüüdsest peale Marcus Aurelius Antoninus — sai «filosoofiks keisritroonil». Lucius Aelius Caesarist, nüüdsest peale Lucius Aurelius Verusest, tegi ta oma kaasvalitseja — mõnede ajaloolaste arvates mitte heatahtlikkusest või moraalsetest motiividest lähtudes, vaid selle tõttu, et adoptiivvenna ilmajätmine troonist oleks toonud kaasa kriitikat ja rivaali tekkimise ohu.[34] On oletatud ka seda, et põhjuseks oli idee anda printsipaadile vabariigiaegse konsulite võimu kollegiaalsuse näivust. Faktiliselt oli Lucius Verus seni olnud teisejärgulisel kohal ning jäi sellele ka edaspidi. Ühelt poolt sugulassuhete ja teiselt poolt alluvusvahekorra kinnitamisena on tõlgendatav see, et Marcus Aurelius kihlas Lucius Verusega oma tütre Annia Lucilla.

Antoninus Piuse valitsusaeg, millest, tõsi küll, on teada äärmiselt vähe, oli olnud suhteliselt rahulik ja lausa rahu ise, võrreldes sellega, mis järgnes. 161. a. tõusis Tiber üle kallaste ja üleujutus tekitas suurt majanduslikku kahju. Väike-Aasias puhkes näljahäda. 162. a. toimus sõdurite ülestõus Britannias, Ülem-Germaania provintsi tungisid hatid (üks germaani hõi-

mudest, eestikeelses kirjanduses ka «katid»), kevadel aga tungis Armeeniasse Partia kuningas Vologeses III ning kuulutas Roomale sõja, mis kestis 166. aastani.[35] Marcus Aurelius saatis itta Lucius Veruse, kes «Augustuste aja ajalookirjutajate» esituses jätab pahelise, iseloomutu ja lihtsameelse *playboy* mulje. Kui olukord muutus kriitiliseks, saatis Marcus itta Veruse lelle ja oma tütre, naitmaks teda Ephesoses Verusega. Põhjusena on oletatud mitte üksnes järelevalve vajadust Veruse üle, vaid ka kartust, et Verus võiks naasta koos oma armastatu Pantheiaga (vt. 8.37).[36] Muidugi sõdisid Veruse eest tema väejuhid, kusjuures suurimaid võite saavutas Avidius Cassius. Edusammudele pani piiri katku puhkemine ning roomlased sõlmisid suhteliselt soodsa rahu, ent kulutused ja kaotused kaalusid saavutatu siiski üles. Katk (on oletatud ka, et tegemist oli rõugetega), mille tagasipöörduvad väed kaasa tõid, levis impeeriumis puhanguti kogu Marcus Aureliuse valitsemisaja jooksul ja jätkus veel Commoduse aegugi.

Järgnes, nagu seda sageli nimetatakse, roomlaste esimene kokkupõrge barbarite maailmaga, mis osutus veriseks ja raskeks — Markomanni sõda,[37] ehk nagu sageli eristatakse: 1. Markomanni sõda aastail 167—175 ja 2. Markomanni sõda aastail 177—180. Roomlaste vastu võitlesid mitte üksnes markomannid, vaid mitmed teisedki germaani ja mittegermaani hõimud. Roomlaste poolel omakorda võitlesid germaanlaste vastu ka germaanlased, keda Marcus Aurelius hõimudevahelisi tülisid ja konkurentsi kasutades oma jõududele abivägedeks ära ostis. Põhjust, miks mitmed germaani hõimud peaaegu üheaegselt üle Doonau Rooma aladele tungisid, on nähtud nende hõimude ümberasumises neile omakorda pealerõhuvate hõimude surve all.

Sõja algusest peale, mil mõlemad keisrid koos ekspeditsioonijõududega suundusid sõjatandri poole, veetis Marcus Aurelius suure osa oma ülejäänud elust vägede juures. Esimene teekond lõppes ekspeditsiooniarmeele õnnetult — teda tabas katk, mis põhjustas suuri kaotusi, ent asevalitsejad Pannoonias olid esimesed rünnakud oma jõududega tagasi löönud ning keisrid pöördusid tagasi Rooma.

Teekonnal suri Lucius Verus (168/169. a.). Marcusele vaenulikud hääled levitasid kuulujutte, nagu oleks ta ise Veruse mürgitanud. See on muidugi liig, kuid erilist kurvastust Marcus tõenäoliselt ka ei tundnud. Capitolinuse järgi olevat Marcus oma senatis peetud kõnes möödaminnes vihjanud sellele, et sõjaplaanid, mis viisid võidule Partia sõjas, kuulusid tegelikult talle, ning lasknud välja paista ka kergendustunnet Veruse

surma puhul. Sama autori «Veruse eluloos» kõneldakse Veruse ja Marcuse vahelistest hõõrumistest ja mainitakse, et Marcus olevat teeselnud Veruse pahede suhtes teadmatust, hoidunud neid talle ette heitmast ning neid isegi teiste eest varjanud ja vaid salamisi nende pärast kurb olnud. Kuivõrd see tõsi on, on raske otsustada, ent see, et Verus Marcusele peavalu valmistas, leiab kinnitust ka sofistide elulugude autori Philostratose jutustuses Marcus Aureliuse tülist Herodes Atticusega: Atticust süüdistasid ta kaaslinlased, keiser kohtunikuna aga heitis sofistile ette, et ka too koos Verusega olevat tema vastu konspireerinud. Atticuse solvavat vastust olevat Marcus talunud rahulikult nagu lihtne kohtunik ning pärast temaga isegi lepitust otsinud.

Sõda jätkus 169. a., kusjuures vaenulikud hõimud purustasid roomlaste väed ja tungisid Itaaliasse. Elanikkonna hirm oli niivõrd suur, et Marcus Aurelius laskis kõikjalt kutsuda preestreid, teostati puhastusriitusi, paluti abi võõrastelt jumalatelt. Sõjaväkke värvati isegi orje, gladiaatoreid ja röövleid. Keiser laskis oksjonil müüa oma isiklikke aardeid. Majanduslikud raskused olid sedavõrd suured, et isegi pärast võite germaanlaste üle pidi Marcus Aurelius sõdureid keelitama preemiast loobuma, teatades, et selle, mida nad võtavad üle ettenähtud palga, röövivad nad oma vanematelt ja sugulastelt.[38]

169. a. naitis Marcus Aurelius uuesti oma tütre Lucilla, keiser Lucius Veruse lese, hoolimata sellest, et Capitolinuse järgi nii Lucilla kui ka ta ema Faustina selle abielu vastu olid ja et uus tütremees, Alam-Pannoonia asevalitseja Tiberius Claudius Pompeianus oli juba kõrges eas, üksnes ratsanikuseisuses ning senaatoriks tegi ta alles Marcus Aurelius ise. Ka polnud veel möödunud ettenähtud leinaaeg. Seejärel nimetas keiser Pompeianuse ülemjuhatajaks mõlemas Pannoonias (aastail 171—173) ning määras ta hiljem kahel korral konsuliks. Põhjusena on oletatud asjaolu, et just Pompeianus oma vägedega päästis olukorra ja purustas sissetungijad.

Sõda kestis, Marcus Aurelius asus Ülem-Pannoonia põhjapiiril, vaenlase peamiste rünnakute alal, baseerudes peamiselt Carnuntumis. Roomlased saavutasid mitmeid võite ja alustasid vasturünnakut juba teisel pool Doonaud.[39] 172. a. sõlmiti kvaadidega rahu — nad kohustusid mitte andma varjupaika markomannidele ja üle andma vangilangenud roomlased. Germaanlased tunnustasid Rooma ülemvõimu ja nõustusid Rooma garnisonide paigutamisega oma maile. Peale selle asustati Rooma aladele suur hulk germaanlastest koloone. Ent kvaadid ei pidanud rahutingimustest kinni; pealegi alustasid 173/174. a.

pealetungi jatsüügid — üks sarmaadi hõime (peale selle oli 170. a. toimunud kostobookide[40] sissetung Balkani aladele ja 172—173 bukoolide ülestõus Egiptuses). Nüüd muutis Marcus Aurelius oma poliitikat ning läks kaitsesõjalt üle pealetungile, seades sihiks vaenlase täieliku purustamise ja allutamise (Cassius Dio järgi «hävitamise») ning kahe uue provintsi, Markomannia ja Sarmaatia moodustamise.[41] Otsustavaks sõjategevuseks kvaadide ja jatsüügide vastu sõlmiti markomannidega 173. a. rahu, 173—174 purustati jatsüügid. Ent puhkes ülestõus Süürias ja Marcus Aurelius sõlmis läänes rahu, et tõtata itta.

Süüria asevalitseja Avidius Cassius, kasutades või uskudes kuuldusi Marcus Aureliuse surmast (keisri tervislik seisund oli tõepoolest halb), kuulutas end 175. a. keisriks (Cassius Dio ja Capitolinuse poolt edasiantavate kuulujuttude järgi olevat asjasse segatud olnud ka Faustina, kes pidanud meest lootusetult haigeks ja palunud Avidius Cassiust võtta võim enda kätte, pakkudes talle oma kätt; Cassius Dio järgi liikusid pärast Faustina surma 176. a. kuuldused ta enesetapust).[42] Marcus tegutses kiirelt: ta kutsus Roomast piirialadele oma poja Commoduse, kes juba viieaastaselt oli saanud tseesarítiitli (166. a. koos oma kaksikvennaga, kes kolm aastat hiljem suri), andis talle enne tähtaega mehetooga, ilmse kavatsusega teha temast oma järglane, ning suundus itta. See tähendas lõppu Nervast peale kestnud adoptatsioonijärglusele, mida mingil määral võis pidada ka stoitsistliku valitsejaideaaliga kooskõlas olevaks: valitsema pidi parim, mitte aga ükskõik milline, üksnes sünnipärale toetuv inimene.[43]

Mäss kestis ainult kolm kuud. Avidius Cassiuse tapsid ta oma kaaslased, kuulnud, et Marcus on elus. Capitolinuse sõnade järgi polevat Marcus oma pehmuse tõttu mitte käskinud, vaid lubanud isehakanu tappa. Mässajaisse suhtuti leebelt. Avidius Cassiuse lastele jäeti alles osa varandusest ja lubati ise valida oma pagenduskoht. Ent anti välja seadus, mille järgi ühegi provintsi asevalitseja ei tohtinud pärineda samast provintsist.

Pärast mässu mahasurumist sooritas keiser koos perekonnaga ringreisi impeeriumi idaaladel, osalt selleks, et kindlustada oma autoriteeti ja lojaalsust. Kapadookias suri Faustina. Marcus Aurelius palus senatil määrata Faustinale austusavaldused ja templi, tänas senatit naise jumalikuks kuulutamise eest, rajas tema surmapaika Faustina-nimelise koloonia, ehitas talle templi ning nimetas ta «laagrite emaks» (Capitolinuse teatel olla Faustina oma mehele kõigil suvistel sõjakäikudel saatjaks olnud). Samal, 176. a. rajas keiser Ateenas neli riik-

likul palgal olevat filosoofia-õppetooli — platonistide, peripateetikute, epikuurlaste ja stoikute jaoks. Seega kujunes Ateenas midagi ülikoolitaolist, sest Hadrianus oli seal organiseerinud riigi poolt ülal peetava retoorikakateedri (mida Philostratos iseloomustab sõnadega, et mitte kõik, kes sellele kateedrile tõusid, pole mainimist väärt). Samas laskis Marcus end pühendada Eleusise müsteeriumisse.

Itaaliasse tagasi pöördunud, pühitses imperaator koos pojaga triumfi kui germaanlaste ja sarmaatide võitja. Samal aastal andis senat Commodusele imperaatoritiitli ja temast sai isa kaasvalitseja. 177. a. aga tungisid kvaadid ja sarmaadid uuesti Pannooniasse, kuhu suundusid ka Marcus Aurelius ja Commodus. Lõplikult oli päevakorral uute provintside rajamine. Saavutati suuri võite, 178. a. sarmaatide, 179/180 kvaadide ja markomannide üle viimaste endi maadel, ent võitude vilja Marcus Aurelius enam lõigata ei saanud. 17. märtsil 180. a. suri ta Vindobonas (tänap. Viin), teistel andmetel Sirmiumis (tänap. Sremska Mitrovica Jugoslaavias), mõnede tänapäevaste oletuste järgi aga hoopiski Bononias (Bolognas). Oma surma olevat Marcus Aurelius haiguse viimastel päevadel ise lähendanud, loobudes toidust. Surma põhjuseks olevat olnud katk, hiljem aga ei puudunud ka kuulujutud, et põhjuseks olid hoopis Commoduse poolt mahitatud arstid; ühe tänapäeva hüpoteesi järgi suri Marcus Aurelius haavandtõppe.[44]

Commodus kiirustas sõda lõpetama ja rahu sõlmima. Tänapäeva ajaloolased on leidnud, et Marcus Aureliuse poliitika riigipiiri suhtes ei toonud endaga kaasa ühtegi positiivset tulemust, sest ofensiivipõhimõte, millest see lähtus, oli täielikus vastuolus impeeriumi sõjalise ja majandusliku potentsiaali ning reaalsete võimalustega.[45]

Sageli on Marcus Aureliuses nähtud ideaalset valitsejat ning püütud tõestada, et oma tegevuses lähtus ta stoitsistlikest põhimõtetest, mida ta on esitanud «Iseendale» nime all kuulsaks saanud teoses ja mida ta püüdis ellu viia.[46] Ent ajaloolased on veenvalt tõestanud, et Marcus Aurelius jätkas oma eelkäijate poliitikat ja ettevõtmisi, tegutsedes vastavalt traditsioonidele ning olukorra nõuetele ja sunnile.[47] Sõbralik vahekord senatiga jätkus: Capitolinus ütleb, et keegi valitsejaist ei osutanud senatile rohkem austust kui Marcus Aurelius. Jätkus kolonaadisuhete arendamine ning rakendati abinõusid Itaalia tühjenemise ja vaesumise takistamiseks. Puudustkannatajaile ja õnnetussesattunuile anti abi (näiteks Smürna linnale, mille 177. a. purustas maavärisemine). Püüdes takistada väike- ja keskmaaomanike laostumist, tühistati võlgu keisrikas-

sale. Arendati edasi alimentatsiooniasutusi, mis eelkõige pidid kindlustama toetust orbudele. Jätkuvalt astuti samme orjade olukorra kergendamiseks. Marcus Aurelius keelas müüa orje tsirkuseareenile ja orjatare lupanaaridesse, lubas isanda tapmise puhul üle kuulata ainult neid orje, kes asusid tapmiskoha vahetus läheduses, lubas orjadel kaevata oma isandate peale, kui need varjasid testamenti, mille kohaselt ori tulnuks vabaks lasta. Teiselt poolt lubati pagenud orje edaspidi taga otsida ka imperaatori valdustest.[48] Marcus Aurelius tundis vastumeelsust veriste vaatemängude vastu ning muutis need gladiaatoreile ohutumaks. Eriti aga pälvis ta tähelepanu kohtulik asjaajamine, kus ta pigem seadis jalule vana õiguskorda kui lõi uut, nagu teatab kiitvalt Capitolinus (vrd. 1.16, hinnang Antoninus Piusele: mitte uuenduste otsija).

Näib olevat õigustatud hinnang, mille kohaselt Marcus Aureliuses tuleb näha «konservatiivi ja aristokraati nii oma kultuuri kui ka hariduse poolest».[49] Samasugune oli ka ühe väljapaistvama Vana-Rooma ajaloo uurija Theodor Mommseni seisukoht, kes leidis, et Marcus Aureliuse valitsus «juhindus kõigis oma ettevõtmistes... üksnes hädavajadusest ning püüdis selle juures mitte kunagi väljuda mõõdukuse piirest».[50] «Mitte millegi eest põgeneda, mitte midagi taga ajada», nagu kirjutab keiser ise. Vaieldavam on see, kas võib nõustuda Mommseni arvamusega, et Marcus oli «oma kalduvustelt pigem kaemuslik vaatleja kui praktik, seejuures ilma väejuhiandeta ning üldse inimene, keda ei saa nimetada väljapaistvaks isiksuseks».[51] Tüdinuna nii antiikaja kui ka uuema aja traditsiooniliselt idealiseerivaist Marcuse-käsitustest ja -käsitlustest on ajaloolased sageli altimad uskuma allikais leiduvat negatiivset informatsiooni.[52] Seejuures aga on nad tihtipeale ka teravalt iroonilised, vastandades «Iseendale» põhimõtteid ja keisri riiklikku tegevust, nähes teravat vastuolu Marcuse kui keisri ja Marcuse kui filosoofi vahel ning peaaegu et hukkamõistvalt märkides, et Marcuse juures ei leia me «mingit märki vana korra fundamentaalsest kõrvaleheitmisest, mitte mingit märki revolutsioonilistest uuendustest».[53]

Hinnangud Marcus Aureliuse isiksusele, tema märkmetele ja maailmavaatele on olnud üsnagi erinevad ja raskesti kooskõlastatavad. Temas on nähtud nii kõige õnnelikumat kui ka kõige õnnetumat inimest. Levinud on keisri kui traagilise isiksuse kontseptsioon: passiivsele mediteerimisele kalduv inimene, kes siiski, täites oma kohust, oli sunnitud kogu elu veetma

sõdides. Traagikat lisab veel see, kui peame silmas keisri nõrka tervist, usume kuuldusi ta naise kergetest elukommetest ning oletame, et Commoduse pahelisus avaldus juba Marcuse viimastel eluaastatel ja oli talle teada. Mõned, vastupidi, peavad teda eluvõõraks ja kergesti mõjutatavaks inimeseks, kes pealegi oli ka halb inimestetundja. On kõneldud keisri lihtsusest ja terviklikkusest ning teiselt poolt tema lõhestatusest. On väidetud, et «Iseendale» säilitab alati oma värskuse, sest ei toetu mingile dogmaatilisele alusele.[54] Sagedamini aga on rõhutatud vastupidist ning nähtud Marcuses «dogmaatilist panteisti»[55] Kõige sagedasem märksõna on «resignatsioon» või isegi «sügav resignatsioon», mida mõnikord püütakse pehmendada mööndusega, et see resignatsioon läheb üle sügavaks religioossuseks ja tänutundeks saatuse vastu.[56] «Väljapääsmatusetunnet» ja «sügavat pessimismi» rõhutavad eriti sageli need autorid, kes asetavad «Iseendale» otsesesse seosesse alanud orjandusliku ühiskonna kriisiga.[57]

Ent ka filosoofid kõnelevad pessimismist või lausa «kosmilisest pessimismist».[58] On kirjutatud Marcus Aureliuse pessimistlikust ajaloofilosoofiast: ajaloo annaalid muutuvat tal surnute loendiks.[59] Ning on kirjutatud ka sellest, et pärast vanale stoale iseloomulikku resignatsiooni kõlavad stoitsismis optimistlikud motiivid võidukalt alles Marcus Aureliusel, kelles nähakse «entusiastlikku utilitaristi».[60] Marcus Aureliuse märkmeis on täheldatud tunnet, et «inimese tegevus pole mitte ainult tähtsusetu, vaid mõnes mõttes ka mitte päris reaalne», ning silmas pidades märkmeis leiduvaid lakkamatuid etteheiteid iseendale, väidetud, et Marcus elas üle «identsuse kriisi».[61] Sellele huvitavale seisukohale sekundeerib teine tähelepanuvääriv uurimus, mis vaatleb «Iseendale» ajakontseptsiooni ning leiab, et kontekst, millesse Marcus oma teooriad asetab, eemaldab teda tunduvalt kõigist varasematest stoikutest. Marcuse maailmapilt olevat herakleitoslik, ent nägevat ta seda herakleitoslikku maailma platonisti silmadega kui ajahetki igaviku foonil. Sama arutluskäik viib järeldusele, et Marcus asub poolel teel platonismile, ent aktsepteerides platonistliku dihhotoomia «intellekti elu — psüühiline elu» polevat Marcusel platonistlikku välismaailma, mis seda platonistlikku psühholoogiat toetaks. Talle jäävat mingil määral üksnes herakleitoslik sündmuste vool ning Mõistus, mis neid sündmusi kaitselmusena juhib. Mõnikord aga löövat kõikuma isegi mõistus. Marcuse mõttelaadi iseloomustavat äärmine skeptitsism ning võrreldes Epiktetosega puuduvat Marcusel isegi enesekindel usk õige teo väärtuslikkusse; keiser peaaegu

personifitseerivat aega, tema skeptitsism maailma reaalsuse, sündmuste reaalsuse ning järelikult ka iseenda tegude suhtes aga osutavat tõepoolest identsuse kriisile. Et Marcus täitvat oma stoitsistlikus maailmapildis esinevaid lõhesid (mis tulenevad vana stoa doktriinide tegeliku tähenduse ja seose unustamisest ning mittemõistmisest hilise stoa ajastul) platonismi kildudega, siis olevatki nende kildude isoleerituse ja mittevastavuse tõttu tulemuseks Marcuse maailmatunnetuse kosmiline pessimism ja kohutav ebastabiilsus.[62]

On olemas veel palju teisi ja samavõrra huvitavaid Marcus Aureliuse filosoofia või maailmavaate esitusi ja tõlgendusi, kusjuures erinevused ning väga sageli otse vastupidised seisukohad ja järeldused tulenevad tihti sellestki, et stoitsistlikku filosoofiat ennast mitmes suhtes üsna erinevalt tõlgendatakse ja rekonstrueeritakse. Arvamuste tohutu paljusugusus näib tõepoolest kinnitavat Marcus Aureliuse sõnu, et kõik on arvamus, kui me otsustame seda väidet tõlgendada gnoseoloogilises vaimus, ning, nagu juba nägime, nimetataksegi Marcus Aureliust väga sageli ka skeptikuks või koguni agnostikuks. Lugejale jääb võimalus ise oma arvamust kujundada ja põhjendada, pidades seejuures meeles seda, mida tunnistas tegelikult juba Aristoteles, soovitades asjaoludest sõltuvalt toetuda kord ühele, kord teisele põhiprintsiibile (vt. «Retoorika», 1375a 21 jj.) — nimelt et kõiges, mis puutub inimlikesse asjadesse, võib loogiline argumentatsioon teenida mis tahes seisukoha esindaja huvisid.

Seisukohtade erinevusest ei pääse me ka siis, kui vaatleme, mida on uurijad väitnud ja tõestanud «Iseendale» tekkepõhjuste ja -viisi, tema eesmärgi ja žanrikuuluvuse kohta. On arvatud, et «Iseendale» kujutab endast lõpetamata või siis lõpetatud, kuid meieni mitte jõudnud tervikliku teose fragmente.[63] On arvatud, et see on materjalikogumik filosoofilise traktaadi jaoks.[64] Mõnede uurijate arvates võis teose avaldada ka Marcus Aurelius ise[65], mitmed on püüdnud välja selgitada terviku kompositsiooni[66] ja teinud oletusi algse, praegusest erineva ning loogiliselt järjekindla märkmete järjestuse kohta.[67] Ent suurem osa neist, kes Marcus Aureliuse ülestähenduste kohta arvamust on avaldanud, on seisukohal, mille esitas juba Thomas Gataker oma väljapaistvas Marcuse-väljaandes, nimelt et «Iseendale» polnud määratud lugejale ning on kirja pandud üksnes iseenda tarbeks.

Enamasti on ülestähendusi iseloomustatud kui aforisme, lühikesi mõttekilde, päevikumärkusi. Ei puudu aga ka arvamus, mille järgi Marcus Aurelius on püüdnud enda tarbeks

luua uut, talle sobivat väljendusvormi.[68] Eriti esimest raamatut on määratletud kui siseelu autobiograafiat, kogu teost tervikuna aga kui oma intiimseimate mõtete ja tunnete väljendust iseenda poole suunatud monoloogi vormis, s. t. kui *soliloqium*'i või kui vestlust iseendaga, mis annab tunnistust dialoogilisest lähenemisest iseendale.[69] Ent on olemas ka teooria, mille kohaselt Marcus kasutas kirjutades juba olemasolevaid ja hästituntud kirjanduslikke väljendusvorme ning nii tema stiil kui ka mõtted pärinevad ta õpetajailt, kelle õpetusi ta enamasti õpetajaist kaugel olles ja nende sõnu meelde tuletades üles märkis — seega polevat Marcus Aurelius originaalne ei mõtete ega väljendusvormi poolest, tema suurus seisnevat üksnes selles, et ta need filosoofilised õpetused omaks võttis ning nende järgi inimese ja valitsejana tegutses. Seega siis olevat «Iseendale» kirjapanek Marcus Aureliuse poolt umbes samasugune nähtus nagu Epiktetose vestluste kirjapanek Arrianuse poolt, üksnes selle vahega, et keisril oli mitmeid õpetajaid.[70]

Veel on väidetud, et «Iseendale» ei peegelda Marcus Aureliuse isiksust; tegemist on meditatsiooniharjutustega, mille sihiks on stoitsismi põhidogmasid, neid meenutades ja neile kirjanduslikku vormi andes, elavaina hoida.[71] Kuid on ka arvatud, et tegemist on mõttepäevikuga, mis on kirjutatud üksnes iseenda jaoks, ning järelikult ütles Marcus Aurelius seda, mida ta tõepoolest mõtles, ja kui siin leidubki pettust, on see enesepettus. Siit järeldub, et kui Marcuse eesmärgiks oli nende kirjapanekutega iseennast lohutada ja oma meelt kindlamaks muuta, siis kõigel sellel, mida ta ütleb, on mingi tähtsus ta isiklike probleemide seisukohalt. Seega siis, kui «Iseendale» on teatavat laadi päevik, milles iga sinavormis pöördumine on pöördumine iseenda poole, tuleb vähem rõhku panna isoleeritud katkenditele ning rohkem pidada silmas teemade ja mõistete statistilist vaatlust, mis võimaldab meil midagi järeldada ka kirjutaja enese isiku kohta.[72]

Eelneva eesmärgiks polnud lugeja segadusseviimine, vaid probleemidele ja erinevate vaatekohtade võimalikkusele osutamine. Järgnevalt aga lisan veel mõned olulised andmed «Iseendale» kohta ning püüan lühidalt, detailidesse ja pikematesse tõestustesse sukeldumata, tutvustada selle kontseptsiooni põhijooni, millest lähtudes on tehtud käesolev tõlge.

Kuni «Iseendale» esmakordse mainimiseni ühes erakirjas 907. a. ja katkenditeni «Sudas» ei tea me Marcus Aureliuse

märkmeist midagi. Neljanda sajandi reetor ja filosoof Themistios mainib küll Marcus Aureliuse «juhiseid» (või «korraldusi», «õpetusi», vt. «Kõned», 6.31), ent Themistios võis silmas pidada ka mingeid muid manitsusi, võimalik et suulisest traditsioonist pärinevaid — on teada, et Marcus Aurelius mõnel korral esines filosoofina ka avalikkuse ees, vrd. *SHA*, 6.3.5 jj.: «Oli neid, kes Avidius Cassiust Catilinaks kutsusid, kuna ta ka ise rõõmustas selle üle, et teda nii hüütakse, lisades, et saab selleks, kui tapab vestleja (*dialogista*, «dialoogidepidaja»), mõeldes sellega Antoninust, kes filosoofias niivõrd silma paistis, et kui ta asutas end Markomanni sõtta minema ja kõik kartsid, et midagi saatuslikku võib juhtuda, paluti teda, mitte lipitsedes, vaid tõsiselt, et ta avaldaks filosoofilised manitsused. Tema ei löönud kartma (konjektuurne: ei keeldunud), vaid esines kolmel päeval pareneesivormis — s. o. manitsuste vormis — arutlustega.»; Sextus Aurelius Victor, «Keisritest», 16.9: «. . . ja Marcuse tarkus, leebus, ilmsüütus ja haritus olid nii suured, et kui ta koos poja Commodusega, kelle oli tseesariks teinud, markomannide vastu hakkas minema, kogunes tema ümber hulk filosoofe, kes anusid, et ta teekonnale ja lahingusse ei asuks enne, kui on selgitanud filosoofiliste koolkondade jaoks raskeid ja sügavalt peidetud asju.»

14. sajandil mainis bütsantsi kirikuajaloolane Nicephorus Callistus Xanthopoulos (*Hist. Eccl.* 3.31 — *Patrol. Gr.*, v. 145 p. 960) Marcus Aureliuse õpetusteraamatut, mille keiser olevat kirjutanud oma poja Commoduse jaoks (vrd. *SHA*, 7.1.5: «. . . Marcus püüdis Commodust harida omaenese ning suurte ja väljapaistvate meeste manitsustega.»); pealiskaudsel lugemisel võiks tõesti ka nii arvata, ühtlasi leides, et hea kasvatus võis juba antiikajal ka halba vilja kanda. Järgneb jälle tühik meie teadmistes, kuni lõpuks 16. sajandil tsiteerib mõningaid märkmeid saksa humanist ja õpetlane Johannes Reuchlin (1455—1522) ning 1559. a. ilmub esmaväljaanne.

«Iseendale» jaotus raamatuiks leidub juba esmaväljaandes (selle aluseks olnud käsikiri läks kaotsi) ning ka ainsas täielikus käsikirjas, mis on säilinud, on selle jaotuse jäljed märgatavad. Ka «Suda» mainib Marcus Aureliuse «Juhatust omaenese elu jaoks kaheteistkümnes raamatus». Tänapäevane raamatute jaotus märkmeiks pärineb põhiliselt Th. Gatakeri väljaandest 1652. a.

Kui oletada, et «Iseendale» tehti lugejaile kättesaadavaks alles pärast Marcus Aureliuse surma, siis ei saa me olla kindlad, et märkmete tänapäevane järjekord vastab kirjapanemise järjekorrale, sest ka antiikaegne väljaandja võis teksti redi-

geerida ja muudatusi teha, kuid sedagi ei saa me tõestada. Samuti ei saa olla kindel, et «Iseendale» sisaldab kõiki keisri selliseid märkmeraamatuid. Selle kasuks, et raamatud vähemalt osaliseltki algupärases järgnevuses asuvad, räägib see, et märkmed 7.38, 40 ja 41 leiame me hiljem ülestähenduses 11.6.

Täiesti kindlat dateeringut võimaldavad üksnes mõned märkmed: 1.17 lubab oletada, et Antoninus Pius oli juba surnud (vrd. ka 4.33; 6.30; 8.25), ning 8.25 ja 37 on kirjutatud pärast Lucius Veruse surma. Kirjutamiskohale osutavad viited teise ja kolmanda raamatu alguses (või esimese ja teise raamatu lõpus või koguni esimese raamatu lõpus ja kolmanda alguses nagu Dalfenil — küsimus on vaieldav) osutavad tõenäoliselt 170-ndate aastate algusele. Kõik muud katsed mõningaid märkmeid ühe või teise teadaoleva sündmusega siduda jäävad vaid oletuslikeks.

Näib olevat väljaspool kahtlust, et «Iseendale» on tõepoolest unikaalne antiikaja meieni jõudnud kirjandusmälestiste seas — raamat, mis ei pea silmas lugejat.[73] Õigemini mitte raamat, vaid kogumik raamatukesi. Sellele, et kirjutaja tegi neisse sissekandeid üksnes iseenda tarbeks, osutavad mõned iseärasused juba «Esimeses raamatus», mis erinevalt teistest on kirjutatud kui ühtne tervik ja ühtse skeemi järgi — loendina, milles Marcus Aurelius tänutundega nimetab oma lemmikõpetajaid ja läbisegi nii nende häid külgi, mis talle eeskujuks olid või on ja mis peavad käepärast olema, et hinges rõõmu tunda (vt. 6.48), kui ka seda, mis ta tänu nendele õpetajatele tegi või ei teinud, õppis või ei õppinud, koges või ei kogenud. Seetõttu omandab «Esimene raamat» lugeja jaoks ka autobiograafiale omased jooned ja iseloomustab ka Marcus Aureliust ennast (eriti «autobiograafiline» on 1.17 koos tänutundega jumalate vastu). On vaieldud selle üle, kas esimene raamat on kirjutatud esimesena (otsekui sissejuhatus) või viimasena (jällegi otsekui sissejuhatusena). Ent ta võis kirjutatud olla ka teiste meieni jõudnud raamatute vahel (vt. 1.9 «põhilauseist» ja vrd. ka 3.14 «märkmeist»). Võimalik on seegi, et samasse taskuraamatusse, mis sisaldab meie «Esimest raamatut», mahtusid veel ülestähendused 2.1—3, sest esmaväljaandes ning tõenäoliselt siis ka esmaväljaandele aluseks olnud ja kaduma läinud käsikirjas *T* algab «Teine raamat» ülestähendusega 2.4 — sisult samuti sobiv, et olla raamatus esimeseks. Mitmed ülestähendused näivad ideaalselt sobivat raamatu algusesse ja lõppu (vt. veel 5.1; 2.17; 3.16; 4.51; 5.36; 9.42; 10.38; eriti 12.36; ent vrd. näit. 2.1 ja 10.13, mis asub

teiste märkmete keskel), kuid siit ei järeldu veel, et autor mõtleb lugejale — algus ja lõpp on eriliselt rõhutatavad mitmete inimlike ja ka puhtisiklike toimingute puhul, küllap sageli ka näiteks isiklike mõttepäevikute või sententsikogumike puhul. Juba esimeses raamatus aga leiame vihjeid, mis kõrvalise lugeja poole pöördumise puhul eeldanuksid kirjeldavaid selgitusi (1.7; 1.16) või jäänuksid tõenäoliselt kirja panemata (1.17 intiimsed detailid). Ja eriti pikemates ülestähendustes torkab silma nähtava järjekindluse ja süsteemi puudumine loetletus, kirjutaja järgib oma mõtteseoseid, üksnes talle teadaolevaid assotsiatsioone. Ning teisteski raamatutes on palju sellist, mis välistab lugeja poole pöördumise. Mõned märkmed näivad pidavat silmas midagi konkreetset, ent ei nimeta ega kirjelda seda, mida või keda silmas peetakse ja mis on kirjutamiseks tõuget andnud. Pole pikemaid järjepidevaid käsitlusi või arutlusi, filosoofilised terminid[74] tuuakse arutlusse selgitusteta, kontseptsioonidele viidatakse või toetutakse nende tundja iseenesestmõistetavusega, mitmed märkmed jääksid väljaspool «Iseendale» kui terviku konteksti arusaadamatuks, mitmed nõuavad ka selles kontekstis täiendavaid seletusi (ka tolleaegse lugeja seisukohalt), sagedased on kordused, tihti varieeritakse üht ja sedasama mõtet ning mõnikord isegi üsna sarnases sõnastuses. Leidub algusi *ex abrupto*, mille puhul kirjutaja näib jätkavat mingit väljendamata jäetud mõttekäiku. Mõnel puhul on tegemist ülestähendusega meelespidamiseks või teema üles märkimisega millegi üle mõtlemiseks. Tähelepanu väärib seegi, et loobumine teksti ladusamaks muutvaist konjektuuridest ning pöördumine käsikirjalise lugemi poole teeb sageli ilmsemaks konspektiivse, iseendale mõeldud märkmete stiili. Kõik see annab põhjust arvata, et vaevalt küll kirjutas Marcus Aurelius filosoofilist traktaati või kogus materjali selle jaoks. Peale selle osutab kirjutaja iseenda poole pöördumisele mitmel juhul pöördumine teise isiku kui keisri, Antoninuse poole (vt. 3.5; 6.26, 30, 44; 10.31; 11.18 algus).

Kõrvu kuivade ja ilustamata, visandlike või raskepäraste ja oskussõnu sisaldavate ning katkendlike ja konspektiivsete märkustega leiame ka selliseid, mis annavad tunnistust heast retoorilisest haridusest ning paistavad silma oma läbimõelduse ja lakoonilise sõnaosavusega. Ent seegi ei kõiguta seisukohta, et «Iseendale» on kirjutatud iseendale. Marcus Aurelius oli õppinud oma aja parimatelt meistritelt — ladina keelt Frontolt ja kreeka keelt[75] Herodes Atticuselt, tal olid olnud kirjanduslikud ambitsioonid, ning ehkki ta teoorias ilukõnele selja pöö-

ras, jäi õpitu alles ja mõnikord võib-olla meelitas kunagine lemmikharrastuski salamisi ikka veel enda poole. Ning seepärast võib mitmeidki märkmeid vaadelda kui omapäraseid retoorilisi harjutusi iseendale, kusjuures see retoorika on juba seatud filosoofia teenistusse, laenates viimasele veenvat väljendust ja täpset sõnastust. Tähelepanu väärib Marcus Aureliuse märkmete sõnastus kirjutaja tähelepaneliku suhtumise pärast sõnasse. Ehkki talle on peamine, mida öeldakse, pole talle endale sageli ükskõik seegi, kuidas öelda. Sellest ei anna tunnistust mitte ainult stilistilised võtted ja vahendid, kõlakujundid, sõnamängud ja stoitsistlikud etümologiseeringud, vaid ka see, kuidas Marcus kasutab sõnade semantikat, vastandades filosoofilist keelekasutust tavalisele ning viimasega polemiseerides, kuidas ta toetub sõnale poleemikas võõra mõttega ning kuidas isegi välja- või üleskirjutatud tsitaadid, nagu võib suure tõenäosusega oletada, on stoitsistlikult ümbermõtestatud (vt. näit. 3.15; 10.7 ja 8/4.24; 7.31/7.41 ja 42; 9.34). Paraku pole seda kõike iga kord õnnestunud tõlkes adekvaatselt edasi anda. Selles aga, et Rooma keiser kirjutas kreeka keeles, pole midagi imekspandavat — kreeka keel oli teaduse keel ja seega ka filosoofia keel (ning sellisena juba mõtteväljenduse terminoloogilise täpsuse pärast eelistatud, vaatamata sellele, et juba Cicero oli teinud suuri pingutusi ladina filosoofia-alase sõnavara loomiseks). Ühtlasi oli ta ka paljude keisri õpetajate keel ning nende loengute ja selle kirjanduse keel, millele Marcus Aurelius toetus ja millest ta mõtlemisainet ammutas.[76]

Niisiis on «Iseendale» kirjutatud iseendale. Muidugi ei välistu see, et mitmed märkmed ei tarvitse olla otseselt iseenda poole pöördumised: kui me juhtume kirjutama päevikut või mõtisklusi vms. iseenda jaoks, siis võime me veenmise, moraliseerimise, õpetamise puhul pöörduda otseselt iseenda poole — mitte üksnes esimeses («Ma pean...»), vaid ka teises isikus («Sa pead...»), võime aga silmas pidada ka inimest üldse, ilma konkreetselt enese poole pöördumata (eesti keeles oleks sel juhul mõeldav ka umbisikuline vorm: «Tuleb...»). Mõned märkmed võisid olla kasutatavad ka «teiste jaoks» — alusena avalikuks arutluseks, põimimaks vestlusse või kirja, ja miks mitte isegi Commoduse kasvatamiseks. Peamine aga on see, et ehkki on tegemist iseendale kirjutatud ülestähendustega, pole «Iseendale» siiski ei intiimne päevik, nagu teda sageli on iseloomustatud, ega isegi mitte mõttepäevik. Päevikule on iseloomulik ennekõike sündmustikulisus koos selle põhjuslik-ajalise esitusega, arenguga ajas.[77] Mõttepäevikule on omased

arutlused ja põhjendused, mõtete, arvamuste, vaadete, kahtluste väljendamine, sageli seoses omaenese eluga, sündmustega, konkreetsete innimestega. Osaliselt, ilma viimati mainituta, näib see iseloomustavat ka Marcus Aureliuse märkmeid. Kuid lugeja märkab peagi, et valdavalt valitseb märkmeid õhutav või veenav, käskiv või sisendav, ettekirjutuslik toon ning isegi neis ülestähendustes, milles formaalselt pole ainsatki imperatiivi.

Kunagi oli aeg, mil sõna võimu hinnati rohkem, kui meie sellega harjunud oleme. Juba ainuüksi hea nõu või õpetliku sõna pärast võeti ette kaugeid reise ega põlatud ka ohtusid, head nõuannet ja tarkusesõna peeti väärtuslikuks ning arvati, et ainuüksi sõna ise võib inimest mõjustada. Heade nõuannete ja õpetussõnade väärtust hindasid kõrgelt Homeros, Hesiodos ja Theognis, sofistid aga võrdlesid sõna mõju hingele ravimite mõjuga keha hädadele. Selline seisukoht säilis ka siis, kui eetiliste hinnangute ja normide üle hakati arutlema filosoofiliselt, hakati neid filosoofiliselt põhjendama ja eetika lülitus teoreetilisse maailmapilti ehk filosoofilisse süsteemi. Selle arengu algeid võime täheldada nii Demokritose kui sofistide vaadetes, ehkki juba antiikajal oli levinud arvamus, et alles Sokrates tõi filosoofia taevast maa peale ning hakkas tegelema inimese ja tema eluga seotud probleemidega. Ja sellest ajast peale, veel enam aga siis, kui filosoofiline eetika hellenismiajast alates näib muutuvat eetiliseks filosoofiaks, püüdis kreeka filosoofia alati täita ka «elu õpetaja» rolli. Eriti märgatavaks muutub see roll küünikute, skeptikute, epikuurlaste ja stoikute puhul. Kui Epiktetos (u. 50—125/30) õpetusi ja «põhilauseid» vahendades ütleb, et «see olgu käepärast päeval ja ööl, sellest tuleb kirjutada, seda tuleb lugeda, sellest tuleb rääkida nii iseendaga kui ka teisega» (3.24.103), siis ei tohi unustada, et täpselt sama soovitas oma õpilastele juba Epikuros (vt. Diogenes Laërtios, 10.135), läkitades õpilastele lühikokkuvõtteid oma õpetustest (vt. sealsamas, 10.35 jj., 84 jj., 122 jj.) — kõige hädavajalikumaid põhilauseid, millest piisab hingerahu saavutamiseks. Kui me teadusliku uurimistöö peamiseks psühholoogiliseks tõukejõuks peame tahtmist teada saada, huvi tõe vastu, olgu see siis milline tahes, vaimset tööd, mis oma eesmärgiks ei sea ega saagi seada kohest ja viimase instantsi vastust inimeste jaoks eluliselt tähtsatele probleemidele (kuigi tähtsuselt teiseks tõukejõuks on tunnustusevajadus), siis eeltoodud näited kõnelevad vanakreeka ühe teadusharu, filosoofia, ühest muundumis- ja teisenemisvormist — taotlusest saada maailmavaate dogmaatiliseks alu-

seks, saada oma poolehoidjate ja õpilaste jaoks püsikindla veendumuse ja sellega koos ka hingerahu tagajaks. Filosoofilised teooriad, põhimõtted, põhiprintsiibid, «põhilaused» pidid saama mitte enam juurdlemise või vaidluste, vaid pideva meenutamise ja enesesisenduse objektiks. Põhilausete erinevust manitsustest nähti vaid selles, et kui viimased olid määratud konkreetseiks elujuhtumeiks, siis esimesed olid manitsused kogu elu jaoks tervikuna, nende ülesandeks oli välja kujundada inimese maailmavaade, tema hoiakute, suhtumiste ja hinnangute süsteem ning muuta neid vaateid ja kujutlusi, mida põhilauseid formuleeriv teooria pidas ekslikeks. Põhilaused pidid saama veendumusteks, «ent millised on veendumused, sellised on ka teod ja mõtted, millised aga on need, selline on ka elu» (Seneca, «Kirjad», 95.44). Seepärast polnud tähtis mitte üksnes põhilausete ja nendest tulenevate manitsuste tundmaõppimine ja teadmine, vaid ka nende pidev meenutamine, «käepärast» hoidmine, sest nagu kirjutas Seneca, me sageli küll teame, kuid ei märka, sageli ei taha meie hing märgata isegi kõige silmanähtavamaid asju, ning seepärast tuleb talle sisendada ka kõige tuntumate asjade teadmist, meelde tuletada, hinge pidevalt töödelda. Õppida tuleb selleks, et «teada mitte rohkem, vaid paremini». Tuleb veenda, keelitada, õhutada, hukka mõista ja lohutada, sundidá inimest muutma suhtumist asjadesse, mis avaldavad psühhotraumeerivat mõju (vt. «Kirjad» 94. 25—26; 89.23; 78.13 jm.). Ja ehkki juba sofistidest peale sõna devalveerumist teravalt tunnetati ning sõnade ja tegelikkuse, olemise ja näilikkuse vastandlikkust üha rõhutama hakati, ei viinud see antiikaegse logoteraapia hääbumisele. Sellisel filosoofilisel logoteraapial — tänapäeval on seda vaadeldud psühhagoogia (hinge mõjustamine soovitud suunas) ja psühhoteraapiana (hingehädade ravimine)[78] — oli aegade jooksul välja kujunenud mitmesuguste mõjutus- ja ravivõtete varamu. Näiteks on juba pütagoorlikust traditsioonist tuntud nõuded vaadata kohe pärast ärkamist mõttes üle eelseisvad teod ning igal õhtul enne uinumist järele mõelda, mille vastu sel päeval eksiti. Teisalt on tuntud ettekirjutus küsida õhtul oma hingelt, millisest pahest ta päeval vabanes, millisele pahele vastu astus ja mille poolest sai paremaks. Levinud oli nõue varakult mõelda eelseisvatele võimalikele õnnetustele, eriti surmale, ning valmistada oma hinge ette, et hädad teda ootamatult ei tabaks ning inimest tasakaalust välja ei viiks. Lohutuskirjandus oli välja töötanud oma mõjutusvahendid. Peamine aga oli mitte arvata hüveks või paheks midagi sellist, mis seda tegelikult pole. Sellised eksiarvamused, mille tule-

museks on hingehaigused ehk «kired», olid stoikute arvates isegi nii ohtlikud, et juba Chrysippos pidas oma «Teraapias» lubatuks võidelda nende vastu mitte üksnes oma koolkonna põhilausetele toetudes, vaid esitades kogu olemasoleva argumentatsiooni, isegi kui see stoitsistliku õpetusega kooskõlas pole (vt. SVF, 3.474; vrd. Cicero, «Vestlused Tusculumis», 4.62; «Hea ja kurja piiridest», 4.23).

Sellisest filosoofia rakenduslikust funktsioonist saab lugeja kõige parema ettekujutuse eelkõige Cicerot, Senecat ja Epiktetost lugedes. Aga ka Galenos, Marcus Aureliuse ihuarst ja muuhulgas ka haiguste psühhogeense tekke teooria rajaja euroopa meditsiinis, on kirjutanud sellisest hingeravist ja tema kahest vormist — «arsti», s. o. filosoofi kui kaasvestleja abil ning üksinda, omaette. Leidub viiteid sellegi kohta, et üheks eetilise kasvatuse või enesekasvatuse ning psühhoteraapia või õigemini autopsühhoteraapia vahendiks oli ka kirjutamine (näit. Seneca, «Kirjad», 89.23, pärast oma sisendavaid manitsusi: «kirjuta, et ise lugeda, kui kirjutad»). Ning õigusega on ka «Iseendale» peamise funktsioonina nähtud just sellist enesesisenduslikku enesekasvatust ja autopsühhoteraapiat, enese ümberhäälestamist omaette ja kirjutamise abil.[79] Marcus Aurelius ei tegele oma filosoofilise süsteemi, õpetuse ega maailmavaate esitamisega, valdavalt ka mitte oma mõtete väljendamisega. Ta pöördub teooriate ja argumentide poole, mida ta on tundma õppinud ja mis meile on tuttavad ka teistest allikatest, kasutab väiteid ja võrdlusi, millele võib tuua lähedasemaid või kaugemaid paralleele teistelt autoritelt ja mis tihtipeale pole seotud mingi kindla filosoofilise koolkonnaga. Mõnikord eristab Marcus Aurelius ise tavalist, võhikulegi tuntud psühhoteraapilist vahendit filosoofilisest või kirjutab, et üks või teine vaade on iseloomulik erinevatele filosoofiasüsteemidele (vrd. 4.50; 9.3 ja 41; 12.34). Psühhagoogilised reeglid võivad funktsioonist sõltuvalt olla koguni vastupidised. Näiteks pole vaja muretseda selle pärast, mis toimub teiste hinges ja mida teised arvavad, see on stoiku seisukohalt ükskõik ning ei põhjusta talle midagi halba (7.55; 4.39). Teisal piirab keiser Marcus stoik Marcust, andes mõista, et suure ja üldisest kasust tuleneva hädavajaduse korral tuleb selle pärast siiski muretseda ja selle vastu huvi tunda (3.4). Kolmandaks tuleb vaadelda, kui tühised on nende hinged, kelle arvamus meid rahutuks teeb (9.18 ja 34; vrd. 7.34; 11.18(2); 10.19), pidades siiski meeles, et nemadki on looduspäraselt meie sugulased ja kaaskodanikud (9.27). Ning lausa hädavajalik on teise hinge tungimine selleks, et teda mõista ja mitte vihastuda

(8.61; 6.53; 10.37; 9.22). Ka «teemade» puhul tuleb eristada erinevate ülestähenduste erinevaid eesmärke. Nii näiteks võib surmale viitamine nagu ka keha ja kõige välise vastu põlgust avaldamine rõhutada mõistuse juhtivat osa ja eetilist elu kui ainsat väärtust ning toonitada käesoleva hetke ja tegevuse tähtsust (näit. 2.14; 10.11), teisal aga võib surm olla kasutatud argumendina vihastumise (näit. 7.22) ja kuulsushimu (6.24; 7.34) vastu; väide, et pole midagi uut — kõik on tavaline ja üürike, võib rünnata nii surmahirmu, vihatunnet (näit. 7.1) kui ka kuulsusjanu (12.24).

Sageli kasutab Marcus Aurelius lohutuskirjandusele — tüüpilisteks näideteks on Plutarchose ja Seneca konsolatsioonid e. lohutused — omaseid argumente, võrdlusi ja teemaarendusi. See toob kaasa mõistuse ja keha dualistliku vastandamise, platonistlike motiivide ilmumise, kõige lühiajalisuse ja kaduvuse rõhutamise, osutamise sellele, et kõik eluga seotu polegi nii hea (või on koguni halb), kõige voolamise ja pideva muundumise (nn. herakleitosliku motiivi). Siia kuulub ka kuulsate surnute loendamine, nn. surnute kataloog — lohutajate arvates on suureks lohutuseks, kui mõelda, et meiega juhtub see, mida kõik enne meid on kannatanud; asjade loomus olevat raskeimad asjad teinud kõigile ühiseks, et saatuse karmust leevendaks võrdsus (vt. Seneca, «Lohutuseks Polybiosele», 1.4). Võiks arvata, et lohutuskirjanduse ülesandeks oli inimest šokeerida väitega, et see, mis on ebameeldiv, on hoopiski paratamatus, mille puhul inimese enda tahtest ja püüdlustest ei sõltu midagi ning et argimõistus on rumal seda paratamatust halvaks pidades. Tegelikult aga pole tegemist šokeerimisega, vaid manitsemisega leppima ja rahul olema.

Sellise enesehäälestamise ja eneselohutamise protsessis integreerib kirjutaja emotsionaalselt erinevaid arvamusi, väiteid ja seisukohti. Talle pole tähtis süsteem ega see, et sügavam arutlus võiks paljastada mõne tema poolt väljendatava või enesele sisendatava vaate kokkusobimatuse ta filosoofilise lemmiksüsteemiga — stoitsismiga. Ta lähtub sellest, mis teda häirib või erutab, ning seetõttu on õige näha teemade sageduses ta isiklike probleemide peegeldust. Kõige sagedasemad on kolm teemat: inimeste pahelisus ja ühtlasi nii inimeste kui ka saatuse üle nurisemine, surm ja kuulsus. Esimese puhul võib psühholoogilist põhjendust otsida eelkõige kirjutaja juhiametis, mis tegi hädavajalikuks pideva inimestega suhtlemise, organiseerimise, kohtumõistmise jms. Vihastumatusenõude kordumise põhjust aga võib näha ka temperamendis, vt. 1.17 ja 11.18(4) — Marcus Aurelius järgib nõuet, mida on väljen-

danud nii Epikuros, Seneca (vt. «Kirjad», 28.9; 68.6) kui ka
Epiktetos (2.11.1): tervise alguseks on teadmine oma hädast,
filosoofia alguseks on see, et tajutakse omaenese nõrkust ja
võimetust hädavajalikes asjus (vrd. 7.24). Keisriseisund ning
nähtavasti ka tõsiasi, et Marcus Aurelius tunnetas oma vastu-
võtlikkust teiste arvamuse suhtes, sunnib kirjutajat võitlema
kuulsuseahvatlusega ja võõraste hingeliigutuste jälgimisega.
Ühelt poolt introvertsus, teiselt poolt kartus oma maine pärast,
ühelt poolt igatsus «lihtsuse» järele, teiselt poolt pidev enese-
jälgimine ja -analüüs, pidev tähelepanu oma suhtumisele teis-
tesse. Ühelt poolt pidev rahulolematus iseendaga ja nõue mitte
leppida oma puudustega, nõue saada paremaks, teiselt poolt
soov leida sisemist rahu, loobuda «mõttekäikude läbimisest»,
«häält kasutamast ja mõtisklemast» (12.26). Et need kaks vii-
mast kujutavad endast kreeka *logos*'e kaht aspekti, siis võib
siin tõepoolest näha väsimuse tunnuseid, paralleelselt kogu
antiikkultuuri «väsimisega», ehkki see ei anna õigustust Mar-
cus Aureliuse lugemiseks ja tõlgendamiseks kristlik-pietistlikus
vaimus. «Iseendale» on nii oma mõttevaralt kui kirjandusliku
vormi poolest välja kasvanud antiikkultuuri pinnasest. W. Thei-
ler on õigusega toonitanud, et oma aja kohta on keiser häm-
mastavalt vanamoeline mõtleja, kellel puudub isegi ajale ise-
loomulik tugevalt platoniseeriv tendents (tuletame meelde, et
aastal 175 sündis Plotinose õpetaja Ammonios Sakkas) —
vaid kord mainitakse «sarnastumist jumalaga», ehkki samas
toetub Theileri väljenduse järgi «väike põhireegel» (erinevalt
suurest, milles lisandub tunnetusekäsitlus) — õiglus inimeste
ja vagadus jumalate suhtes — Platonile.[80]

See, et mõte surmale Marcust alatasa häirib, on mõistetav,
kui mõtleme keisri nõrgale tervisele, vanadusele ja kahele
pidevale surmatoovale nähtusele impeeriumis — katkule ja
sõjale. Huvitavam on, et ta sellele viimasele vaid paar korda
vihjab (vt. 8.34 ja 10.10). Siiski pole põhjust arvata, et keiser
jaganuks Cicero võimalik et isegi stoitsistliku värvinguga arva-
must, mille järgi rahvad polevat võrdsed ega omavat ühesu-
gust õigust valitseda (mõte võib pärineda Aristoteleselt), ja
ideed, et Rooma olevat pidanud üksnes õiglasi sõdu ning
Rooma valitsus olevat rahvastele, keda ta alla on heitnud,
hüvanguks ja heateoks (vt. Cicero, «Riigist», 3.22 jj., vrd.
«Kohustustest», 2.26). Arvestades eneseirooniat ülestähendu-
ses 10.10, võib arvata, et Marcus Aurelius oli lähemal Seneca
seisukohale, kes kommete langusest (millest 1. saj. e. m. a. oli
kõnelnud ka stoik ja teadlane Poseidonios, ehkki teaduse
progressi ideed rõhutades) kõneldes kuulutas: «Kunagi, nende

ajal, kes vähem eksimustesse sattusid ja keda ravida oli kerge, oli ka filosoofia lihtsam, sellise kommete hävingu vastu nagu praegu aga tuleb katsetada kõike. Et ometi kord võidaks kõrvaldada see katk! Me hullume mitte enam üksnes eraviisil, vaid ühiskondlikult. Tapjaid ja üksikuid tapmisi me hoiame ohjes, ent sõdu ja rahvaste hävitamise kuulsusrikast kuritegu? Ei tunne piiri ei ahnus ega julmus. Roimad, mida pannakse toime salaja ja üksikute poolt, pole veel nii ohtlikud ja nii koletislikud; ent nüüd tehakse metsikusi senati ja rahva otsuste põhjal ning seda, mis on keelatud üksikuile, kästakse teha riiklikult. Selle eest, mis salaja toimepanduna maksab pea, selle eest kiidame neid, kes kannavad sõdurimantlit. Inimestel, leebeimal sool, pole häbi rõõmu tunda üksteise verest, pidada sõdu ja pärandada nende pidamist lastele, sellal kui isegi tummade metsloomade seas valitseb rahu.» («Kirjad», 95.29 jj.)

Suures osas toetub Marcus Aurelius terviklikule filosoofilisele süsteemile, stoitsismile. Stoitsismis on ammu loobutud nägemast üksnes elufilosoofiat. Tunnustust on leidnud stoitsistliku loogika originaalsus[81], stoitsistlikus füüsikas on nähtud sügavalt läbimõeldud ja põhjalikult ülesehitatud kontiinuumiteooriat[82], eetikas lahendasid stoikud originaalselt edasi varem püstitatud probleeme.[83] Marcus Aureliuse aja n.-ö. akadeemilisest või «ülikooli»-stoitsismist aga ei tea me peaaegu midagi, ja ehkki stoitsism oli veel oma populaarsuse viimastes aastakümnetes ja oli mitmeti mõjustanud peripateetikute ja platonistide filosoofiat, stoitsismi «klassikute» töid juba ammu enam peaaegu ei loetud, piirduti nende väljavõtete seletamisega ja kommenteerimisega, arengut enam ei olnud, olid vaid käsiraamatud, õpikud jms. ning populaarfilosoofilised moraliseerivad loengud, jutlused, vestlused — diatriibid, mida tervenisti iseloomustas juba nimetatud pragmaatiline kallak, nagu see oli iseloomulik ka filosoofidele Musonius Rufusele ja Epiktetosele ning filosoofiaharrastajaile Senecale ja Marcus Aureliusele. Ei saa eitada Marcus Aureliuse filosoofiatundmist (ja mitte ainult stoitsistliku). Ent ehkki ta korraks rõhutab ka füüsika ja loogika tähtsust (8.13), on kosmoloogilised seisukohad talle üksnes dogmaatiliseks aluseks eetiliste nõuete põhjendamisel. Ning tegelikult pole talle tähtis isegi see, kas on aatomid või ühtsus — see pole enam skeptitsistlik suhtumine, vaid huvipuudus —, tähtis on täita oma kohust, nii nagu tema seda mõistis ja nägi, püüdes seejuures järgida «põhilauseid», ehkki neid tegelik elu kipub minema pühkima (10.9). Muidugi pole meil tegemist ideaalse valitseja või ideaalse inimesega,

«üllaimaga, kes kunagi on elanud», nagu ütles väljapaistev filoloog U. von Wilamovitz-Moellendorff.[84] Märkmeis püstitatavat ideaali ei saa üle kanda kirjutaja isikule enesele. Pealegi, kui ideaal oleks saavutatud, poleks olnud vajadust pidevalt varieerida üht ja sedasama, nõuda endalt üht ja sedasama, ikka ja jälle üksilduda iseendasse, et enesesisendusliku kirjutamise läbi puhata, end rahustada, lohutada ning julgustada edasi elama ja tegutsema tolles maailmas, mille täiuslikkuses isegi veendunud stoik pidi end väga sageli veenma. Ning Marcus Aurelius näib lähedasemana just tänu oma inimlikele nõrkustele ja tugevusele, millega ta nende vastu võitleb.

Maailmaterviku seisukohalt olid stoiku silmis õigustatud kõik vahendid; paratamatus, mille puhul inimene võimetuks jäi ja mis temast mingilgi määral ei sõltunud, tuli jäägitult aktsepteerida; paratamatusele vaatamata pidi inimene jääma iseendaks ja mitte muutuma halvemaks. Ent paratamatuse aktsepteerimine ei tähendanud inimese passiivsust. Inimese seisukohalt polnud tähtis mitte eesmärk iga hinna eest, vaid vahendid, eetiline eluviis. Ning vaevalt küll saab süüdistada passiivsuses või saatusele alistumises õpetust, mis Seneca suu läbi kuulutab: «Mulle näib, et keegi ei hinda voorust rohkem, keegi pole talle rohkem pühendunud kui see, kes kaotab pigem hea maine kui oma südametunnistuse.» Erinevalt epikuurlastest, kelle juhtlauseks oli «elada varjatult», väitsid stoikud, et tark osaleb riigiasjades, kui miski ei takista (Diogenes Laërtios, 7.121), ja ka Marcus Aurelius leiab, et sageli on ebaõiglane see, kes jätab midagi tegemata, mitte üksnes see, kes midagi teeb (9.5). Muidugi ei saa kõnelda stoitsistlikust ühiskonna muutmise programmist — stoiku järgi sai igaüks oma tahtmist mööda muuta üksnes iseennast, ainult see sõltus täielikult temast endast. Ja siin oli Marcus Aurelius pigem realist kui skeptik, «sest kes muudaks nende põhilauseid» (9.29). Ent siiski ei saa Marcus Aureliuse märkmeis näha eemaldumist maailmast, millega pole enam vastastikust mõistmist.[85] Pigem on see ajutine eemaldumine mõistmise taasleidmiseks, enese häälestamine mõistmisele ja ühiskondlikule tegevusele, mille tähtsust Marcus Aurelius keisrina rõhutab enam kui ükski teine stoikuist.

J. Dalfeni vormiajalooline uurimus[86] on veenvalt tõestanud, et Marcus Aurelius ei püüdnud luua uut väljendusvormi, vaid kasutas traditsioonilisi vorme ja vahendeid, millega manustati neid filosoofilisi arstimeid — teooriaid, põhjendeid, tõestusi, lohutusi —, mille poole ta pöördus. Vähemal määral oli selleks parenees ('manitsus', 'õpetus' konkreetseiks elujuhtumeiks,

värssparenеesi näitena vt. Hesiodos, «Tööd ja päevad», 336 jj. — KrKA, lk. 82 jj.), valdavalt aga populaarfilosoofiline eetilise sisuga jutlus — diatriib. Diatriib tähendas vestlust ning selles olid ühinenud nii sokratesliku dialoogi kui ka retoorilise ilukõne elemendid. Talle olid omased veenev toon, teatav agressiivsus, dialoogilised elemendid. Pöördumine «sina» võis tähistada kogu kuulajaskonda, kõneleja ise aga võis esineda kas kui «mina» (10.7 algus) või kui «meie». Diatriibile oli iseloomulik vestlus või vaidlus kujuteldava oponendiga (näit. 4.13; 5.1 ja 6), tegeliku vestluse puhul — diatriib oli eelkõige suuliseks väljendusvormiks — aga ka reaalse kuulajaga. Sellel suulisel vestlusel-veenmiskõnel oli oma teemade ja võrdluste varamu, ja sageli sulatas ta kokku seisukohti, mis pärinesid erinevatelt filosoofilistelt koolkondadelt. Iseloomulikud olid diatriibile ka tsitaadid, kataloogitaolised loendid, rütm proosas, nn. *homoioteleuta* — ühesuguse kõlaga sõnalõpud, mis lähestikku asudes või ühe lause perioodide lõpus loovad riimi proosas. Tuleb märkida, et diatriibistiil või jutluslik stiil polnud piiratud ainult loengu või vestlusega, vaid võis esineda ka mujal, näiteks kirjades või lohutustes, millele iseloomulike väljendusvormide ja põhjendite rohkust märkmeis on juba mainitud. Üks diatriibile iseloomulikke võtteid oli ka pöördumine iseenda poole — nn. häälekas mõtlemine, sest kreeklased määratlesid mõtlemist kui vestlust iseendaga (vt. juba Platon, «Theaitetos», 189e; «Sofist», 263e). Selline «vestlus» esineb ka mõnes Marcuse märkmes, ent «mina»-vorm, mis sellise vestluse puhul on tavaline, on Marcusel harv (vt. 6.44, vrd. 11.18 üleminekuga «minalt» «sinale») ning sageli piirdub ta üksnes vestlusenõudega: «ütle iseendale», s. t. «mõtle». Iseloomustada aga kogu ülestähenduste kogumikku kui «vestlusi iseendaga» võib õigustatud olla vahest üksnes piltlikus tähenduses, kirjutaja peamist eesmärki silmas pidades.

Nagu eespool öeldust nähtub, on kerge eksida, tehes «Iseendale» põhjal otseseid järeldusi hilise stoitsismi või Marcus Aureliuse filosoofia ja maailmavaate kohta. Vajalik on arvesse võtta nii üksikute märkmete žanrispetsiifikat, filosoofilist tausta kui ka nende funktsiooni kirjutaja jaoks. Muidu riskime sellega, et loome Marcus Aureliusele filosoofilisi kontseptsioone, millega keisril pole midagi ühist, või lihtsalt käsitame teda valesti — näiteks võib hõlpsasti koostada valiku, mis kõneleb kirjutaja jäägitust optimismist, või valiku, mis kõneleb vastupidisest.

«Iseendale» sisaldab mitmesuguse päritoluga ja mitmesugust materjali. Mitmed mõjutused — eelkõige Epiktetose omad — on enam-vähem ilmsed, mitmed — eelkõige problemaatilise Poseidoniose omad — vaieldavad.[87] Suur võib olla ka identifitseerimata tsitaatide hulk, palju võib pärineda kuuldust, loetust, õpetajailt. Kuid et tegemist pole üksnes «võõraste sõnadega», seda näitab juba seegi, et enda jaoks tehtud üleskirjutusi 7.38, 40 ja 41 leiame hiljem iseseisvas arutluses 11.6, ning eelkõige muidugi kirjutaja äratuntav stiil, iseloomulikud intonatsioonid ja sõnakasutus. Nende märkmete kirjapanek oli keisrile ühtlasi ka eneseväljenduse võimalus. Ja olemata originaalne nii sisu kui vormi poolest, on «Iseendale» siiski osutunud originaalseks ja haaravaks, mõjustavaks ja mõtlemapanevaks — kõige erinevamate lugejate jaoks.[88] Mainime üksnes seda, et 18. sajandil vaimustusid temast nii erinevad isiksused nagu Friedrich Suur ja Montesquieu. Ja põhjus pole mitte üksnes stoitsistlikes inimsuseideedes. Ka katkendlikkus, lõputud variatsioonid, kordumised loovad omalaadse sisemise pingestatuse ja intiimsuse, ning otsekui lähendavad meid sellele intensiivsele enesekujundamise ja enesehäälestamise protsessile, mis märkmeis avaldub. «Iseendale» näib meile tõepoolest enam mõttepäevikuna ning ongi poolel teel selle poole, sest ehkki kirjutaja on kasutanud traditsiooniliste vormide võtteid, pole kogumikus siiski ei tervet pareneesi, diatriibi ega konsolatsiooni. On tervik, mis annab tunnistust sellest, et Marcus Aurelius tahtis elada nii, nagu ta mitte et alati mõtles, vaid veenis end mõtlema. Epiktetos kurtis alatise sõnade ja tegude vasturääkivuse üle, teatas, et ta ei näe ühtegi tõelist stoikut, ning leidis, et ehkki kolmest filosoofia osast on tähtsaimaks põhilausete kasutamine — näiteks mitte valetada —, tegelevad inimesed ikkagi üksnes kahe vähemtähtsa ja esimese teenistuses oleva osaga: tõestamisega, et valetada ei tohi, ning arutlemisega, mis on tõestus («Käsiraamat», 52). Ka Marcus Aurelius polnud «tõeline stoik», ent siiski tuleb uskuda ning mõista tema siirast püüdu täita oma kohust ning jääda ühtlasi mis tahes tingimustes mõistvaks, heatahtlikuks, õiglaseks ja ausaks, püüdu elada ilma valeta.

Suurt tänu olen võlgu Aleksander Gavrilovile, kellega on läbi arutatud peaaegu kõik tõlgenduslikud ja enamik tekstikriitilisi probleeme, ning Kersti Undile, kellega on läbi arutatud kogu eestikeelse tõlke käsikiri.

JAAN UNT

[1] Tacitus, Agricola elulugu, 3. Tõlk. Ü. Torpats — RKA, lk. 449.

[2] Sealsamas, 2.

[3] Штаерман Е. М. Кризис античной культуры. М., 1975, lk. 89.

[4] Filosoofide pagendamisi tundis Rooma varemgi, ent siis oli põhjus olnud teine — vanarooma ideaalide ja kommete kaitsjate lootusetu võitlus Kreekast pärinevate ideede ja mõjude pealetungi vastu. Nii saadeti 173. a. e. m. a. Roomast välja epikuurlased Alkaios ja Philiskos, sama sajandi 161. a. võeti vastu senati otsus astroloogide ja filosoofide väljasaatmise kohta ning 156/5. a. võitles Cato Censor kolmest filosoofist — akadeemik Karneades, peripateetik Kritolaos ja stoik Diogenes — koosneva Kreeka saatkonna tagasisaatmise eest.

[5] Штаерман, tsiteeritud teos, lk. 89—90.

[6] Sealsamas, lk. 142.

[7] Selline lähenemine iseloomustab nii Cassius Dio «Rooma ajalugu» kui ka SHA-d — «Augustuste aja ajalookirjutajaid».

[8] Tacitus, tsit. teos, 3 — RKA, lk. 450.

[9] Vt. näit. Zeller, E. Vorträge und Abhandlungen geschichtlichen Inhalts. Leipzig, 1865, lk. 89; Котляревский С. Eessõna väljaandes Марк Аврелий. Наедине с собой. М., 1914, lk. XII.

[10] Vt. Гримм Э. Д. Исследования по истории развития римской императорской власти, т. 2. СПб., 1901, lk. 450; Hammond, M. The Antonine Monarchy. Papers and Monographs of the American Academy in Rome, vol. XIX. Rome, 1959; Штаерман, tsit. teos, lk. 90; Аверинцев С. С. Плутарх и античная биография. М., 1973, lk. 105.

[11] Vt. eriti M. Hammondi eespool viidatud uurimust.

[12] Sealsamas, lk. 81.

[13] Штаерман, tsit. teos, lk. 92.

[14] Marx, K. ja Engels, F. Religioonist. Tln., 1963, lk. 146.

[15] Vt. Aristoteles, «Metafüüsika», 980a21 jj.; Platon, «Riik», 435e jj.; Galenos, «Loomulikest võimetest», 3.10.

[16] Vt. Rostovtzeff, M. A History of the Ancient World, vol. 2. Oxford, 1933, lk. 241; Farquharson, A. S. L. Marcus Aurelius, His Life and his World. Oxford, 1951, lk. 104 jj.

[17] Teise sofistika kohta ja tema suhetest filosoofiaga vt. Аверинцев, tsit. teos, lk. 93 jj.

[18] Vrd. näit. Isokrates, 15. 226; «Niisiis arvan ma ka, et filosoofiaks ei tule nimetada seda, mis ei too olevikus mingit kasu ei kõnele ega tegevusele.»

[19] Tema kohta vt. Меньшикова Л. Ю. Герод Аттик и его время в свете новых эпиграфических данных. — ВДИ 1978, 1, lk. 73—86; Кудрявцев О. В. Эллинские провинции Балканского полуострова во II в. н. э. М., 1954, lk. 172—197.

[20] Vt. Caster. M. Lucien et le penseé religieuse de son temps. Paris, 1937, lk. 29.

[21] Vt. eriti dialoogi «Valede armastaja».

[22] Vt. Bowersock, G. W. Greek sophists in the Roman Empire. Oxford, 1969, lk. 59 jj.

[23] Vt. Dodds, E. R. Pagan and Christian in an Age of Anxiety. Cambridge, 1965; Mac Mullen, R. Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest and Alienation in the Empire. Cambridge (Mass.), 1966.

[24] Vt. Штаерман Е. М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи. М., 1961.

[25] Stoitsismi mõjude kohta patristikale vt. Spanneut, M. Le stoicisme des pères de l'église. Paris, 1957. Kristluse ja filosoofia suhete kohta vt. ka Joly R. Christianisme et Philosophie. Etudes sur Justin et les Apologistes grecs du deuxiéme siécle. Bruxelles, 1973.

[26] Vt. eelkõige Berwig, D. Mark Aurel und die Christen. Diss., München, 1970, lk. 99 jj.; Beaujeu, J. La religion romaine à l'apogé de l'empire. I. La politique religieuse des Antonins (96—192), Paris, 1955, lk. 350 jj.

[27] Vt. Eusebios, «Kirikuajalugu», 5.11.

[28] Ammianus Marcellinus, 22.5.5. räägib sellest, et kui Marcus Aurelius läbi Palestiina Egiptuse poole reisis, olevat ta juutide lärmitsemise ja sagimise puhul sageli ohanud: «Oh markomannid, oh kvaadid, oh sarmaadid, lõpuks siiski leidsin teist veelgi rahutumaid.» Mitmed roomlased tol ajal ei eristanud usu poolest kristlasi juutidest.

[29] Täielikumaid andmeid Marcus Aureliuse elu kohta vt. Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Herausgegeben von G. Wissowa. Bd. 1. Stuttgart, 1894, col. 2279—2307. Tänapäevaseim biograafia Birley, A. Marcus Aurelius. Oxford, 1966 on jäänud kättesaamatuks.

[30] Isapoolne vanaisa Annius Verus oli tulnud Rooma Hispaaniast ning saanud senaatoriks, tema naiseõde oli keiser Hadrianuse abikaasa, Marcus Aureliuse sõtse aga oli abielus hilisema keisri Antoninus Piusega.

[31] Vt. Scriptores Historiae Augustae, ed. E. Hohl. Leipzig, 1965.

[32] On olemas väljaanded: M. Cornelii Frontonis et Aurelii imperatoris epistulae, rec. S. A. Naber, Lipsiae, 1867; The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto, vol. 1—2. Ed. C. R. Haines. London, 1919 (koos ingliskeelse tõlkega); Uusim, M. P. J. van den Hout'i väljaanne (Leyden, 1954) pole meil kättesaadav.

[33] Vt. Bruns, I. Vorträge und Aufsätze. München, 1905, lk. 297.

[34] Vt. Carrata Thomes, Fr. Il Regno di Marco Aurelio. Torino, 1953, lk. 67.

[35] Partia sõja kohta vt. Бокщанин А. Г. Парфия и Рим. М., 1966, lk. 268—277.

[36] Vt. Stanton, G. R. Marcus Aurelius, Emperor and Philosopher. — Historia. Bd. XVIII, Hft. 5, Wiesbaden, 1969, lk. 586.

[37] Markomanni sõja kohta vt. Колосовская Ю. К. Паннония в I—III веках. М., 1973, lk. 217—235.

[38] Sellist sammu sai keiser ette võtta üksnes teatavale populaarsusele toetudes. Ei saa nõustuda V. Maškiniga, kes leiab, et Marcus Aurelius oli haruldane väejuht, ei olnud aga sõjaväes populaarne, «jäädes laagri- ja rännakueluga harjunud inimestele võõraks» — Vana-Rooma ajalugu. Tln., 1962, lk. 354.

[39] Sel ajal, pärast 172. a. olevat toimunud ka vihmaime (või koguni kaks imet): tänu palvetele olevat janu käes kannatava Rooma sõjaväe kohal äkitselt vihma sadama hakanud. Tänu kelle palvetele, on vaieldav: kristlik versioon omistab selle teene kristlastele, teised versioonid kas keisriga kaasas olnud egiptuse preestrile Arnuphisele või keisri enese palvetele; vt. Beaujeu, tsit. teos, lk. 342—348.

[40] Vt. Кудрявцев О. В. Исследования по балкано-дунайских областей в период римской империи и статьи по общим проблемам древней истории. М., 1957, lk. 245—271; kostobookide kohta vt. sealsamas, lk. 11—100.

[41] Vt. Lemnartz, K. Zwischeneuropa in den geographischen Vorstellungen u. der Kriegsführung der Römer in der Zeit von Caesar bis Markus Aurelius. Bonn, 1969, lk. 205—215.

[42] Avidius Cassiuse mässu kohta vt. Spieß, J. Avidius Cassius und der Aufstand des Jahres 175. Diss., München, 1975.

[43] Vt. Stanton, tsit. artikkel, lk. 584 jj.

[44] Vt. Dailly, R. et Effenterre, H. van. Le cas Marc-Aurèle. Essai de psychosomatique historique. — Revue des Études Anciennes 56. 1954, lk. 347 jj.

[45] Vt. Carrata Thomes, tsit. teos, lk. 160 jmt.

[46] Vt. Noyen, P. Marcus Aurelius, the greatest practician of Stoicism. — L'Antiquité Classique 24, 1955, lk. 372—383.

[47] Vt. Stanton, tsit. artikkel. Järgneva kohta lähemalt vt. A. Dovaturi artiklit «Марк Аврелий» «Iseendale» peatselt ilmuvas venekeelses tõlkes.

[48] Vt. Штаерман Е. М., Трофимова М. К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи. М., 1971, lk. 215.

[49] Vt. Carrata Thomes, tsit. teos, lk. 133; Dovatur, viidatud artikkel.

[50] Моммзен Т. История Рима, т. V. М., 1949, lk. 368.

[51] Sealsamas, lk. 201. Vastupidiste hinnangute suurest hulgast mainin näit. J. Staermani arvamust, kes räägib küll sellest, et Marcus Aureliuse filosoofias on peamine inimese eraldatus ja võõrandatus, tema jõuetus tegelikult tunnetamatu paratamatuse ees, ent iseloomustab Marcus Aureliust siiski «targa ja voorusliku inimesena, kel oli roomlaste vaatekohast peaaegu jumalik võim, kes aga ikkagi osutus abituks ja desorienteerituks» — Штаерман Е. М. Кризис античной культуры, lk. 142. Vrd. ka Fr. Tuglas: «Lugedes Marcus Aureliust tunned eriti, kui vähe võib tõeliselt korda saata niigi tark ja võimas inimene. Ta põrkab oma üritustes ikka «ajaloo» ning «olude» vastu.» — Marginaalia, Tln., 1966, lk. 226.

[52] Peale artiklis juba nimetatu võib veel lisada Capitolinuse biograafias mainitud Marcusele vaenulikest ringkondadest pärinevaid etteheiteid, et keiser ilmutas õukondlikku kõrkust, sest ei veetnud aega oma sõpradega ega kutsunud neid pidudele, ja et ta polnud nii lihtne, nagu püüdis näida, ning temas oli palju teeseldut. Sellega on kooskõlas ka Cassius Dio (71.34.4) vastuväited, kes ütleb: see, et keiser «tegi kõike mitte teeseldult, vaid voorusest lähtudes, on selge . . . nii et ta oli tõeliselt hea mees ja temas polnud midagi teeseldut».

[53] Weber, W. The Antonines. — Cambridge Ancient History. Cambridge / NY, 1939, lk. 371; vt. ka Stantoni ülaltsiteeritud artiklit.

[54] Renan, E. Marc Aurèle et la fin du monde antique. Paris, 1882, lk. 262.

[55] Vt. näit. Pollock, F. Marcus Aurelius and the Stoic philosophy. — Mind, no. 1, vol. 4, 1879, lk. 48—68.

[56] Vt. G. Mischi sisukat Marcuse-kontseptsiooni ta raamatus Geschichte der Autobiographie. Bd. I. Das Altertum. Leipzig-Berlin, 1907, lk. 265—291.
[57] Vt. näit. Штаерман, tsit. teos, jmt.
[58] Vt. Rist, J. M. Stoic philosophy. Cambridge, 1969, lk. 288.
[59] Vt. Benz, E. Das Todesproblem in der stoischen Philosophie. Stuttgart, 1927, lk. 64 jj.
[60] Schweitzer, A. Kultur und Ethik. Kulturphilosophie. Zweiter Teil. München, 1923, lk. 54.
[61] Dodds, tsit. teos, lk. 8.
[62] Vt. Rist, tsit. teos, lk. 273—288.
[63] Vt. Pugillaria Imperatoris M. Antonini... curavit de Joly. Paris, 1774; Peucescu, M. Gr. Impàratul Marcu Aureliu Filosoful. Bucureşti, 1933, lk. 133.
[64] Vt. Farquharson, A. S. L. eessõnas oma väljaandele The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus. Oxford, v. I, lk. LVIII jj.; Görlitz, W. Mark Aurel. Kaiser und Philosoph. Leipzig, 1935, lk. 203 jj.
[65] Vt. Breithaupt, G. De Marci Aurelii Antonini Commentariis quaestiones selectae. Diss., Göttingen, 1913, lk. 40 jj.
[66] Vt. Braune, A. Marc Aurels Meditationen in ihrer Einheit und Bedeutung. Diss., Altenburg, 1818.
[67] Vt. Farquharson, tsit. teos, lk. LXIV ja tema kommentaarid nimetatud väljaande juurde.
[68] Vt. Misch, tsit. teos, lk. 265 jj.; Puech, A. Préface, lk. XXIII jj. — väljaandes Marc-Aurèle. Pensées. Texte établi et trad. par. A. J. Trannoy. Paris, 1925; Farquharson, tsit. teos, lk. LXVI.
[69] Vt. Hirzel, R. Der Dialog. Bd. 2, Leipzig, 1895, lk. 264 jj.; Misch, tsit. teos; Zuntz, G. Notes on Antoninus. — Classical Quarterly, no. 40, 1946, lk. 59; Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975; seesama, Проблемы поэтики Достоевского. М., 1972, lk. 203.
[70] Dalfen, J. Formgeschichtlichen Untersuchungen zu den Selbstbetrachtungen Marc Aurels. Diss., München, 1967, lk. 217 jj.
[71] Vt. Hadot, P. La physique comme exercice spirituel ou pessimisme et optimisme chez Marc Aurel. — Revue de Théologie et de Philosophie, Lausanne, 1972, lk. 225—239.
[72] Vt. Brunt, P. A. Marcus Aurelius in his Meditations. — Journal of Roman Studies, v. 64, 1974, lk. 1—18.
[73] Zuntz, viidatud artikkel, lk. 54.
[74] Stoitsismi alusepanijaid süüdistasid nende vastased selles, et nad olla kõik oma õpetused laenanud varasematelt filosoofidelt ning tuntud asjadele pannud uued ja veidrad nimed, mis olevat kreeklase kõrvadele halvakõlalised ja seega kreeka keele risustamine, vt. Cicero, «Hea ja kurja piiridest», 3.5 ja 15; 5.74; «Vestlused Tusculumis», 5.34; Galenos, «Pulsside erinevustest», 3.1, SVF, 1.33,35. Uusi termineid leiutasid stoikud tõepoolest, tuletades neid aga sageli eriti Platoni ja Aristotelese keelekasutusest lähtudes, vt. Stroux, L. Vergleich und Metapher in der Lehre des Zeno von Kition. Heidelberg, 1965.
[75] Ei saa nõustuda ühe «Iseendale» saksakeelse tõlke autori Arno Mauersbergeri (Marc Aurel, Selbstbetrachtungen. Leipzig, 1967⁷, Einleitung, lk. XXIV—XXV) seisukohaga, et «Iseendale» «tõlkes ei saa loobuda väga ebaklassikalise, mitmete kõnekeelsete väljenditega segatud kreeka keeles kirjutatud teksti kergest stiliseerimisest — Marcus Aurelius kirjutab haritud, kakskeelse roomlasena õhtumaa filosoofia algkeeles —, kreeka keeles, mida kirjutaja on sageli käsitanud täiesti roomapäraselt, nii et näiteks mõnel juhul saab teatava fraasi täielik mõistmine võimalikuks alles läbi ladinakeelse vahetõlke. Osaliselt on ülestähendused märksõnataolistena formuleeritud ning nii napid, et stiliseerimata tõlge jääks arusaadamatuks.» Enamik filolooge on leidnud, et Marcus Aurelius kirjutas oma aja kohta korralikus kreeka keeles ja keelelised uuringud on näidanud, et ta keelekasutus paikneb atikistliku ja tolleaegse kõnekeele väljendusviisi vahel (vt. Zilliacus, H. De elocutione Marci Aureli imperatoris quaestiones syntacticae. Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum. T. IX. Helsingfors, 1938, lk. 2 jj.; vrd. Schekira, R. De imperatoris Marci Aureli Antonini librorum eis heauton sermone quaestiones philosophicae et grammaticae. Diss., Greifswald, 1919: Marcus Aurelius kirjutas oma aja kohta suurepärases kreeka keeles, laskumata aga seejuures atikistide pedantismi). Vastupidiselt Mauersbergerile olen tõlkijana veendunud Marcus Aureliuse üsnagi heas ja sageli isegi detailses keeletunnetuses. Mis on vaieldavam, on tõlkemeetodi valik — siin on igal tõlkijal vabad käed ja õigus põhjendada üht- või teistsugust tõlkemeetodit. Väga sageli on Marcus Aureliust tõepoolest tõlgitud «kergelt stiliseerides» või vähemasti seletavat või tõlgendavat nn. lahtitõlkimist kasutades. Ise pidasin õigemaks teistsugust lähenemist — olla võimalikult tekstilähedane ning püüda edasi anda ka sagedasi oskuskeelendeid ja konspektiivseid jooni. Muidugi teeb see lugejale töö raskemaks, ent kui eesmärgiks on lugeja seadmine olukorda, mis oleks võimalikult sarnasem originaali lugeja omaga, siis tuleb lähtuda tõigast, et ka originaalis pole keisri märkmed kaugeltki

mitte alati maiuspalad aforismialbumi jaoks. Mõningaid mööndusi olen siiski teinud, näit. «sisim juhtija» («juhtija» põhjustanuks mitmes kohas mõningat koomilisust, paremat tõlkevastet aga pole paraku osanud leida), «loodus» ja «loomus» (mis teadusliku tõlke ja väljaande puhul tuleks asendada ühe sõnaga).

[76] Vt. ka Dalfen, viidatud teos, lk. 44 jj.; Kaimio, J. The Romans and the Greek language. Helsinki, 1979, lk. 264 jj. (Commentationes Humanarum Litterarum 64, 1979).

[77] Vt. näit. Leleu, M. Les journaux intimes. Paris, 1952, lk. 277.

[78] Vt. selle kohta huvitavat uurimust: Hadot, I. Seneca und die griechisch-römische Tradition der Seelenleitung. — Quellen und Studien zur Geschichte der Philosophie. Bd. XIII, Berlin, 1969.

[79] Vt. Hadot, P., tsiteeritud artikkel; vrd. ka Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры. — Уч. зап. ТГУ. Вып. 308. Труды по знаковым системам. Tartu, 1973, lk. 227 jj. Seejuures aga näib P. Hadot liialdavat, kui ta arvab, et Marcus Aurelius järgis ülestähendusi kirja pannes teadlikult Epiktetose filosoofiliste ainevaldade kolmikliigitust (vt. märk. teksti juurde, 8.7), mille Hadot õigustamatult samastab kolmikjaotusega: suhtumine maailma, inimestesse, tunnetusse, vt. Hadot, P. Une clé des Pensées de Marc Aurèle: les trois topoi philosophiques selon Epictète. — Les études philosophiques, 1, 1978, lk. 65—83. Muidugi on sellist ternaarset skeemi iseenesest võimalik peale suruda paljudele tekstidele, teine küsimus aga on sellise protseduuri viljakus.

[80] Vt. Theiler, W. Einführung. — Kaiser Marc Aurel. Wege zu sich selbst. Zürich und München, 1974, lk. 7—22.

[81] Vt. näit. Стяжкин Н. И. Формирование математической логики. М., 1967, lk. 76—87.

[82] Vt. Sambursky, S. Physics of the Stoics. London, 1959.

[83] Vt. Rist, tsit. teos, ning stoitsismi kohta eelkõige esimeseks tutvumiseks küllalt lihtsat ning väga asjatundlikult ja huvitavalt kirja pandud L. Edelsteini käsitlust «The meaning of stoicism» — Martin Classical Lectures vol. XXI, Cambridge (Mass.), 1966.

[84] Wilamowitz-Moellendorff, U. von, Kaiser Marcus. Berlin, 1931.

[85] Nii näiteks Averintsev, vt. viidatud teos, lk. 105.

[86] Vt. Dalfen, viidatud teos.

[87] Poseidoniose, ühe antiikaja väljapaistvaima filosoofi ja teadlase, «teise Aristotelese», nagu teda mõnikord on nimetatud, töödest on säilinud ainult fragmente ja tema vaateid on rekonstrueeritud üsna mitmeti, kusjuures kaua aega oli valitsevaks Poseidoniose-käsitus, mis toetus paljudele ilma küllaldase põhjenduseta talle omistatud fragmentidele. Lähtudes sellisest käsitusest, kusjuures Poseidonioses nähti neoplatonismi peaaegu et otsest eelkäijat, on püütud tõestada ka Poseidoniose otsest mõju Marcus Aureliusele, vt. Reinhardt, K. Kosmos und Sympathie. München, 1926, lk. 179; seesama, Poseidonios. — RE XXII, 1 (Halbbd. 43), col. 624 jj., 694, 725 jj., 760 jj., 803, 816; Theiler, W. Die Vorbereitung des Neuplatonismus. Berlin, 1930, lk. 88 jj.; seesama, Einführung und Anmerkungen — viidatud väljaandes; Neuenschwander, R. H. Marc Aurels Beziehungen zu Seneca und Poseidonios (Noctes Romanae 3), Bern-Stuttgart, 1951. Ent ka Rist, tsit. teos, ehkki lähtub objektiivsest Poseidoniose-käsitusest, oletab Poseidoniose mõju olemasolu; vastupidiselt arvab aga viimase põhjalikema Poseidoniose-uurimuse autor M. Laffrangue (Poseidonios d'Apamèe. Paris, 1964, lk. 376), et Epiktetose ja Marcus Aureliuse nagu üldse hilise stoa filosoofide puhul on täheldatav tagasipöördumine vana stoa õpetuste poole. Marcus Aureliuse puhul on võimalikuks peetud ka noore Aristotelese tööde mõju (vt. Alfonsi, L. Contributo allo studio delle fonti del pensiero di Marco-Aurelio. Aevum 28, 1954, lk. 101—117) ja herakleitoslike motiivide puhul skeptik Ainesidemose mõju (vt. Reale, G. Storia della filosofia antica, IV. Milano, 1978, lk. 127).

[88] Viimasel ajal on selle paljutõlgitud ja palju välja antud autori vastu elavnenud huvi ka Nõukogude Liidus: teadaolevail andmeil on ilmunud tõlge gruusia keelde, valminud on tõlge leedu keelde ning ilmumas uus venekeelne tõlge. Seoses viimasega tuleb mainida selle tõlkija A. Gavrilovi hiljutist oletust «Iseendale», 12.36 kohta. Kui oletada, et keiser ei kirjutanud mitte sõna «viis», vaid tähe *p* (pii), mida hiljem tõlgendati kui *pente* 'viis', mis aga oli kirja pandud tähe arvulist tähendust (80) silmas pidades, siis tuleks 12.36 teist lauset mõista järgmiselt: «Kas pole sulle ükskõik, et mitte (/kas just) kaheksakümmend aastat?» Oletust toetab tõik, et Solon oma tuntud luuletustes pidas surma kaheksandal elukümnendil kõige ihaldatavamaks ning 80 a. pikkust elu täielikuks.

Sisukord

Marcus Aurelius.

M17 Iseendale. — Tln.: Eesti Raamat, 1983. — 280 lk.

Rooma keisri Marcus Aurelius Antoninuse (121—180), stoitsismi ühe väljapaistvama esindaja päevikutaoline teos «Iseendale» on filosoofiliste mõtiskluste raamat, kirja pandud kõnelused iseendaga. Tema filosoofia põhijooned on alistumine saatusele, üleskutse kõlbelisele tälustumisele ja endassesüvenemisele, mis avaldas suurt mõju järelmaailmale.

M $\frac{0302010000-224}{901(15)-83}$ 28 — 83 87.3

Марк Аврелий
К САМОМУ СЕБЕ
На эстонском языке
Перевод с древнегреческого и комментарии Яан Унт
Художник-оформитель Рейн Мягар
Таллин, изд-во «Ээсти раамат»

Toimetaja M. Kivimäe
Kunstiline toimetaja S. Stern
Tehniline toimetaja M. Kukerman
Korrektorid R. Turu ja K. Kuutma

ИБ № 3986. Laduda antud 20. 09. 82. Trükkida antud 05. 03. 83. Formaat 70×100/32. Trükipaber nr. 1. Kiri: literaturnaja. Kõrgtrükk. Trükipoognaid 8,75. Tingtrükipoognaid 11,29. Tingvärvitõmmiseid 11,37. Arvestuspoognaid 14,64. Trükiarv 12 000. Tellimus nr. 6450

Hind rbl. 1.—

Kirjastus «Eesti Raamat», 200090, Tallinn, Pärnu mnt. 10

Trükikoda «Kommunist», 200001, Tallinn, Pikk t. 2